

Martin József Péter

Felzárkózás vagy bezárkózás?

A magyar gazdaság teljesítménye és az euroszkepticizmus alakulása az EU-csatlakozás után, összehasonlító keretben

Szociológia és Társadalompolitika Intézet

Témavezető:

Lengyel György, DSc
egyetemi tanár

© Martin József Péter

Budapesti Corvinus Egyetem
Szociológia Doktori Iskola

Felzárkózás vagy bezárkózás?

A magyar gazdaság teljesítménye és az euroszkepticizmus
alakulása az EU-csatlakozás után, összehasonlító keretben

Doktori (PhD) értekezés

Martin József Péter
Budapest
2015

Tartalom

Tartalom.....	4
I. Bevezetés – az értekezés tárgya, kutatási kérdései és szakirodalmi beágyazottsága	7
II. Az értekezés elméleti megalapozása: institucionalizmus és euroszkepticizmus.....	14
1. Intézmények, aktorok és hatásuk a gazdasági fejlődésre	14
a. Az intézmények szerepe és működése	14
b. Az intézmények hatása a gazdasági teljesítményre	17
c. Az aktorok és az elit szerepe az institucionalizmusban	29
2. Az intézmények és az aktorok szerepe az európai integrációban	32
a. Integrációs elméletek	32
b. Az euroszkepticizmus mintái és okai.....	38
3. Hipotézisek	45
III. Magyarország integrálódása az EU-ba és gazdasági teljesítménye az uniós belépésig	46
1. Rendszerváltás és EU-csatlakozás – az érem két oldala	46
2. Lakossági percepciók a csatlakozásig, a belépés elfogadása	48
3. A gazdaság teljesítménye a rendszerváltástól 2004-ig.....	50
IV. Az EU a válságban: teljesítmény, intézményépítés, euroszkepticizmus.....	55
1. Az euróválság és az EU újraszabályozása	55
2. Percepciók a válságban	63
a. Az elit veszélyérzete	63
b. A lakosság euroszkepticizmusa	67
V. Empirikus elemzés: a magyar közvélemény és politikai elit viszonyulása az EU-hoz.....	72
1. A magyarországi euroszkepticizmus alakváltozásai és lehetséges magyarázatai	72
2. A magyar politikai elit viszonyulása az EU-hoz.....	80
a. Alkalmazkodás és alku, mint politikai narratívák.....	81
b. A Fidesz és Orbán Viktor EU-val kapcsolatos percepciói.....	84
3. Az unió megítélése és a gazdasági helyzet közötti összefüggés Magyarországon közép-európai komparatív perspektívában	90
VI. A gazdasági teljesítmény és a gazdaságpolitika alakulása Magyarországon és Lengyelországban	101
1. Növekedés és percepciók	101
a. Van-e konvergencia?.....	101
b. A gazdasági teljesítmény és a percepciók.....	105
2. Gazdaságpolitika, elitkonfigurációk, gazdasági teljesítmény	109
VII. Az intézményi változók alakulása és összefüggésük az EU megítélésével és a gazdasági teljesítménnyel	122

1.	A normák, valamint a formális és informális intézmények operacionalizálása	122
2.	Az intézményi változók alakulása a csatlakozás után Magyarországon és Lengyelországban	129
3.	A bizalom, az unió megítélése és a gazdasági teljesítmény	144
a.	Az általánosított bizalom	144
b.	A kormány és az EU iránti bizalom alakulása	148
VIII.	Következtetések	156
	Irodalomjegyzék és hivatkozások	168

Ábrák és táblázatok jegyzéke

Ábrák	Cím	Oldalszám
1.	Az értekezés sémája	12
2.	Az EU-ról pozitívan vélekedők aránya két tagállamban és az EU-ban	69
3.	Az EU-ról negatívan vélekedők aránya két tagállamban és az EU-ban	70
4.	Az EU megítélése Magyarországon	72
5.	A magyar társadalomnak az EU-val kapcsolatos attitűdjei	75
6.	Az EU megítélése Magyarországon és az EU-ban a válságig	77
7.	A gazdasági helyzet megítélése Magyarországon a csatlakozás után	90
8.	A gazdasági helyzetről pozitívan vélekedők aránya Közép-Európában és az EU átlagában a keleti bővítés után	91
9.	Az EU megítélése Közép-Európában és az unió átlagában	92
10.	A gazdasági helyzet és az EU megítélése közötti összefüggés Közép-Európában	97
11.	A gazdasági helyzet és az EU pozitív megítélése Lengyelországban	98
12.	A gazdasági helyzet és az EU pozitív megítélése Magyarországon	99
13.	Lengyelország és Magyarország gazdasági teljesítménye az EU-átlaghoz képest	102
14.	A magyar-lengyel növekedési olló	102
15.	Az EU közép- és kelet-európai államainak gazdasági teljesítménye az elmúlt évtizedben	104
16.	Közép- és kelet-európai országok egy főre jutó GDP-je	105
17.	A növekedési ütem és a percepciók alakulása Lengyelországban	106
18.	A növekedési ütem és a percepciók alakulása Magyarországon	107
19.	A gazdasági fejlődés és a percepciók alakulása Lengyelországban és Magyarországon	109
20.	Az államháztartás egyenlege Magyarországon és Lengyelországban	111
21.	Az államadósság alakulása három közép-európai országban	112
22.	A korrupciós fertőzöttség és az egy főre jutó GDP közötti összefüggés az EU-ban, 2013-ban	127
23.	A kormányzást befolyásoló intézményi indikátorok Magyarországon	129

24.	A kormányzást befolyásoló intézményi indikátorok Lengyelországban	130
25.	A jogállamiság-index alakulása Közép-Európában	134
26.	A Világbank korrupciós indexének alakulása Közép-Európában	137
27.	Az üzleti környezet alakulása Közép-Európában	140
28.	Az üzleti környezet intézményi minősége Közép-Európában, 2013-2014	141
29.	A beruházási ráták alakulása Közép-Európában	142
30.	A jogállamiság és a beruházások összefüggése Magyarországon	143
31.	A magyar és a lengyel lakosság bizalma egyes közintézményekben	147
32.	A kormány iránti bizalom Magyarországon, Lengyelországban és az EU-ban	149
33.	A kormány iránti bizalom és a gazdasági helyzet megítélése Magyarországon	150
34.	Az EU iránti bizalom és az EU megítélése Magyarországon	152
Táblázatok		
1.	A gazdasági helyzet és az EU pozitív megítélése közötti korrelációk a közép-európai országokban és az EU-ban a keleti bővítést követően	94
2.	A gazdasági helyzet és az EU pozitív megítélése közötti korrelációk Magyarországon különböző időszakokban	95
3.	A vizsgált attitűdök közötti kapcsolat Magyarországon és Lengyelországban	154
4.	Intézményi és attitűdváltozók Magyarországon és Lengyelországban az EU-csatlakozást követő évtizedben	157

I. Bevezetés – az értekezés tárgya, kutatási kérdései és szakirodalmi beágyazottsága

E tanulmányban Magyarország gazdasági teljesítményét, valamint a magyar lakosságnak és az elitnek az európai integrációhoz való viszonyulását vizsgáljuk az Európai Unió (EU) 2004-es keleti bővítését követő egy évtizedben. Néhány ponton az elemzést közép- és kelet-európai komparatív perspektívába ágyazzuk, a magyarországi helyzetet elsősorban a lengyelországi fejleményekkel vetjük össze. Az értekezés elméleti keretét a közgazdaságtani és gazdaságsszociológiai institucionalizmus, valamint az európai integrációval kapcsolatos politikatudományi és szociológiai, továbbá elitszociológiai irodalom adja. Szándékunk szerint a dolgozat elsősorban az EU megítélése és a gazdasági teljesítmény közötti, eddig fel nem tárt új vagy újszerű összefüggésekből adódó következtetésekkel járul hozzá a tudományos diskurzushoz.

*

Az *intézmények* szerepének vizsgálata bevett téma az utóbbi évtizedek társadalomtudományi diszkussziójában (például Polányi, 1976; Granovetter, 1990; Elster, 1995; Fligstein, 2001; North, 1990, 1991, 1992, 2005; Acemoglu et al., 2004). Intézmények alatt a szabályokat foganatosító mechanizmusokat értjük (Elster, 1995); azok kialakulása, működése, változása releváns szerepet játszik a gazdasági és a politikai rendszer, továbbá a társadalmi fejlődés szempontjából. Az intézmények tehát „számítanak” (North, 1990). Az intézményeknek a hosszabb távú gazdasági fejlődésre gyakorolt hatása a közgazdaságtan friss hullámának kedvelt vizsgálódási terepe lett (lásd például Acemoglu et al. 2004, Rodrik, 2013).

Az európai integráció földrajzi és történeti összehasonlításban is egyedülálló entitás, amelynek fejlődése a kormányok közötti szerződések révén megvalósuló intézményesülési folyamatként is értelmezhető (McGovern – Wallace, 1996; Fligstein–Mara-Drita, 1996). Az integrációs elméletek institutionalista ága (Pollack, 2008) az intézményi változásokkal magyarázza az EU fejlődését. Az EU nem szuperállam (Schuman, 1991: 32; Schmitter, 1996)¹, még ha a közbeszédben és néhány tudományos

¹ Például azért nem, mert uniós szinten rendkívül alacsony a költségvetési/állami újraelosztás (a GDP-nek mindössze kb. 1 százaléka), töredéke a nemzetállami redistribúciónak. Schmitter szerint azért nem szuperállam az EU, mert nincs saját végrehajtó apparátusa (Schmitter, 1996)

munkában (lásd például Böröcz, 2001) néha így is bélyegzik², hanem többszintű (nemzeti, regionális, nemzetek feletti) kormányzáson (Hooghe-Marks, 2001) és komplex szabályokon alapuló szövevényes szervezet.

Vizsgálatunkban kitüntetett helyet kapnak a társadalmi és gazdasági szereplőknek – az elitnek és a lakosságnak – a *percepciói*. Az intézmények az azokat megismerő aktorok percepciói alapján működnek (North, 1990). Eliten azt a kisebbséget értjük, amely a döntéshozatali-befolyásolási pozíciók birtoklásával vezető szerepet tölt be a társadalomban, például a gazdaságban és a politikai életben (Mosca, 1939; Pareto, 1935; Aron, 1950; Mills, 1972)³. Az új elitparadigma (Highly-Pakulski, 2000) nyomán feltételezhetjük, hogy az európai uniós intézményi változások során az elitnek kulcsszerep jut, mert az elitmozgások felülírhatják az érvényben lévő szabályokat.

*

Az *európai integráció*hoz való viszony alapvetően határozta meg a rendszerváltás óta eltelt negyedszázad magyarországi politikáját, gazdaságát és közbeszédét. Az államszocializmus 1989-1990-es összeomlása után az „euroatlanti csatlakozás”, azon belül pedig az Európai Közösségbe (1993-tól az Európai Unióba) való belépés igénye a magyar politikai elit egyértelmű, kormányokon átívelő célja lett. A szinte teljes társadalmi konszenzussal elérni kívánt uniós tagság érzelmi és stratégiai kérdésként, „politikai vágyként” jelent meg (Balázs, 2014: 351). A Keletről Nyugatra fordulás határozta meg a rendszerváltás utáni évek gazdaságpolitikáját is, ez volt hivatva csökkenteni az adatokban⁴ megmutatkozó és szabad szemmel is jól látható gazdasági fejlettségbeli különbséget Magyarország és a „Nyugat” között.

A szovjet blokk és a kétpólusú világrend megszűnése után az Európai Közösség (EK) számára sem volt kétséges, hogy a közép- és kelet-európai régió a nyugati vérkeringésbe

² Böröcz korábbi munkáiban (például 2001) az EU-t birodalomnak, sőt gyarmatosító hatalomnak láttatja, részben azért, mert az unió hajlamos a „terjeszkedésre”. Az EU-ra vonatkozó birodalmi értelmezés erősen ideologikus, és kérdéses, hogy tudományos célra egyáltalán használható-e (Lengyel, 2012: 5). Később aztán Böröcz is elállt ettől az érveléstől és úgy vélte, hogy az EU-t nem lehet birodalomnak nevezni, mert nem jellemző rá az egységes stabil és összeurópai hierarchia (Böröcz, 2012a).

³ Egy újabb vélekedés az erőforrások feletti kontrollt tartja az elitstátuszt meghatározó legfontosabb tényezőnek (Kahn, 2012), illetve van olyan álláspont is, amely szerint az elit nem mindig rendelkezik formális döntéshozatali vagy befolyásolási pozícióval, ide sorolható például a művészek vagy a tudósok egy része (Brezis-Temin, 2008).

⁴ Magyarország vásárlóerőparitáson mért GDP-je 1990-ben az Európai Közösség 10 legfejlettebb országa átlagának valamivel több, mint 50 százaléka állt. Lásd: <http://bruegel.org/2015/01/the-convergence-dream-25-years-on/>

való bekapcsolódásának nincs alternatívája. Az EK állam- és kormányfőiből álló Európai Tanács már az 1990-es dublini csúcstalálkozón kinyilvánította, hogy „szükséges a közös örökséggel rendelkező kontinens egységének helyreállítása”⁵. A kérdés csak az volt, hogy a keleti bővítés, amelynek a motivációi sokrétűek – politikaiak (a kontinens újraegyesítése), gazdaságiak (piacbővítés), érzelmi (a hidegháborús idők kompenzációja) – lehettek, mikor és milyen feltételek között következik be. Csaknem másfél évtizeddel a rendszerváltás után 2004. május elsején Magyarország – hét másik közép- és kelet-európai ország, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Szlovénia, Észtország, Lettország és Litvánia társaságában – teljes jogú tagként csatlakozott az Európai Unióhoz. Később, 2007-ben Románia és Bulgária, majd 2013-ban Horvátország csatlakozott az így 28 tagúvá vált EU-hoz.

*

Az értekezésben az institucionalizmus és az integráció iránti negatív viszonyulás, vagyis az euroszkepticizmus (Boomgarden et al., 2010; Serrichio et al., 2013) szakirodalmának áttekintése után megadjuk a dolgozathoz nélkülözhetetlen háttérrel a magyar gazdaság fejlődéséről a rendszerváltástól az EU-csatlakozásig, valamint a 2008-ban kezdődött globális gazdasági és pénzügyi válságnak az EU-ra gyakorolt hatásáról. Ezután következik empirikus elemzésünk az euroszkepticizmusról és a gazdasági teljesítményről, illetve azok összefüggéseiről.

Az értekezés *kutatási kérdései* a következők:

Milyen dinamikája és alakváltozásai voltak az euroszkepticizmusnak Magyarországon a 2004-es uniós csatlakozás után? Milyen összefüggésekre vezethető vissza az EU megítélésének változása Magyarországon és Közép-Európában?

Miként alakult a magyar gazdaság teljesítménye az elmúlt évtizedben, komparatív perspektívában? Miként befolyásolta az EU megítélése, illetve az euroszkepticizmus alakulása a gazdasági döntéshozatalt és a gazdasági teljesítményt Magyarországon és Lengyelországban?

⁵ http://www.european-council.europa.eu/media/848690/1990_june_-_dublin_eng_.pdf 13. o.

Miután megfogalmazzuk a hipotéziseinket, először az integrációval kapcsolatos lakossági és elitpercepciókat, az euroszkepticizmus alakulását vizsgáljuk. Megnézzük, hogy a – korábbi empirikus kutatások (Lengyel-Göncz, 2006a, 2006b, 2009, 2010) alapján – puhának nevezett magyar euroszekepszis milyen konfigurációkban nyilvánult meg az EU-csatlakozás óta eltelt egy évtizedben. A közbeszédet követve különbség látszik a 2010 előtti és a 2010 utáni magyar kormányzó elit retorikája között. A 2010 előtti kormányok számára az EU többnyire viszonyítási pont volt⁶. 2010 óta azonban a kormányzati kommunikáció sokszor szkeptikus, sőt sokszor ellenséges az integráció eredményeit, értelmét és jövőjét illetően⁷. Az EU és a nemzetközi szervezetek elleni „szabadságharc” a kormányzati kommunikáció kedvelt metaforája lett⁸. Megvizsgáljuk e politikai narratívák közötti különbségeket, illetve elemezzük azt, hogy miként változott Orbán Viktor kormányfő viszonyulása az EU-hoz. A 2010-es kormányváltásnak különös jelentőséget ad, hogy a választásokon győztes Fidesz a parlamenti helyek arányában kétharmados, vagyis alkotmányozó, az intézményrendszert alapvetően átírni képes többséget szerzett.

Különösen figyelemre méltó számunkra a gazdasági teljesítmény alakulása, illetve percepciója és kapcsolata az EU megítélésével – Magyarországon, illetve Közép-Európában. A gazdasági teljesítményt a gazdaságpolitika és az intézményi tényezők alakulása szerint tekintjük át.

Két országot, Magyarországot és Lengyelországot, mint az EU-hoz 2004-ben csatlakozott, de az eurót, mint közös európai pénzt egyelőre nem bevezető országot mélyebb vizsgálatnak vetjük alá. Ezzel azt a közbeszédben és a nemzetközi médiában elterjedt vélekedést teszteljük, amely szerint Lengyelország a régió és az EU „sikerországa”⁹, Magyarország pedig „különutas”, sok szempontból lemaradó ország¹⁰.

⁶ Lásd például az Magyarországi Európa Társaság elemzését: Hol áll a PERC-mutató?, és benne a Magyar Szocialista Párt (MSZP) Európa-politikájáról szóló részt (2012:61-91).

⁷ Csak egy példa: „Rossz úton jár Európa nyugati fele (...). Brüsszel (...) túl nagy hatalmat, beleszólást követel magának a nemzetállamok belügyeibe (...)” – mondta Orbán Viktor kormányfő 2012-ben a romániai Tusványosban. http://hvg.hu/itthon/20120728_Orban_tusvanyosi_beszed.

⁸ Lásd például:

http://index.hu/gazdasag/magyar/2010/08/05/matolcsy_folytatja_a_gazdasagi_szabadsagharcot/
http://index.hu/gazdasag/magyar/2010/09/08/kudarcbol_szabadsagharc/

⁹ A The Economist hetilap 2014-ben Lengyelország „aranykorának” minősítette a 2007 és 2013 közötti korszakot. <http://www.economist.com/news/special-report/21604684-first-time-half-millennium-poland-thriving-says-vendeline-von-bredow>

¹⁰ Magyarország a The Economist egy 2013-as cikke szerint 2010 után az uniós értékek sorozatos megsértése miatt az EU „fekete báránya” lett: <http://www.economist.com/news/europe/21579052-viktor-orban-once-again-accused-dismantling-rule-law-hungary-black-sheep>

Megnézzük, hogy e két országban van-e kapcsolat az uniós megítélés és a gazdasági helyzet lakossági és elitpercepciói között, illetve visszaigazolják-e kemény mutatók a gazdaságról alkotott képet. Megvizsgáljuk az euroszkepticizmus és a gazdasági teljesítmény közötti közvetlen vagy közvetett kapcsolatokat.

A magyar és a közép-európai közbeszédben folyamatosan jelen van a nyugati felzárkózás igénye (Balázs, 2014). Teszteljük, hogy az 1990-es kiinduló állapothoz, illetve a 2004-es uniós csatlakozáshoz képest az euroszkepticizmus vagy az uniós trendekhez illeszkedő európaizáció (Csaba, 2014) mintái érvényesültek-e inkább, illetve sikerült-e közelebb kerülni a fejlett államokhoz, avagy tíz évvel a csatlakozás után úgy tűnhet, hogy Magyarország örök felzárkózó (Böröcz, 2012b) marad.

Az összefoglaló fejezetben visszacsatolunk az elméleti fejezetekhez, megválaszoljuk a kutatási kérdéseinket és megfogalmazzuk a téziseinket. A Magyarországra levont következtetéseinket több dimenzióban – az EU-val kapcsolatos lakossági percepciók, elitmozgások, gazdaságpolitika, intézményi változások, gazdasági teljesítmény – strukturált formában összegezzük, és összevetjük a lengyel eredményekkel. Levonjuk azt a következtetést, hogy a magyarországi euroszkepticizmus alakváltozásai milyen csatornákon keresztül hatnak az ország gazdasági teljesítményére, és fordítva: a gazdasági teljesítmény miként befolyásolta az EU megítélését. Végül kifejtjük, hogy elemzésünk mely további dilemmákat vet fel és milyen új vizsgálandó területeket nyit meg.

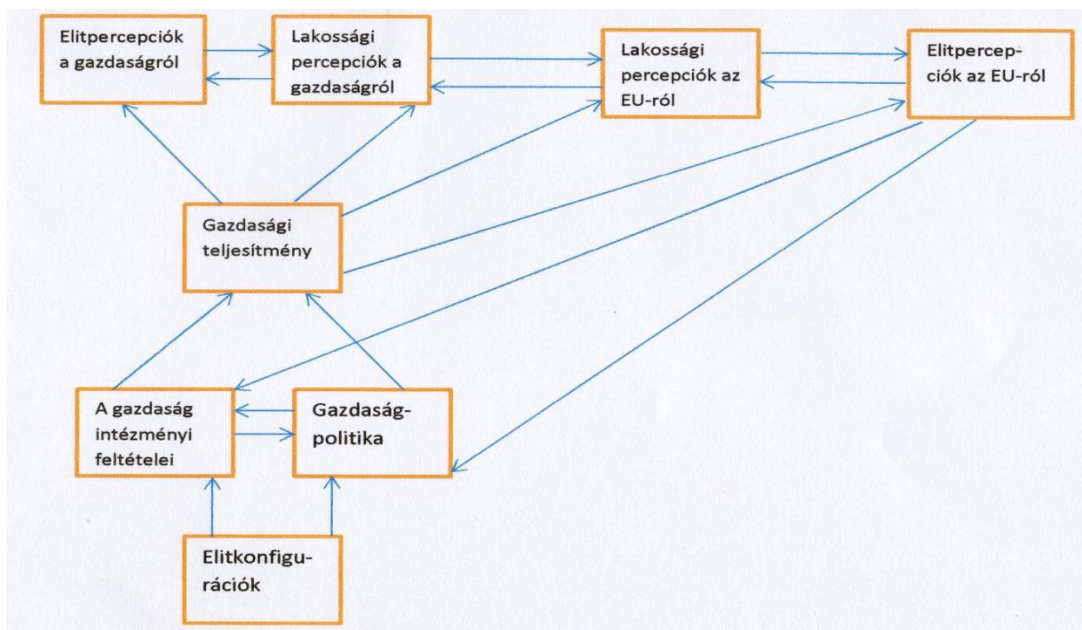
*

Vizsgálódásunk során a gazdasági teljesítmény és az EU megítélése közötti néhány összefüggést kísérelünk meg feltárni. A két változó közötti kapcsolat vizsgálatának eredményeitől várjuk a dolgozatnak a rendelkezésre álló szakirodalomhoz képest új vagy újszerű megállapításait. A tanulmány a „magyar esetet” elemzi – több helyen összehasonlítva a közép-európai országokkal, főleg Lengyelországgal –, továbbá részben azt is ambicionálja, hogy általánosabb következtetéseket lehessen levonni a gazdaságok tartós fejlődésének okairól, valamint az euroszeptikus attitűd motivációiról és következményeiről.

Az értekezés sémája a következő:

1. ábra

Az értekezés sémája

*

Elemzésünk során többféle *kutatási módszert* veszünk igénybe, így szándékunk szerint e módszerek korlátai kiküszöbölhetőek lesznek.

A lakossági percepciókra és attitűdökre vonatkozó adatokat az Európai Bizottságnak az összes tagállamra kiterjedő, több évtizedre visszanyúló rendszeres *lakossági közvéleménykutatásaiból* – az Eurobarometer felmérésből¹¹ -- merítjük, és azokat vetjük alá másodelemzésnek. Az elitpercepciókat részben az INTUNE¹² kutatásból idézzük fel. A különböző percepcionális és attitűdváltozókat idősorosan elemezzük, és a köztük lévő esetleges kapcsolatot pedig statisztikai módszerrel, korreláció- és regresszióelemzéssel teszteljük¹³. Mindebből a magyarországi és a közép-európai euroszkepticizmus alakváltozásaira, okaira és következményeire tehetünk megállapításokat.

¹¹ Az Eurobarométer 1973 óta méri fel az európai lakosság véleményeit és attitűdjeit.
<http://ec.europa.eu/COMMFrontOffice/PublicOpinion/>

¹² INTUNE: Integrated and United? A Quest for Citizenship in an Ever Closer Europe. Az Európai Unió hatodik keretprogramja által finanszírozott elitkutatás. Az adatfelvétel 2007-ben és 2009-ben készült.

¹³ Inkább a változók közötti egymásra hatás, mintsem a köztük lévő ok-okozati viszony az érdekes számunkra. Ennek okait a megfelelő részekben külön említjük.

Alkalmazzuk a *médiaelemzés* eszközét is. Az értekezésben médiatartalom-elemzéssel elemezzük a magyar politikai elitnek, illetve azon belül Orbán Viktor kormányfőnek az EU-val kapcsolatos megnyilatkozásait a csatlakozás utáni időszakban, és választ keresünk arra, hogy változott-e a miniszterelnök retorikája a kilencvenes évekhez képest, vagy „mindig ugyanezt mondta”. A tartalomelemzésből a magyarországi politikai elit EU-hoz való viszonyulására és euroszkepticizmusára vonatkozóan nyerhetünk információkat.

Komparatív elemzésünkben a közép-európai térség országainak – főleg Lengyelországnak – a gazdasági teljesítményét vetjük össze a magyar gazdaság „kemény mutatóival”. Korrelációelemzéssel igyekszünk feltárni az attitűd- és intézményi változók, valamint a kemény mutatók közötti kapcsolatot. Ezzel a módszerrel megragadhatóak lesznek a gazdasági teljesítmény és az EU megítélése közötti egyes összefüggések, például az, hogy az euroszkepticizmus miként hat – közvetlenül vagy közvetetten – a gazdasági teljesítményre.

II. Az értekezés elméleti megalapozása: institucionalizmus és euroszkepticizmus

1. Intézmények, aktorok és hatásuk a gazdasági fejlődésre

a. Az intézmények szerepe és működése

Az *intézmények* kialakulása, működése és hatása régóta tárgya és meghatározó mondanivalója a társadalomtudományi (szociológiai, közgazdaságtani, politikatudományi) irodalomnak. Az intézmény fogalmának meghatározása egybeesik a modern szociológia születésével. Max Weber szerint az intézmény olyan szervezet, amely a tételesen lefektetett rendjét egy adott területen belül minden cselekvésre viszonylag sikeresen rákényszeríti (Weber, 1987: 76).

A gazdaságszociológiai irodalom (Polányi, 1976; Granovetter, 1990; Elster, 1995; Fligstein, 2001) és az új intézményi közgazdaságtani munkák (mindenekelőtt North, 1990) alapján intézmények alatt azokat a mechanizmusokat és szabályokat értjük, amelyek strukturálják az egyéni és a szervezeti cselekvést, és amelyek hatással vannak a gazdaság és a társadalom működésére.

A gazdaságszociológiai tradícióban kitüntetett szerep jut az intézményeknek. Polányi Károly (1976) a gazdaságot intézményesített folyamatként írja le: az emberi gazdaság intézményekbe szövődik bele. Polányi (1976) és Mark Granovetter (1990) szerint a gazdasági intézmények társadalmilag beágyazottak, vagyis a gazdasági intézmények működését a cselekvők – gazdaságon túli – személyes kapcsolatai befolyásolják.

Jon Elster úgy vélte, az intézmények tartják egyben a társadalmat, mert megóvják azt az egyének szenvedélyének és önértékének következményeitől (Elster, 1995). Az intézmények kétarcúak: az egyik „arcuk” olyan, mintha „felnagyított egyének” volnának, vagyis cselekszenek és döntenek, a másik „arcuk” pedig az intézményt alkotó individumok összességéből áll. Az előbbi közelítés alapján Elster az intézményeket szabályokat fogantató mechanizmusként határozza meg (Elster, 1995:150).

Neil Fligstein szerint a társadalom szereplői közötti interakciók akkor válnak stabillá, ha előfeltevéseik és várakozásaik hasonlóak. Ez a stabilitás akkor jön létre, ha az emberek vagy hosszú ideje ismerik egymást és tapasztalatokat szereztek egymásról, vagy formális

szabályokat (intézményeket) hoznak létre, és cselekvéseiket annak keretei között végzik (Fligstein, 2001: 27).

Douglass North, az új intézményi közgazdaságtani iskola alapítója szerint az intézmények az emberek szándékait strukturálják a politikai, gazdasági és társadalmi interakciókban. Ennek célja a játékszabályok megállapítása (North, 1990:3). North megkülönböztette a játék szabályait (intézmények) és a játék szereplőit (szervezetek). Az intézményeket az egyének és szervezetek szempontjából normatív tényezőknek tartotta, amelyek előírják, hogy miként kell kezelni az ügyeket. North úgy véli, hogy az emberiség azért hoz létre intézményeket, hogy rendet teremtsen maga körül, és csökkentse a bizonytalanságot (North, 1991:97), ilyenformán az emberiség története leírható az intézmények változásaként.

A politikatudományi megközelítés szerint az intézmények a kiépült társadalmi szabályok rendszerét jelentik, amelyek a társadalmi interakciókat strukturálják (Hodgon, 2006). Francis Fukuyama, a Webertől eredeztetett szociológiai hagyományt felhasználva arra a következtetésre jutott, hogy a gazdasági élet lényege a szabályok és törvények létrejötte és elterjedése (Fukuyama, 2007: 310).

North (1991) a formális szabályokat (intézményeket), például a törvényeket, megkülönböztette az informális intézményektől, ideértve a normákat, a hagyományokat és a szokásokat. Elster (1995) hasonló distinkciót tett a társadalmi intézmények és a társadalmi normák között, és megállapította, hogy az előbbit a formális, míg az utóbbit az informális szankciók működtetik.

A *normák* meghatározásához a társadalmi tőkéről szóló irodalom (Coleman, 1990, Putnam, 1993) alapján juthatunk el. Putnam szerint a társadalmi szervezetek olyan jellegzetességei, mint a normák, a bizalom vagy a hálózatok – vagyis a társadalmi tőke – segítik a koordinált cselekvéseket és a társadalom hatékonyságának javulásához vezetnek (Putnam, 1993: 167). Coleman nyomán a normák, továbbá a hatalmon és a bizalmon alapuló viszonyok sorolhatók a társadalmi tőke formái közé (Coleman, 1990:300).

A normáknak Coleman szerint nincs jogi vagy más formális alapjuk, sőt nem egy esetben konfliktusba kerülhetnek a törvényekkel (Coleman, 1990: 243). A társadalmi normák azt határozzák meg, hogy a személyek egy csoportja mit tart helyesnek vagy helytelennek. A

normáknak való megfelelésért járó potenciális jutalom vagy a megszegésükért kapott büntetés befolyásolja az egyének döntéseit (Coleman, 1987: 135). A hatékony normák a társadalmi tőke igen erős formáját alkotják, elősegítenek bizonyos cselekedeteket, és megakadályoznak másokat. Egy újabb megközelítés szerint a normák a társadalmi interakciók „nyelvtanaként” értelmezhetők (Bicchieri, 2006), mert előzetes tervezés és kalkuláció nélkül meghatározzák, hogy mi elfogadható egy társadalmi csoportban, és mi nem.

Az intézmények a társadalom és gazdaság szereplőinek – North kifejezésével: a játék szereplőinek – *percepciói* alapján működnek. North rámutat, hogy a politikai-gazdasági rendszer teljes és objektív valósága senki számára nem ismert. A szereplők ezért hiedelmeket alkotnak a valóságról, amelyeken keresztül a rendszer gyakorlati operációját (hogyan működik?) és normativitását (hogyan kellene működnie?) egyaránt érzékelik (North, 2005: 189).

A percepció a szereplők mentális konstrukcióiból és hiedelmeiből fakad. Az emberi fejlődést a szereplők percepciója irányítja, a döntések ezek alapján születnek (North, 1990). Állandó interakció áll fenn az intézmények és a percepció között. A percepció idézi elő az intézményi innovációt annak érdekében, hogy csökkenjen a bizonytalanság. Az intézményi változás olyan folyamat, amelynek során a szereplők a döntésük következményeire vonatkozó percepcióik alapján cselekszenek (North, 2005: 114). A gazdaságpszichológiában a döntéshozatal szempontjából elemzett gyors és lassú gondolkodásról szóló legújabb vizsgálatok alapja a percepció pszichológiája (Kahneman, 2011). Kahneman kutatásai szerint az emberi agy rövid távon érzelmi alapon szelektál és dönt. A racionalizálás és az érzelmi agy felülbírálása csak hosszabb távon következik be. Az érzelmi viszonyulás tehát szükségképpen jelen van a gazdasági és a politikai életben is.

Az intézmények létrejöhetnek, változhatnak és eltűnhetnek. A *változás* csak erős külső vagy belső hatásra következik be, akkor, ha a politikai és gazdasági szereplők új lehetőséget érzékelnek, vagy új veszélyre kell reagálniuk (North, 2005: 248). A változás többnyire fokozatosan következik be a játék szereplőinek percepciója alapján. Az aktorok preferenciakészlete és az intézmények működése nem előre rögzített, hanem folyamatosan változik (North, 1990). Robbanásszerű változás ritkán történik: abban az esetben, ha a változás igénye és a meglévő szervezetek érdekei közötti ellentétek az adott

intézményi kereteken belül feloldhatatlanná válnak.

North alapján az intézményi változás egyik fő jellemzője, hogy a gazdasági szűkösség okozta verseny következtében jön létre. A verseny arra kényszeríti a szervezeteket, hogy befektessenek a tudásba és a képességekbe, amelyek aztán hozzájárulnak a lehetőségek felismeréséhez, és azokhoz a döntésekhez, amelyek a szereplők percepcióin keresztül megváltoztatják az intézményeket (North, 1992).

A konstruált (Coleman, 1991) intézményeket, mint például a kormányokat, mozgalmakat, a demokratikus politikát vagy a piacokat a társadalom tagjai hozták létre annak érdekében, hogy elérjék céljaikat. Mások aztán átveszik ezeket az intézményeket és továbbfejlesztik (Fligstein, 2001: 29). A piac olyan társadalmi küzdőtér, amely a javak és szolgáltatások termelésére és eladására, strukturált cseréjére szolgál. A strukturált árucseré azt jelenti, hogy a szereplők a tranzakciók ismétlődését várják, és ezért szabályokra van szükségük, amelyek irányítják őket (Fligstein, 2001: 30, 65).

Ebben a tanulmányban intézményépítés alatt azt a folyamatot értjük, amelynek révén létrejönnek a szabályokat foganatosító mechanizmusok – a formális és informális intézmények –, amelyek aztán releváns módon járulnak hozzá a szervezetek működéséhez és egy ország gazdasági teljesítményéhez.

b. Az intézmények hatása a gazdasági teljesítményre

Az intézményeknek a gazdasági helyzet alakulásában betöltött szerepéről vaskos teoretikus és empirikus irodalom áll rendelkezésre (North, 1990, 1992, é.n., 2005; Nee–Brinton, 1998; Acemoglu et al, 2001; Hall-Soskice, 2001; Acemoglu et al, 2004; Acemoglu-Robinson, 2013; Rodrik et al., 2002; Rodrik, 2013; World Bank, 2002; Világgaazdasági Fórum, 2014; Williamson, 2009; Bartha, 2012). Az intézményi közgazdaságtani diszkusszióban a gazdasági fejlődés, mint az intézmények által befolyásolt függő változó tételeződik, amit jobbra az országokban mért bruttó hazai termék (GDP) növekedési ütemével operacionalizálnak¹⁴.

¹⁴ A GDP inkább a fejlődést képes megragadni, mint a jólétet. A jólét kifejezésére léteznek alternatív mutatók is, mint például a NEW (Net Economic Welfare), amely a negatív externáliákkal korrigálja a GDP-t, illetve az ENSZ UNDP által kifejlesztett HDI (Human Development Index), amely a várható élettartamot és a jövedelmi helyzetet is figyelembe veszi (Mellár, 2015: 96). Egy közgazdászokból álló nemzetközi bizottság 2008-2009-ben Nicolas Sarkozy, akkori francia államfő felkérésére vizsgálta a GDP relevanciáját és a jólét egyéb mérőszámait. A válság miatt megalakult szakértői testület megállapítása

Arról a korábbi álláspontról, hogy a növekedési kilátások szempontjából az „intézmények számítanak”, az institucionalista közgazdaságtan és a nemzetközi szervezetek által képviselt gazdaságpolitikai irodalom is eljutott oda, hogy az intézményeknek döntő jelentőségük van a gazdasági fejlődésben (North, 1990; Hall-Soskice, 2001; Rodrik et al., 2002; Acemoglu et al, 2004; Acemoglu-Robinson, 2013; World Bank, 2002; WEF, 2002-2014; Györffy, 2010, 2012a, 2012b). Az intézményi „puha” tényezők, azokon belül a jogállamiság és a gazdasági szabadság kiterjesztése legalább annyira fontos faktora a növekedésnek, mint a „hagyományos” tényezők (Csaba, 2012: 292). Vannak, akik ennél tovább mennek, azt állítva, hogy az intézmények működésének minősége a gazdasági fejlettségben megmutatkozó különbségek elsősorú magyarázó változója (Acemoglu et al, 2004; Györffy, 2010: 48; Acemoglu-Robinson, 2013).

Az alábbiakban az intézményeknek a gazdasági fejlődésben betöltött szerepéről szóló diszkussziót tekintjük át, rámutatva a neoklasszikus megközelítés és a közgazdasági institucionalizmus közötti különbségekre.

A 20. század ötvenes-hatvanas éveinek *neoklasszikus növekedési elméletei* az intézményeknek egyáltalán nem tulajdonítottak jelentőséget. A Robert Solow által kifejlesztett modell alapján a növekedés a tőke és a munka akkumulációjától függ (Solow, 1956). A gazdasági növekedés hajtóereje a tőkefelhalmozás, a munkapiaci részvétel aránya és az e tényezőknek lökést adó innováció (Csaba, 2012: 288-290). Solow modelljében a tőke és a munkaerő eredője határozza meg a termelési függvényt (kibocsátást). A kibocsátás a tőkekészlettől (stock) függ. A szűkös erőforrások problémáját a technológiai fejlődéssel lehet áthidalni, mivel az innováció modernizálja a termelési eszközöket, és így megnöveli az egy alkalmazottra jutó tőkeakkumulációt, ami új impulzust ad a kibocsátásnak. Így a növekedést a fizikai tőke mellett a technológiai fejlődést előmozdító humántőke is stimulálja.

A neoklasszikus irányzat azt feltételezi, hogy a gazdaság nem más, mint a szűkös eszközökkel való, weberi értelemben vett célracionális cselekvés (Weber 1987), illetve

szerint a jólét (esetleg „jól-lét”, angolul *well-being*) többdimenziós, így függ a jövedelmi helyzettől, az egészségtől, a képzettségtől, az egyén személyes tevékenységeitől, ideértve a munkát, továbbá a politikai részvételtől, a társadalmi kapcsolatoktól, a természeti környezettől és gazdasági és fizikai veszélyektől. A jelentés megkülönbözteti az objektív és az egyén által percipált, szubjektív jólétet. (Stiglitz et al., 2009: 14-15). A GDP, mint a gazdasági teljesítmény mérőszáma ugyan problémás, de ennél jobb átfogó mutató egyelőre nem áll rendelkezésre (Mellár, 2015: 97), így ebben a tanulmányban a gazdasági fejlődést és teljesítményt így operacionalizáljuk.

gazdálkodás (Mellár, 2015: 57)¹⁵. Így ebben a megközelítésben a gazdasági cselekvés egy programozási feladathoz hasonlítható, amelyben az optimális vagy egyensúlyi állapot megtalálása a cél.

A későbbi, a 20. század nyolcvanas éveiben fogant *új növekedési elméletek* (Romer, 1986; Baumol, 1986; Lucas, 1988) arra világítanak rá, hogy a technológiai fejlődés nem feltétlenül exogén tényező, hanem a gazdasági berendezkedéstől is függ (Joseph, é.n.). Romer növekvő hozadékok teóriájában és Lucas fizikai és humántőke akkumulációra épülő elméletében a növekedés explicit tényezői (tőke, munkaerő, technológiai fejlődés) mögött már megtalálható az implicit ösztönzőrendszer (North, 1990: 134). Baumol ennek közvetett empirikus bizonyítékával szolgált, amikor a gazdasági fejlődés konvergenciáját mutatta ki a tőke- és munkaerő ellátottságban különböző, de hasonló ösztönzőrendszerrel rendelkező fejlett országok között. A hasonló tőkeellátottságú, de különböző ösztönzőrendszerrel működő országok között azonban már nem talált konvergenciát. E növekedési modellekben a gazdasági fejlődés, mint függő változó szempontjából a mögöttes ösztönzők már számítanak, a gazdaságpolitika is részben ezekből formálódik (Joseph, é.n.). Az adórendszer és a jogrendszer befolyásolja a vállalatok tevékenységét – de ez a felismerés ezekben a modellekben még nem vezetett az intézményi megközelítés rendszerbe foglalásához.

Az intézményeknek a növekedésre gyakorolt hatását először rendszerszerűen Douglass North mutatta ki, és integrálta a neoklasszikus modellbe, nem elvetve, hanem továbbfejlesztve ez utóbbit (North-Thomas, 1973; North, 1990).¹⁶ North nyomán alakult ki az *új intézményi közgazdaságtan* paradigmája. North abból indult ki, hogy a neoklasszikus modellben az aktorok racionális cselekvők, akik előre rögzített preferenciák alapján, minden szükséges információ birtokában, saját jólétük maximalizálása érdekében döntenek (North, 1990: 19-20). Ezt nevezi North

¹⁵ Weber megkülönböztette – a célracionálison kívül – az értékracionális, tradicionális és érzelmi-indulati cselekvést. A neoklasszikus paradigma azonban csak a célracionális cselekvést tartja érvényesnek. Weber szerint azonban a gazdasági cselekvés részben mindig tradicionális irányultságú (Weber, 1987: 86).

¹⁶ A North-i intézményi közgazdaságtan a keynes-iánus és a hayeki elméletekből is merített. Friedrich Hayek és John Maynard Keynes – akik számos gazdaságpolitikai kérdéstről, például a gazdaságba történő állami beavatkozás kívánatos mértékéről nagyon különbözően vélekedtek – abban egyetértettek, hogy a bizonytalanság csökkenését a szabályok betartása révén lehet elérni (Györffy, 2012b:102). Keynes szerint a beruházások jövedelmezősége függ az intézményi kiszámíthatóságtól (Keynes, 1936: 163). Hayek úgy véli, a szabályok akkor tudják csökkenteni a bizonytalanságot, ha mindenkire érvényesek és objektívek, és a céljuk a jog uralma (*rule of law*), és nem „egy személy uralma” (*rule of man*). Csak így lehetséges, hogy az intézmények valóban a játék szabályait, és ne a játék kimenetelét határozzák meg. Hayek odáig megy, hogy a szabályok követése fontosabb, mint a szabályok tartalma (Hayek, 1944: 75-83).

instrumentálisan racionális (vagyis weberi értelemben célracionális) magatartásnak (posztulátumnak).

A neoklasszikus felfogás szinte laboratóriumi körülményeket feltételez, és így számos tényezőt negligál. Nem veszi figyelembe a tranzakciós költségeket (Williamson, 1979) – nem véletlen, hogy a hagyományos növekedési modellek csak olyan országokban lehetnek relevánsak, ahol alacsonyak ezek a kitettségek (North, 1990: 108). A neoklasszikus megközelítés arra nem adott magyarázatot, hogy miért van óriási különbség az országok között annak ellenére, hogy a technológia mindenkinek a rendelkezésére áll. (North, 1990: 133).

A fentiek alapján a statikus neoklasszikus növekedési modell – a feltételezett zéró vagy alacsony tranzakciós költségek miatt – az intézményeknek passzív szerepet tulajdonít. A valóságban viszont az intézmények korlátozzák az aktoroknak a jólét maximalizálására irányuló választásait (North, 1990: 112). A North által konstruált megközelítés tökéletlen piacokat feltételez, szemben a neoklasszikus modellel, amelyben az ismétlődő cselekvések és a tökéletes piaci egyensúly hipotézise érvényesül. A tranzakciós költségek az aktorok között aszimmetrikusan eloszló és drága információkból adódnak, valamint abból, hogy az intézmények változnak. Az intézményi innovációknak az a szerepük, hogy csökkentsék a bizonytalanságot okozó tranzakciós költségeket, és ezáltal a piacokat hatékonyabbá tegyék (North, 1990: 108).

A neoklasszikus modell nem veszi figyelembe a motiváció és a környezet hatását. Pedig a jólét maximalizálásán kívül az altruizmus – így a reputáció vagy a bizalom – szintén szerepet játszhat az aktorok viselkedésében, sőt bizonyos körülmények között felülírhatja a rövidtávú és haszonelvű racionális mérlegelést (North, 1990: 21). Szintén hiányoznak a neoklasszikus magatartásmodellből az eszmék és az ideológiák, márpedig az aktorok választásában nagy szerepet játszik a valóság szubjektív és állandóan változó percepciója (North, 1990: 23). Az új institucionalizmusban tehát az aktorok preferenciái nem rögzítettek, és maga az intézményépítés is e változó pozíciók szerint alakul.

Ha egy dinamikusan változó modellben az aktorok csak részlegesen informáltak és szubjektíven döntenek, a környezet pedig komplexen működik, akkor az instrumentális helyett a proceduális racionalitás magatartásmintája (posztulátuma) érvényesül (North, 1990: 108).

North kétféle viselkedési posztulátuma a gazdaságszociológia paradigmájára rímel. A hagyományos közgazdaságtan alulszocializált emberképet (*homo oeconomicus*) feltételez, olyan cselekvőt, akinek haszonmaximalizáló preferenciáit mások nem befolyásolják. Ezzel szemben a szociológia emberképe szerint a cselekvő a környezethez és a társadalmi normákhoz igyekszik alkalmazkodni (*homo sociologicus*). A beágyazottság fogalma megkérdőjelezi a neoklasszikus közgazdasági iskola azon hipotézisét, amely szerint a piaci helyzetekre a személytelenség jellemző (Szántó, 1994)¹⁷.

North úgy véli, a gazdasági játékszabályok formálják a gazdasági teljesítményt (North, 1992: 7). Az informális intézmények, vagyis a normák mellett North a formális intézmények közül a magántulajdon védelmét és a szerződések kikényszerítését emelte ki, mint amelyek döntő jelentőségűek a gazdasági fejlődés szempontjából (North, 2008: 5). Ezek elősegítik a beruházást és a kereskedelmet, hozzájárulva így a GDP-vel mért gazdasági teljesítmény növekedéséhez.

North szerint a fejlődéshez vezető *gazdaságpolitikának* (policy) a fókuszában a tulajdonjog létrehozása és érvényesítése kell, hogy álljon¹⁸. A gazdaságpolitika North értelmezésében a megfelelő intézményrendszer megteremtésének az eszköze. A gazdaságpolitikát is magában foglaló berendezkedés (polity) és a gazdaság működése elválaszthatatlanul összefügg (North, 1990: 111; 1992: 7). A rövidtávú növekedés elérhető az autokrata rezsimekben is, a hosszú távú – mai kifejezéssel: fenntartható – növekedés feltételezi a jogállami normák érvényesülését, továbbá a polgári és politikai szabadságjogok védelmét (North, 1992). Az intézmények és az intézményépítés akkor képesek hozzájárulni egy ország gazdasági teljesítményének a növeléséhez, ha a tulajdonhoz való jog minél inkább érvényesül.

A gazdaságok hosszú távú teljesítményét tehát az intézmények és az ösztönzők, mint „mögöttes tényezők” határozzák meg (North, 1990: 107). Ha az intézmények működése

¹⁷ A személyes kapcsolatok például befolyásolhatják a piaci tranzakciókat, például valaki személyes ellenszenvből nem vásárol az adott árusnál, miközben olcsóbban juthatna hozzá, mint máshol (Szántó, 1994).

¹⁸ A 19. századi Egyesült Államok fejlődése az mutatja, hogy növekedésbarát környezetet úgy lehet teremteni, ha a formális szabályok és az informális intézmények olyan intézményi együttállást hoznak létre, amelyek a szervezetek termelékeny aktivitását ösztönzik, és hozzájárulnak a tudás gyarapodásához. A 17. századi angliai fejlődés példája pedig azt támasztja alá, hogy a tulajdonjogok stabilitása, valamint a fizikai és humántőke fejlődése előmozdítja a gyors gazdasági fejlődést (North, 1990: 136, 139).

olyan költségeket jelent az aktorok számára, amelyek nem segítik elő a produktív tevékenységet, akkor az egy ország elszegényedéséhez vezet (North, 1990: 110).

Peter Hall és David Soskice a különböző kapitalizmusokat feltáró könyvében (2001) szintén aláhúzza, hogy az intézményrendszer hatással van az országok növekedési rátáira és a technológiai fejlődésre (Hall-Soskice, 2001: 560). A különböző intézményrendszerek más és más kapacitásokat bocsátanak a kollektív gazdasági aktorok, vagyis a vállalatok rendelkezésére. Ez végső soron elvezet oda, hogy milyen berendezkedés, azaz liberális vagy koordinált piacgazdaság alakul ki egy országban. A liberális piacgazdaságokban például a radikális, míg a koordinált piacgazdaságokban a fokozatos innováció mintái érvényesülnek (Hall-Soskice, 2001: 560, 608).¹⁹

Az intézményeknek a gazdasági fejlődésben betöltött szerepét vizsgáló megközelítést fejlesztették tovább az *institucionalizmus új hullámának* képviselői Daron Acemoglu és szerzőtársai (2004, 2013, 2014), valamint – például Dani Rodrik (2002 et al., 2013), néhány ponton kiegészítve és revízió alá véve a North által kifejlesztett növekedési elméletet.

Acemoglu és szerzőtársai szerint a neoklasszikus és az azzal rokonítható elméletek ugyan sokat elárulnak a gazdaság növekedési mechanizmusáról, de nem képesek arra, hogy megmagyarázzák a GDP tartós bővülésének alapvető (végső) okát. A tényezőakkumuláció és az innováció közvetlen, ám nem alapvető oka lehet a növekedésbeli különbségeknek (Acemoglu et al, 2004:79). Ezzel arra utalnak, hogy – miként arra már North és Thomas is rámutatott (1973) – a korábbi növekedési modellek magyarázó változói, például a technológiai fejlődés, maguk is a növekedés tágran értelmezett fogalmába tartoznak bele.

Acemoglu és társai (2004) növekedési modelljében a gazdasági intézmények határozzák meg, hogy egy ország képes-e a tartós teljesítményjavulásra (növekedésre), vagy sem. A gazdasági intézmények pedig a politikai hatalom elosztásától, vagyis a politikai intézmények természetétől függnak. Politikai intézményrendszer alatt a kormányzás/berendezkedés formája értendő, vagyis az, hogy demokráciáról, diktatúráról vagy – a kettő közötti átmenetről – autokrációról van-e szó. Ebben a növekedési

¹⁹ Az évszám utáni hivatkozások ebben az esetben nem oldalszámot, hanem az Ipad-re optimalizált Kindle kiadásban a lokációt (loc) jelentik.

modellben a politikai intézmények határozzák meg a *de jure* politikai hatalom elosztását, ami aztán befolyást gyakorol arra, hogy a politikai elit milyen gazdasági intézmények mellett dönt (Acemoglu et al., 2004: 4). Az intézmények kialakulása és fejlődése Acemoglu és szerzőtársainál már endogén, vagyis a társadalom kollektív választásainak függvénye. Ettől függ, hogy sikeres lesz-e az adott ország (Acemoglu et al., 2004)²⁰.

A politikai intézmények, akár csak a gazdaságiak, cselekvésre ösztönzik az aktorokat, ugyanakkor határt szabnak a törekvéseiknek. Politikai hatalmuk ugyanakkor azoknak az aktoroknak is lehet, akik/amelyek ki vannak rekesztve a politikai intézményrendszerből, ők a politikai és gazdasági tiltakozás különféle formáival tehetnek szert hatalomra. Ennek a hatalomnak a mértéke attól függ, hogy a „kirekesztett” aktorok mekkora erőforrással rendelkeznek.

Acemogluék szerint a politikai hatalom és az erőforrások eloszlása független és lassan változó állapotváltozóknak tekinthetők; ez a két tényező határozza meg a modell összes többi változóját, így végső soron a gazdasági teljesítményt. A politikai intézmények Acemoglu és társai elméletében csak ritkán változnak, mégpedig akkor, ha a rendszer haszonélvezőit – vagyis a regnáló elitet – változásra kényszerítik.

Acemoglu és Robinson (2013) modelljében „kedvező körforgás” alakulhat ki a plurális politikai intézmények és a növekedést ösztönző gazdasági intézmények között. Ha befogadóak a politikai intézmények, akkor korlátozzák az elit hatalomgyakorlását. A politikai hatalom nem egy szűk elit kezében összpontosul, vagyis jogállamról beszélhetünk. A befogadó politikai intézmények aztán olyan gazdasági intézményeket teremtenek, amelyek befektetésre ösztönzik a vállalatokat és egyenlőbb jövedelemeloszlást tesznek lehetővé, ami végső soron a társadalom szélesebb rétegeit ruhazza fel hatalommal, ami a politikában is kiegyenlítettebb helyzethez vezet. (Acemoglu-Robinson, 2013: 196, 407).

Ez a pozitív visszacsatolás azonban nem elkerülhetetlen és nem is visszafordíthatatlan. A befogadóval szemben áll a „kirekesztő” intézményrendszer, a kedvező körforgás ellentétje az „ördögi kör”. Ez azon alapul, hogy „kizsákmányoló” politikai intézmények jönnek létre, amelyek aztán hasonló gazdasági intézményeket hoznak létre. Az elit

²⁰ Globális válság esetén a fejlődés endogenitása talán megkérdőjelezhető. Az intézményi endogenitás ilyen helyzetben talán úgy fogalmazható újra, hogy az intézményrendszer mennyire képes ellenállni a külső piaci sokkoknak.

pénzért politikai hatalmat vásárol. Acemoglu és Robinson szerint akkor „buknak el a nemzetek”, ha a kizsákmányoló intézmények nem ösztönzik a gazdaság szereplőit beruházásra és innovációra. Ez pedig azért történik így, mert az elit úgy alakítja ki az intézményrendszert, hogy az mindenekelőtt saját hatalmának bebetonozását szolgálja (Acemoglu-Robinson, 2013: 348, 381), így minden más – például a technológiai fejlődés – háttérbe szorul.

Hogy sikerül-e egy országnak kedvező körforgásba kerülnie, az a szerencsén és a történelem kiszámíthatatlanságán is múlik (Acemoglu, Robinson, 2013: 297). Ezzel eljutottunk az intézményi közelítés egyik gyenge pontjához: az aktorok sokszor esetleges tényezők. Megítélésünk szerint Acemoglu és Robinson érvelése ezen a ponton homályos, hiszen egyfelől a szerencse szerepéről és a történelem kiszámíthatatlanságáról írnak, másfelől viszont történelmi példáikban az elitnek – a sorsfordító időszakokban – fontos szerepet tulajdonítanak.

Acemoglu és társai növekedési modelljében néhány gazdasági intézmény együttállása alapozhatja meg a jólétet: a tulajdonjogok szavatolása, valamilyen mértékű esélyegyenlőség, ideértve a jog előtti egyenlőséget, és a jól működő piac (2004: 12). Ezek nélkül az aktorok nem rendelkeznek ösztönzőkkel arra vonatkozóan, hogy tőkét fektessenek be (legyen az fizikai vagy humántőke), vagy hatékonyabb technológiát alkalmazzanak. A hatékony piac – az új institucionalizmusban, North-tól kezdve –, mint a gazdasági teljesítmény szinonimája, az intézmények által befolyásolt függő változóként tételeződik.

Acemoglu és társai az intézmények primátusa mellett érvelnek a földrajzi és a kulturális (ideértve a vallást²¹ is) adottságokkal szemben (Acemoglu et al., 2004, Acemoglu-Robinson, 2013). A földrajzi és a kulturális magyarázat elvetése ugyanarról a töről fakad. Az intézmények szerepét hangsúlyozó érvelés szerint a legegyszerűbben a történelem „természeti kísérleteivel” lehet elvetni a földrajznak és a kulturális adottságoknak a fejlődésében játszott meghatározó szerepét. Csak két példa: Észak- és Dél-Korea, valamint az Egyesült Államok déli része és Mexikó a földrajzi és a kulturális adottságok szempontjából ugyanabból a helyzetből indult, és mégis mára óriási a fejlettségbeli

²¹ Max Weber a vallásban megnyilvánuló kultúrának alapvető jelentőséget tulajdonított: szerinte a protestáns etika, vagyis az evilági aszkézis szükséges, de nem elégséges feltétele a kapitalista szellem, majd a kapitalizmus kialakulásának (Weber, 1995).

különbség közöttük. Acemoglu és társainak az intézmények primátusát hangsúlyozó elmélete elveti a „kulturális determinizmust” (Acemoglu-Robinson, 2013: 410).

Dani Rodrik ugyanakkor megértőbb a „kultúra” és a „földrajz” iránt, jóllehet az intézményeknek ő is döntő jelentőséget tulajdonít. Szerinte csak azok az országok lehetnek sikeresek, amelyek jól működő formális intézményrendszerrel rendelkeznek a piacok szabályozása érdekében (Rodrik, 2011). Komparatív, országok közötti empirikus vizsgálatok szerint a formális intézmények – mindenekelőtt a tulajdonjog szavatolása és a stabil jogrendszer – nagyon erős korrelációt mutat a gazdasági fejlődéssel (Rodrik et al., 2002: 25; Bartha, 2012).

A kulturális magyarázatokat nem könnyű elvetni. Acemoglu ezen a ponton eltér a North-i fogalom-meghatározástól, hiszen intézmények alatt inkább a formális szabályokat érti, és a kultúrát nem azonosítja a North-i értelemben vett informális intézményekkel. Értelmezésünk szerint Acemoglu és szerzőtársainak elmélete e ponton némi ellentmondásba torkollik: modellje egyfelől endogén intézményeket és az ezek által meghatározott növekedést feltételezi. Az intézmények ugyanakkor – mint írják – a társadalom kollektív választásától függenek, ami viszont a normáktól, a kultúrától (a North-i informális intézményektől) való kitettségüket jelzi.

A kultúra (informális intézmények) *versus* formális intézmények dilemma feloldása akkor képzelhető el, ha a formális és az informális intézmények működését iteratív módon tételezzük. A két intézménytípus egymásra hatásából adódó kombinációk, az intézményi mátrix (North, 1990: 7, 115) vagy mix (Williamson, 2009: 373) határozhatja meg a fejlődésbeli különbségeket. North szerint az informális intézmények hasonló ösztönzőt jelentenek a játék szereplői (aktorok) számára, mint a formális szabályok, és ugyanúgy korlátozzák is őket törekvésük megvalósításában. Ezek az informális korlátok a politikai folyamat inherens részei. Az értékek („kulturális transzmisszió”) befolyásolják azt, hogy a formális szabályok miként érvényesülnek a társadalomban, és hogyan hat mindez a tranzakciós költségekre. Max Weberig is visszanyúlhatunk, aki szerint a gazdasági (célracionális) cselekvés soha nem lehet független a tradicionális jellegű beidegződöttségektől (Weber, 1987: 87).

Hall és Soskice szerint a többszereplős játékként értelmezett politikai és gazdasági mozgások kimenetele attól is függ, hogy az aktorok milyen „közös tudással”

rendelkeznek (Hall-Soskice, 2001: 265-285²²). Az, hogy az aktorok milyen stratégiát választanak, a formális szabályok mellett az informális intézményektől is függ. Ilyenformán egy ország politikagazdasága elválaszthatatlan annak történelmi tapasztalataitól.

A formális és az informális intézmények közül Williamson (2009: 384) az utóbbiak primátusát hangsúlyozza, kiemelve, hogy a gazdasági fejlődés akkor következik be, ha egy adott társadalomra érvényes normarendszert formalizálnak. Ebben a megközelítésben a gazdasági fejlődés elsősorban a kultúra által meghatározott informális intézményektől függ. A szabályrendszerrel csak akkor lehet tartós növekedést elérni, ha a formális és az informális intézmények között vannak kapcsolódási pontok (Rosta, 2012: 178).

A Világbanknak egy – a teoretikus diszkusszióhoz is hozzászóló – tanulmánya (World Bank, 2002) szintén felhívja a figyelmet az informális intézmények, vagyis a normák és a kultúra fontosságára. Az elemzés azt állítja, hogy az intézményépítés terén nem létezik „legjobb gyakorlat”, minden országban a hazai sajátosságok határozzák meg egy intézmény működését (World Bank, 2002: 2-4)²³. Az intézményépítés „kumulatív” folyamat, aminek során érdemesebb a már meglévő elemeket megreformálni, mint teljesen újat teremteni.

Egy másik nemzetközi szervezet, a Világgazdasági Fórum (WEF) évente publikált versenyképességi jelentésében az országok közötti rangsor kialakításában a 12 pillér közül a legelső az országok intézményi működését értékeli. Az intézmények minősége ugyanis erős hatással van a növekedésre és a versenyképességre, befolyásolja a befektetési döntéseket, az újraelosztást és a gazdaságpolitikát (World Economic Forum, WEF, 2014)²⁴. A jelentés megállapítja, hogy a „köz- és magánintézmények” (vagyis a jogrend és a normák, illetve a piac), azaz a formális és informális intézmények minősége egyaránt „számítanak” a versenyképesség alakulása szempontjából. Utóbbiak alatt a

²² Az évszám utáni szám az Ipadra optimalizált Kindle kiadásban nem oldalszámot, hanem lokációt jelöl (loc.)

²³ Az intézményi berendezkedés átültetése, vagyis a fejlett országok szabályrendszerének mechanikus adaptálása a fejletlenebb társadalmakba nem feltétlenül kecsegtet sikerrel. Ezzel Acemoglu és Robinson (2013: 423-424) is egyetért: kívülről nem lehet növekedésbarát intézményeket és jólétet „konstruálni” egy országban. A nemzetközi szervezetek sokszor beleesnek ebbe a csapdába, mert azt hiszik, hogy a felzárkózni vágyó ország vezetői tudatlanok, illetve nem veszik figyelembe a gazdasági intézmények endogenitását.

²⁴ Lásd a módszertani fejezetet: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2014-2015/methodology/#view/fn-5>.

WEF jelentése elsősorban a pártatlan, politikai befolyástól mentes, átlátható közigazgatást és igazságszolgáltatást érti. Egy értelmezés szerint (Vakhal, 2012: 116) a versenyképesség 12 pillére egy piramisként is felfogható, amelyben az intézményi tényezők jelentik a legalsó alapkövet. Ráadásul az egyes tényezők (pillérek) között ok-okozati viszony állhat fenn, és az okság iránya lentől felfelé halad. Az intézményi háttértől függhet az összes többi versenyképességi tényező.

Az Európai Unió tagországainak 1993 és 2011 között mutatott növekedésbeli különbségeinek okait vizsgáló empirikus elemzés szerint az intézményi típusú magyarázó változók között erős korreláció figyelhető meg. Bartha Attila (2012) elemzése kimutatja, hogy Európában hosszú, csaknem húszéves időhorizontot vizsgálva a formális jogrendszer és a tulajdonjogok érvényesülése, a társadalmi kultúra informális intézményei korrelálnak egymással, továbbá e változók együttmozgása tapasztalható a demokrácia minőségével és a hatékony kormányzással. Ez az elemzés azt a vélekedést erősíti, hogy a GDP-ben mért gazdasági fejlődéshez megfelelő formális és informális intézményekre, továbbá a – demokrácia minőségével és a hatékony gazdaságpolitikával tételezett – hatékony politikai (policy) elegyre van szükség.

Az intézmények és a gazdaságpolitika (policy) közötti különbség sokszor elmosódik, homályos (Rodrik et al., 2002: 20). A gazdaságpolitikát akár az intézmények egyik válfajaként – szabályrendszerként – is definiálhatjuk, amennyiben az intézményekre North (1990) és Elster (1995) nyomán, mint „az ember által alkotott játékszabályokra” vagy „szabályokat fogatosító mechanizmusokra” tekintünk. Az uralkodó álláspont szerint azonban a növekedés szempontjából megfelelő intézményrendszer kialakításának eszköze a gazdaságpolitika (North, 1990; Rodrik, 2002 et al., 2013; Muraközy, 2013:110). Önmagában és rövidtávon a gazdaságpolitika korlátozottan tudja szavatolni a tartós növekedést (Erdős, 2003: 15; Muraközy, 2013). A gazdasági fejlődéshez, ideértve a szegénység csökkentését, nem elegendő a gazdaságpolitika; ahhoz befogadó, vagyis az egész társadalom érdekét szolgáló intézmények szükségesek.

Más megközelítésben az intézményrendszer és a gazdaságpolitika közötti kapcsolat kétirányú (World Bank, 2002; Rodrik et al, 2002). A gazdaságpolitikára a formális szabályok és az informális intézmények (normák, attitűdök) is befolyással bírnak. A gazdaságpolitika, miként Rodrik megjegyzi, akkor tud hatékony lenni a növekedés előmozdításában, ha az intézmények erre ösztönzik. Ha a gazdaságpolitika az

intézményfejlesztést szolgálja, akkor az megmutatkozik a gazdaságok növekvő jövedelmében (Rodrik et al., 2002: 20).

Azzal kapcsolatban, hogy milyen gazdaságpolitikával teremthetők meg az – institucionalizmus által értelmezett – „befogadó” intézmények, és indítható be a növekedés, Rodrik a humántőke (oktatás) fejlesztését és a szerkezeti reformokat emeli ki (Rodrik, 2013). Utóbbi alatt azt a folyamatot érti, amikor olyan ösztönzőket alakít ki a gazdaságpolitika, hogy a munkaerő az alacsonyabból a magasabb termelékenységgel rendelkező szektorokba áramoljon.

Acemoglu és Robinson szerint nincs egyértelmű recept, mégis kiemelnek néhány tényezőt, amelyek szükségesek lehetnek ahhoz, hogy beindulhasson a „kedvező körforgás”: ilyen például az állam valamennyire centralizált működése²⁵. A centralizáció szükséges, de nem elégséges feltétele a növekedésnek. A „tekintélyelvű bővülés” – amire a legszembeötlőbb példa az utóbbi idők kínai fejlődése²⁶ – nem feltétlenül lesz tartós, egyfelől, mert az innovációhoz szabadság kell, másfelől pedig azért, mert a politikai hatalomért való küzdelem az autoriter rezsimekben instabilitást okozhat (Acemoglu-Robinson, 2013: 408-421) Acemoglu elveti azt a hipotézist, hogy a diktatórikus vagy autoriter rendszerek demokratizálódhatnak – egy bizonyos gazdasági fejlettséget követően²⁷.

Gazdaságpolitikai implikációval bírhat, hogy institucionalista megközelítésben az intézmények közötti lényegi különbség az, hogy „befogadóak” vagy „kirekesztőek”. Ha az intézményrendszer a közérdeket szolgálja és esélyegyenlőséget teremt, akkor az hatékonyabb piacokhoz, végső soron a gazdasági teljesítmény növekedéséhez vezet. Az institucionalizmus tehát a hatékony piaci működést a gazdasági fejlődéssel azonosítja. Ez

²⁵ Továbbá: már meglévő és működő intézményekre kell alapozni az intézményépítést, és szükséges lehet a civil társadalom intézményeinek a jelenléte, illetve a média szabadsága is. (Acemoglu-Robinson, 2013: 436).

²⁶A kínai példa táptalajául szolgál az institucionalizmus iránti kritikáknak (Fukuyama, 2012). Acemoglu és társai egyfelől azt állítják, hogy a hetvenes évektől az ország elmozdult a befogadó intézményrendszer, így a tartós növekedés irányába. Másfelől azt, hogy a tekintélyelvű növekedés előbb-utóbb kifulladásra vezet, így is lesz, egyrészt nem mindegy, hogy ez mikor következik be, másrészt az addig megvalósuló igen dinamikus, sokáig világrekorder növekedés mégiscsak egy diktatúrában ment/megy végbe, ami ellentmond az institucionalizmus számos képviselője által vallott tételnek, miszerint a befogadó intézmények játsszák a döntő szerepet a gazdasági teljesítmény bővülésében, sőt a „demokrácia növekedést eredményez” (Acemoglu et al., 2014).

²⁷ Elméletüknek a gazdaságpolitikára reflektált korlátait jelzi, hogy a tartós pozitív növekedésre pozitív példaként említett Brazília (Acemoglu-Robinson, 2013: 434) 2013-tól kezdve súlyos gazdasági problémákkal küzd, 2014-ben alig volt növekedés, és 2015-re recesszió várható.
<http://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2015/03/economic-backgrounder>

a paradigma ellentmond az állam-piac dichotómiának nagyobb jelentőséget tulajdonító – például – (neo)keynes-iánus szerzők álláspontjának. Joseph Stiglitz (2014) az egyenlőtlenségek okát kutató könyvében például a versenyelvű kapitalizmus elburjánzását, a gazdasági elit túlhatalmát okolja az egyenlőtlenségek növekedéséért. Stiglitznél és a (neo)keynes-iánusoknál az intézményi torzulásokat éppen a piaci mechanizmusok okozzák, és ennek megakadályozása érdekében van szükség fokozottabb állami beavatkozásra²⁸.

c. Az aktorok és az elit szerepe az institucionalizmusban

Eliten azt a kisebbséget értjük, amely a döntéshozatali-befolyásolási pozíciók, illetve az erőforrások birtoklásával vezető szerepet játszik a társadalomban (Mosca, 1939; Pareto, 1935; Aron, 1950; Mills, 1972, Kahn, 2012).

Az elit és az aktorok szerepe a neoklasszikus közgazdaságtani és az institucionalista paradigmában is ellentmondásos. A neoklasszikus növekedési elmélet az intézményeknek passzív szerepet tulajdonít. Mivel a gazdasági fejlődés ebben a megközelítésben exogén tényezők függvénye, az intézmények az aktorok jólét-maximalizálásra tett törekvéseinek végrehajtói. E modellekben az aktorokat nem korlátozzák a formális és informális intézmények (North, 1990)²⁹, szabadságfokuk tehát szinte korlátlan. Másfelől nézve azonban a neoklasszikus megközelítésben az aktorok szerepe inkább instrumentális jellegű, hiszen a növekedést befolyásoló külső tényezők, a tőke- és a munkaerő akkumulációja által meghatározott.

Az új intézményi iskola – North nyomán – az elitekre gyakran, a személyiségekre ritkában hivatkozik. Az institucionalizmus hajlamos az aktoroknak esetleges szerepet tulajdonítani (Acemoglu-Robinson, 2013), amiből az következhet, hogy az elitek az intézményi akarat passzív végrehajtói. De ez sem egyértelmű, hiszen – például – North

²⁸ Stiglitz szerint a járadékvadászatért – vagyis azért a tevékenységért, amelyen keresztül a gazdasági aktorok az állami szabályozó, vagyis a formális intézmények manipulálásán keresztül jövedelemhez jutnak (Szántó et al., 2012) – a nagytőke tehető felelőssé (Stiglitz, 2014:28), míg az institutionalistáknál a járadékvadászatot nemegyszer az állam és a közsféra szereplőinek ösztönzésére valósul meg, és ilyen módon szabályozói kudarcként értelmezhető. Igaz persze az is, hogy míg az institutionalisták következtetései főleg, bár nem kizárólag a szegényebb országok felzárkózási perspektívájára vonatkoznak, addig Stiglitz és a baloldali–(neo)keynes-iánus közgazdászok inkább, bár nem kizárólag a fejlettebb országok fejlődése alapján vonják le tapasztalataikat.

²⁹ North szerint a hatékony intézményekhez olyan berendezkedés (polity) kell, ahol a tulajdonjogok érvényesülhetnek. Ehhez viszont az szükséges, hogy az aktorok jólét-maximalizáló célja ne tudjon teljes mértékben megvalósulni (hiszen az csak mások rovására történhetne). Az a berendezkedés, amely legközelebb áll a korlátok nélküli érdekérvényesítéshez, a maffia (North, 1990: 140).

szerint az informális intézmények az aktorok prizmáján, percepcióján, mentális hiedelmein keresztül hatnak, és mint ilyenek, állandóan változnak (North, 1990: 138). Más értelmezésben az aktoroknak a történelmi tapasztalatok által táplált „közös tudása” befolyásolhatja a stratégiai döntéseket (Hall-Soskice, 2001).

Acemoglu és szerzőtársai úgy vélik, hogy az intézményi változásokat megalapozó kritikus fordulatok idején az elit szerepe felértékelődik. Az elit azonban értelmezésükben többnyire elvont fogalom marad, gazdag történelmi áttekintésükben ritkán idéznek fel konkrét személyiségeket, bár van erre is példa³⁰. A Világbank már idézett tanulmánya (World Bank, 2002) ugyanakkor a vezető pozíciót betöltő aktorok (leadership) fontosságára is felhívja a figyelmet. Egy másik nemzetközi szervezet, a Világgazdasági Fórum (WEF, 2014) versenyképességi jelentése arra tér ki, hogy a „kormányzati attitűdöknek”, vagyis a politikai aktorok akaratának fontos szerepük van abban, hogy milyen értékek mentén jönnek létre és működnek a köz- és magánintézmények.

Az institucionalizmus egyelőre adós azzal, hogy elméletébe az elitmozgásokat, illetve a személyiségek szerepét koherens módon integrálja.

Az elitszociológia új paradigmája (Highly-Pakulski, 2000) az intitucionalizmus elitképénél tovább megy, sőt részben ellent is mond annak, hiszen az aktorok ebben a megközelítésben képesek felülről az intézményi szabályokat („game changer”). Az új elitelméletben – szemben a „régivel”, amely az elit és a tömeg közötti távolságot, illetve az eliteknek a rekrutációját és cirkulációját vizsgálta, eltérve a statikusabb osztályalapú szemlélettől (Pareto, 1935; Mosca, 1939) – a fő kérdés az, hogy miként alakul az elitek egymáshoz való horizontális viszonya (Ilonszki-Lengyel, 2014: 4).

Az új elitparadigma kidolgozói, John Higley és Jan Pakulski álláspontja szerint az elitek egymás iránti bizalma vagy bizalmatlansága, valamint kooperációja logikusan és tényszerűen is előbbre való az intézményi struktúráknál (Higley-Pakulsi, 2000: 239). E sarkos megfogalmazás szerint a (politikai) rendszerek közötti alapvető különbség az elitek közötti interakciók sémájából vezethetők le. Ezen elmélet szerint a politikában a nagy jelentőségű döntések túlnyomó része a már létező elitkonfigurációk

³⁰ A hetvenes évek kínai újjászületést például Teng Hsziao-Pinghez kötik, aki felismerte, hogy a tartós gazdasági növekedéshez befogadó intézményrendszert kell teremteni (Acemoglu-Robinson, 2013: 402).

megváltoztatására irányul. Az elitek középpontba helyezésével, véli Higley és Pakulski, minden „utópisztikus elképzeléstől” meg lehet szabadulni, mivel minden politikai és társadalmi változás – és ideérthetjük a társadalomba beágyazott gazdaságot is – az elitek transzformációjából ered.

Ebben a megközelítésben tehát az intézmények válhatnak az elit, illetve képviselőinek csaknem passzivitásra ítélt „tárgyává”. E teória szerint az eliteket egyetlen dolog szoríthatja korlátok közé, nevezetesen a tömegek diszpozíciója, vagyis a közvélekedés. Az elitek primátusa az intézményekkel szemben felfogható úgy, hogy az elit – az intézményrendszeren keresztül – szinte korlátlan eszközökkel formálhatja a gazdaságpolitikát, az intézmények alig szabnak határt törekvéseinek.

Az új elitparadigma némileg módosított változata alapján az elitek és az intézmények, mint „változók” között nem ok-okozati kapcsolat, hanem inkább együttmozgás áll fenn (Lengyel, 2012b). Egy, a politikai rendszerre végzett tipológia (Ilonszki-Lengyel, 2014: 13) szerint a politikai intézmények jellemzői összefüggenek az elitkonfigurációval és a személyiségek szerepével. Eszerint mindenféle konszolidált demokratikus működés – a civil szabadságjogok érvényesülése mellett – feltételezi az intézményeket illető elitkonszenzust, s azt, hogy az elitek kölcsönösen elfogadják egymást legitim partnerként. A konszolidált demokrácia és a jó kormányzás a többségi és a kisebbségi jogosítványok közötti egyensúlyt feltételezi (Ilonszki-Lengyel, 2014: 6)³¹.

Ez a berendezkedés nemcsak a tömegek igényeire reflektáló rezponzív (Sartori, 1987) személyiséget, hanem felelős, elszámoltatható, továbbá tranzaktív, vagyis alkuképes és transzformatív, azaz víziókkal rendelkező és inspiráló (Burns, 1878) politikai vezetőt feltételez. A berendezkedés-skála másik végpontja a választási autokrácia, amelyben az intézményrendszer a hatalmon lévők érdekeit szolgálja, és az alkotmány immár nem biztosítja a hatalommegosztást. Ez a rendszer ideológiailag homogén uralkodó elitet feltételez, valamint pszeudo-transzformatív – vagyis hiteltelen, a szavak és a tettek között immár összhangot teremteni nem képes – vezető, aki dominálja a politikai mezőt. A két berendezkedés között található a „színlelt” és az „illiberális” demokrácia, amelyekben a

³¹ Hasonlót állít Acemoglu és Robinson, amikor a pluralizmust a befogadó intézményrendszer sarokkövének nevezi, fontosabbnak, mint magát a demokrácia formális működését. Az argentinai peronizmust például demokratikus, de nem plurális berendezkedésnek tekinti (Acemoglu – Robinson, 2013: 368, 434).

szabadságjogok sérülnek, az elitkonszenzus töredezik, a vezető immár nem tranzaktív és a vízióinak megvalósítása is egyre kevésbé reális.

Az intézményrendszernek ez a tipológiája – a jogok minél teljesebb érvényesítésétől kezdve a politikai elit bebetonozásáig tartó skála – szofisztikáltabban bár, de hasonló különbségekre mutat rá, mint Acemoglu és szerzőtársainak dichotóm tipológiája a „befogadó” és a „kizsákmányoló” intézményrendszerről. North-nál a berendezkedés (polity) (North, 1990), illetve Acemogluéknál a politikai intézmények működése alapvetően meghatározza azt, hogy egy országban beindul-e a tartós növekedés, avagy ördögi körbe kerül, és ezáltal a nemzet „elbukik” (Acemoglu-Robinson, 2013). Mindemellett az institucionalista paradigma az új elitelméletnél kevésbé számol az elitkonfigurációk változásából adódó, továbbá a személyiségek okozta közvetlen hatásokkal.

2. Az intézmények és az aktorok szerepe az európai integrációban

a. Integrációs elméletek

Az európai integráció történelmi és földrajzi összehasonlításban is egyedülálló entitás, a legkomplexebb szerkezettel – kormányközi és nemzetek feletti intézményekkel és kiterjedt joganyaggal³² – rendelkező nemzetközi szervezet (Pollack, 2008). Az integrációs folyamat szuverén országok egységesülése, aminek egyik – néha látens, néha explicit – célja az együttműködés annak érdekében, hogy együtt nagyobb gazdasági teljesítményre legyenek képesek, mint külön-külön. Az integráció végcélja nem ismert, rész céljai (projektjei) jelentik az egységesülés „mértéköveit”. Az Európai Közösség, majd később az Európai Unió az integráció alapításától, az 1957-ben aláírt Római Szerződéstől kezdve, újabb és újabb országokra terjesztette ki a közös politikákat („bővítés”) illetve „mélyítette el” a tagállamok közötti együttműködést.

Az institucionalista elméletek az EU működését magyarázó integrációs elméletek egyik, egyre inkább meghatározó ágát jelentik. Az integrációs elméletek között az új institucionalizmus három típusa különböztethető meg: a racionális érdekeszámításon alapuló, a történeti, továbbá a szociológiai (Pollack, 2008; Börzel-Risse, 2009).

³² A joganyagot közösségi vívmányoknak („*acquis communautaire*”) nevezik.

A racionális választásra építő institucionalizmus alapján a nemzetállami aktorok, mint racionális cselekvők számára az Európai Unió – a „konzekvencialista”, alulról felfelé („bottom-up”) logikának megfelelően – érdekeik érvényesítésére új lehetőségeket nyújt, illetve korlátokat állít eléjük. Ez a megközelítés formális intézményekkel dolgozik, rögzített preferenciájú aktorokat feltételez és az intézmények eredetét kutatja. Egy értelmezés szerint a játék célja ebben az esetben az erőforrások újraelosztása (Börzel-Risse, 2009: 18).

A racionális érdekbeszámításon alapuló elméletek közül Hooghe és Marks (2001) alapján egyfelől megkülönböztetjük a kormányközi (például Scharpf 1988; Moravcik, 1991; Puetter, 2012) és a többszintű kormányzás (Hooghe–Marks 2001) vagy „neofunkcionalista” (Haas, 1958; Schmitter, 1996, 2002) megközelítést. Ez a teória az eliteknek, azon belül is elsősorban a szupranacionális intézmények döntéshozóinak az integráció mélyítése szempontjából nagy jelentőséget tulajdonít. Ők lennének az integráció előmozdításában élenjáró „jóságos bürokraták”.

Ezzel szemben a kormányköziség lényege, hogy – dacára a szupranacionális intézmények működésének – végső soron a tagállami politikák határozzák meg az EU fejlődését. A tagállamok nem az egész integrációra optimalizált megoldásokat keresnek, hanem saját politikai érdekeiket képviselik, és csak azokat a döntéseket fogadják el, amelyek – mint közös nevezők – nem csorbitják a szuverenitásukat (Moravcik, 1991). E szerint a szupranacionális testületek a tagállamok felhatalmazottjaiként működnek. Moravcik is fontos szerepet tulajdonít az eliteknek, azon belül a nemzetállami döntéshozóknak; szerinte rajtuk múlik, hogy a nagy intézményi változások idején milyen irányba fordul az EU. Az uniós döntések tehát a tagállamok relatív hatalmi súlyát tükrözik, ugyanakkor nem kényszerítenek rá egy tagállamra sem „több Európát”, mint amennyi megfelel az érdekeinek.

A kormányköziség megközelítésében ezek a politikai játszmák pozitív összegűek. E modell – amelyet egyes szerzők „liberális kormányköziségnek” (Moravcik, 1991), mások „neorealistának” (Scharpf, 1991) címkéznek – ugyanakkor nem teszi lehetővé a nemzetállamoktól független stratégiai döntéshozatalt.

Ezzel szemben a többszintű kormányzás (Hooghe–Marks 2001) vagy a „neofunkcionalista” (Haas, 1958) megközelítés mellett érvel, hogy megtört a

nemzetállamok politikacsinálási monopóliuma, és új, autonóm, nemzetek feletti szereplők (szervezetek) jelentek meg. A tagállami jogosítványokat részben átvevő, részben kontrolláló szervezetek sorában találjuk az Európai Bizottságot, az Európai Parlamentet, az Európai Bíróságot és az Európai Központi Bankot, hogy csak a legfontosabb, a közösségi kompetenciákat érvényesítő szervezeteket említsük. Az európai uniós politika és az azt megtestesítő intézmények így már nem írhatók le csupán a nemzetállami felhatalmazások folyamányaként. E modellben a nemzetállamok szuverenitása szükségképpen sérül, mert a nemzetek feletti szervezetek kompetenciákat vesznek át a tagállami szintről.

Haas nyomán túlsordulásnak vagy átgyűrűzésnek („spill-over”) nevezhetjük azt a jelenséget, amikor a szupranacionális, kollektív intézményi szereplők nyomást gyakorolnak a nemzetállamokra. Szemben a kormányköziség pozitív összegű játszójával, itt könnyen adódnak nullaösszegű játszmák, mivel a tagállamok, a közösségi aktorok működésének eredményeképpen, elveszíthetik hatalmukat, befolyásukat és szuverenitásukat³³. A szupranacionális szereplők autonómiáját jelzi, hogy az üzleti lobbierdekek közvetlenül e szervezetekhez is becsatornázódnak (Coen, 1998), s nemcsak a tagállamokon keresztül jutnak el a közösségi intézményekhez.

A racionális választáson alapuló intézményelmélettel ellentétben a *szociológiai institucionalizmus* (Börzel-Risse, 2009) azt hangsúlyozza, hogy az európai folyamatok adaptációs nyomást jelentenek a hazai aktorokra. Ez a fajta institucionalizmus az informális intézményeknek – ideértve például a politikai kultúrát – is nagy szerepet tulajdonít. Azt a folyamatot, amely szerint az európai normák és politikák nemzetállami szinten elterjednek, európaizációnak nevezik. Ebben az esetben az aktorok preferenciái nem feltétlenül rögzítettek, s az erőforrások újraelosztása helyett inkább a szocializáció

³³ Egy értelmezés szerint az európai uniós politikatörténetben a kormányköziség vs. neofunkcionalizmus narratíva a Thatcher kontra Delors ellentétként jelennek meg (Pogátsa, 2009). Margeret Thacher brit kormányfő (1979-1990) a kormányköziség pártján állt, és a lehető legkevesebb hatalmat kívánta átruházni az európai uniós szupranacionális szintre. Thatcher a laza európai integráció szimbólumává vált, politikája a szabadkereskedelmi övezetre kívánta korlátozni az európai egységesülést. Vele szemben Jacques Delors-nak az Európai Bizottság francia elnökének – aki 1985 és 1994 között töltötte be ezt a pozíciót – a politikája a nemzetek feletti szempontokat igyekezett érvényesíteni. Delors a minél mélyebb gazdasági és politikai egységesülést tartotta szem előtt, és elutasította az üzleti, pragmatikus, angolszász megközelítést. Az ő hivatali idejéhez köthető az integráció két mérföldköve: az Egységes Európai Okmány 1986-os aláírása (vagyis az egységes piac létrehozása) és az eurót megalapozó Maastrichti Szerződés 1993-as hatályba lépése.

és a tanulás útját választják (Pollack, 2008; Börzel-Risse, 2009). Politikájukra az európai folyamatokhoz való alkalmazkodás, a normák átvétele a jellemző, az érdekbeszámítás ebben a megközelítésben így értelmezendő.

A két szélső pólus között helyezkedik el a harmadik: a *történeti institucionalizmus* (Pierson, 2004), amely arra helyezi a hangsúlyt, hogy az intézmények nem feltétlenül funkcionálisak (szemben a racionális választáson alapuló elméletekkel), „ragadósak”, és sokszor ellenállnak a változásnak (Pollack, 2008:4). Itt az „útfüggőségnek” (Nelson-Wintzer, 1982, North, 1990, Liebowitz-Margolis, 2000) nagy szerep jut. Az útfüggőség – metaforikus értelemben – olyasmit jelent, hogy a szereplők jövőbeli lépései nemcsak a jelentől, hanem a múlttól is függnék, jóllehet nem determinálják a jelen döntéseit.

A múltnak a jelen választásaira gyakorolt „útfüggő” hatását az intézmények társadalmi beágyazottsága (Polányi, 1976; Granovetter, 1990) katalizálja, amiben a bizalomnak (Fukuyama, 2007) kulcsszerep jut. Ha fennáll a szereplők közötti bizalom, akkor az megerősíti az intézményes kereteket, ha viszont nincs elég bizalom, akkor az alááshatja az intézményi működést.

A történeti institucionalizmus rokonságot mutat olyan korábbi teóriákkal, mint például a – szintén inkább metaforikus értelemben használt – „kulturális keretről” (DiMaggio, 1988) szóló elméletek. Az intézményépítés nemcsak racionális kalkulációkon vagy az európai szabályozási térhez való alkalmazkodáson alapulhat, hanem – ezekkel sokszor átfedést mutatva – érzelmi és politikai motivációkon is, ami múltbeli kulturális mintákat hívhat elő.

A szereplők érdekei sem a szociológiai, sem pedig a történeti institucionalizmusban nem állandóak, hanem a társadalmi helyzettől függnék. Az utóbbiban az aktorok a kulturális szimbólumokat manipulálva az érdekek új konfigurációját hozhatják létre (Fligstein, 2008: 5).

Fligstein egy régebbi tanulmánya (Fligstein – Mara-Drita, 1996) szerint a racionális érdekbeszámításra épülő modellek nem képesek választ adni arra a kérdésre, hogy mi történik akkor, ha a tagállamok közötti, illetve a tagállamok és a nemzetek feletti uniós intézmények közötti ellentétek megbénítani látszanak az integrációt. Az intézményépítés ilyenkor útfüggő módon, a kulturális keretre hivatkozva történik. Ebben az esetben „intézményi vállalkozókra” (Dimaggio, 1988; Fligstein-Mara-Drita, 1996) van szükség,

amelyek/akik megtestesítik a politikai akaratot, a víziókat és az érzelmeket, valamint amelyek/akik a „kulturális keretek”, vagyis politikai víziók alapján cselekszenek³⁴.

Az EU esetében a kulturális keretet az integrációnak a 1957-es Római – alapító – Szerződéstől datált kontraktusai és dokumentumai, továbbá az európai politikusoknak a politikai akaratot megjelenítő releváns nyilatkozatai jelentik. Már a Római Szerződés is felfogható egy, a gazdasági cserét széles értelemben szabályozó tervként (Fligstein, 2008)³⁵.

Hivatkozási alap lehetnek az integráció „alapító atyáinak” a közösség jövőjét érintő megnyilatkozásai is. Jean Monnet már 1952-ben úgy vélte, hogy az európai egységesülés célja az Európai Egyesült Államok megteremtése kell, hogy legyen³⁶, mivel a nemzetállamok szuverenitásának nincs értelme a nemzetközi külkereskedelem korában (Fransen, 2001:154). Robert Schuman is az erőforrások egyesítését szorgalmazta (Schuman, 1991)³⁷ a második világháború után. Monnet és Schuman szándéka az Európai Federáció megteremtése volt a német-francia szövetség (tengely) bázisán (Horváth, 2002:27).

A föderalista elméletek (például Monnet-é) nemcsak a történeti institutionalisták számára szolgálhatnak hivatkozássul, hanem önmagukban is értelmezhetőek. A föderalista teóriák esetében viszont nemcsak az aktorok, hanem az intézmények is rögzítettek (exogének), vagyis az integrációs elméleteknek ez az ága már nehezen illeszthető az institutionalista elméletek közé. A föderalista elméletek – hasonlóan a neofunkcionalistákhoz – az eliteknek jelentős és pozitív szerepet tulajdonítanak az integráció előmozdítása szempontjából.

³⁴ Fligstein egy konkrét példán, az egységes piacot létrehozó jogszabályváltozásokon keresztül mutatta be, hogy az Egységes Európai Okmányhoz vezető intézményépítési és jogalkotási folyamat nem megérthető pusztán a racionális alkukat feltételező elméletek alapján (Fligstein-Mara-Drita, 1996). A tagállamok közötti ellentétek a nyolcvanas években ugyanis szinte annyira kibékíthetetlenek voltak, hogy intézményi vállalkozóra – Fligstein értelmezésében ez volt az Európai Bizottság – és az általa képviselt, az integráció mélyítését célul kitűző politikai akaratra volt szükség az egységes piac megteremtéséhez.

³⁵ Hiszen kimondja, hogy a közösség célja a közös piac létrehozása és a tagállamok gazdaságpolitikájának egymáshoz közelítése:

http://ec.europa.eu/economy_finance/emu_history/documents/treaties/rometreaty2.pdf.

³⁶ A második világháború után Winston Churchill volt az első, aki – 1946-ban Zürichben – „egyfajta Európai Egyesült Államok” létrehozásának szükségességéről beszélt (Churchill, 1946).

³⁷ Robert Schuman 1950-ben úgy vélte, Európának előbb kulturális közösséggé, majd katonai és gazdasági egységgé kell válnia (Schuman, 1991).

Az eddig tárgyalt integrációs elméletek az eliteknek nagy szerepet tulajdonítanak, jóllehet az aktorok racionalitásának a történeti institucionalista elméletekben van a legkisebb szerepük. Az európai integráció az elitek által vezérelt folyamat (Fligstein 2008: 137). Empirikus tanulmányok szintén alátámasztják azt a tézist, hogy az EU fejlődését nagy részben meghatározta az elitek percepciója. Ilonszki Gabriella és Lengyel György (2010) kutatása például arra világított rá, hogy a tagállami elitek játsszák a döntő szerepet az intézményépítésben.

A politikatudományi irodalomban az EU *normatív hatalom*ként is megjelenik. A kifejezést először Rosecrance (1988) használta, majd később Manners (2002) és mások (például Laidi, 2005) nyomán terjedt el. Manners szerint az EU normativitása a történelmi kontextusból, a komplex politikai döntéshozatalból (polity) és az egységes joganyagból vezethető le (Manners, 2002: 240). Laidi szerint a normák teszik lehetővé, hogy a tagállamok meghaladják a szuverenitásukat anélkül, hogy feladnák azt (Laidi, 2005: 57).

Az EU normatív alapja az integráció története során keletkezett deklarációkon, szerződéseken és politikákon (policy) keresztül fejlődött (Manners, 2002:242). Manners szerint az EU joganyaga és politikája révén öt uniós normát lehet azonosítani: a békét, a szabadságot, a demokráciát, a jogállamiságot és az emberi jogokat. Ezeken kívül Manners megkülönböztet további négy „kisebb” normát: ezek a társadalmi szolidaritás, a diszkrimináció ellenesség, a fenntartható fejlődés és a jó kormányzás. Minden normának megvan a nyoma a szerződésekben és a deklarációkban, továbbá mindegyik egy adott történelmi helyzet következtében vált relevánssá: a béke és a szabadság például a második világháború után, a demokrácia, a jogállam és a jó kormányzás pedig az államszocializmus bukását követően³⁸.

Az intézményépítés folyamatában, a politikák bővítésében és mélyítésében is, az EU normákat teremt (Laidi, 2005:57). Minél több tagállam ruházza át a kompetenciáit a nemzetek feletti szintre, annál több normát kell teremteni. Az egységes piac intézményépítési programja visszanyúlik a Római Szerződés rendelkezéseihez, majd

³⁸ A bővítés, vagyis a közös szabályozási tér kiterjesztése az új tagállamokra például az úgynevezett koppenhágai kritériumok (normák) szerint történik. Az EU állam- és kormányfői az 1993-as koppenhágai csúcstalálkozójukon ajánlották fel a teljes jogú tagságot a közép- és kelet-európai országoknak, amennyiben azok teljesítik az uniós normáit. A jelölt államnak i) stabilan működő, a jogállamot és az emberi jogokat szavatoló demokratikus intézményrendszerrel és ii) működő piacgazdasággal kell rendelkeznie, valamint iii) a jogi-intézmények környezetnek alkalmasnak kell lennie a közösségi joganyag átvételére és alkalmazására (Horváth, 2002:407).

később az egységes piac további új normákat hozott létre. A négy szabadságon alapuló szabályrendszer az uniós gazdaságpolitika normájává vált. Ilyen normarendszernek tekinthetők az 1992-ben aláírt Maastrichti Szerződés révén létrejött maastrichti kritériumok is³⁹.

Ebben a megközelítésben a normák csak részben rokoníthatóak a North-i intézményekkel. Az írott szabályokban megtestesülő értékek és normák North-i értelemben vett formális intézménynek tekinthetők. De az absztrakt, formális szabályokat nem vagy csak homályosan implikáló értékek nem illeszthetők bele a North-i fogalmi keretbe. Azért nem, mert a North-i informális intézményekkel (vagyis a kultúrával) ellentétben a „normatív hatalom” értékei külső (exogén) normaként és elvárásként tételeződnek. Így ezeket a későbbiekben Manners-i értelemben vett normaként használjuk és operacionálizáljuk.

b. Az euroszkepticizmus mintái és okai

Az euroszkepticizmus alatt az Európai Unióval és az európai integrációval szembeni negatív attitűdök összességét értjük (Boomgarden et al., 2010; Serrichio et al., 2013). Az euroszkepticizmus mintáinak leírására többféle tipológiát használ a szakirodalom. Kezdetben a pártoknak az integrációval szembeni ellenérzéseire alkalmazták a „kemény” és a „puha” euroszkepticizmus közötti megkülönböztetést (Taggart, 1998; Szczerbiak–Taggart, 2008). Az előbbi attitűd elvi-ideológiai alapon ellenzi az európai integrációt, míg az utóbbi szakpolitikai szempontból opponálja a nemzetek feletti kötődést. Ezt a distinkciót fejlesztette tovább a szociológiai empirikus kutatás (Lengyel-Göncz, 2006a, 2006b, 2009, 2010), megkülönböztetve mikro- és makroszintre (egyénekre és országokra)

³⁹ Az úgynevezett maastrichti kritériumok teljesítést írták elő ahhoz, hogy egy tagállam bevezethesse a közös európai pénzt. A maastrichti kritériumrendszer a következő elemekből áll: i. az inflációs ráta 1,5 százalékponttal haladhatja meg a három legalacsonyabb inflációs rátájú EU-tagország számtani átlagát; ii. a kamatláb legfeljebb 2 százalékponttal lehet nagyobb a három legalacsonyabb inflációs rátájú tagállam számtani átlagánál; iii. az euró bevezetését megelőzőkét évben a tagállamnak csatlakoznia kell az egységes Európai Árfolyam-mechanizmushoz; iv. a GDP-arányos államháztartási hiány nem haladhatja meg a 3 százalékot; v. a GDP-arányos államadósság nem haladhatja meg a 60 százalékot, illetve, ha e limit felett van, akkor tartósan csökkennie kell.

Laidi az államháztartási hiánycél, mint norma példáján mutatja be a „folyamatos” normateremtést (Laidi, 2005: 57-60). Az eurózónában közös a valuta és a monetáris politika, de a költségvetési politikák nemzeti hatáskörben vannak. Ezért a tagállamok részéről megfogalmazódott az az igény, hogy szükség van egy normára annak érdekében, hogy határt szabjanak az EKB hatalmának. De az egységes monetáris politika fenntartása különböző fiskális politikák mellett már a 2008-ban kitört válság előtt sem tűnt egyszerű feladatnak. Ezért létrehoztak egy újabb normát, azt, hogy az euróvezető országok GDP-arányos államháztartási hiánya nem haladhatja meg a 3 százalékot. Ez kezdetben csak akkor volt érvényes, ha egy tagállamban nincsenek „rendkívüli körülmények”. Ez viszont újabb normát hívott életre, amely meghatározta, hogy mi tekinthető rendkívüli körülménynek.

egyaránt vonatkoztatott ideológiai, szimbolikus, érzelmi, valamint a gyakorlati, haszonelvű, pragmatikus euroszkepticizmust.

A kemény euroszkepticizmus kapcsán az EU tagállamai közül elsősorban Nagy-Britanniát szokás említeni. A britek 1973-as csatlakozásuk óta vonakodó tagjai az EU-nak. A brit közvélekedés az EU-ból legfeljebb az egységes piacot fogadja el, az integráció mélyítésének irányába mutató további lépéseket opponálja⁴⁰. Ezért maradt ki Nagy-Britannia az euróövezetből, valamint a belső határok megszűnéséről és az unió külső határainak közös ellenőrzéséről szóló schengeni megállapodásból. Továbbá a 2008-as válság után nem csatlakozott a krízist kezelendő és a gazdasági kormányzást új alapokra helyező paktumok többségéhez sem (Németh-Tóth, 2012)⁴¹.

A keménnyel szembeállított puha euroszkepticizmus haszonelvű és pragmatikus szempontból bírálja az integrációt, mert nem lát benne elegendő hasznot, miközben a szimbolikus dimenziókban az európai integráció iránt elkötelezett marad. A „puhán euroszeptikus” aktorok vagy országok az EU intézményi kereteit nem kívánják felrúgni, de még szűkíteni sem feltétlenül. Ez a típusú EU-pesszimizmus a „legyünk/maradjunk tagok, de jobb feltételekkel” hozzáállást tükrözi.

⁴⁰ Mindebben tükröződik a brit közvélemény euroszepticismusa. Egy 2012. őszi Eurobarometer-felmérés szerint a brit lakosságnak csak 14 százaléka pártolta a Gazdasági és Pénzügyi Uniót (GMU) és 80 százalék ellenezte azt. Az EU átlagában 53 százalék volt a GMU mellett és 40 százalék ellene. 2011 és 2014 között az Egyesült Királyságban a GMU-t ellenzők aránya egyetlen egyszer nem ment 70 százalék alá, és az azt pártolók aránya soha nem ment 21 százalék fölé. Lásd: http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showtable.cfm?keyID=3788&nationID=16,15,&startdate=2011.05&enddate=2014.11. Továbbá a briteknek több mint a fele kilépett volna az EU-ból egy 2012. novemberi közvélemény-kutatás szerint (<http://www.guardian.co.uk/politics/2012/nov/17/eu-referendum-poll>), míg egy 2013. májusi szerint 46 százalék (<http://www.telegraph.co.uk/news/politics/10066273/Lets-quit-EU-say-46-per-cent-of-voters-in-poll.html>) tette volna ugyanezt. A 2014-es európai parlamenti választáson az Egyesült Királyság Európai Unióból való kiléptetésével kampányoló UKIP párt megnyerte a brit voksolást. David Cameron brit kormányfő 2013-ban azt ígérte, hogy amennyiben a konzervatívok megnyerik a következő választást, újra kívánja tárgyalni a csatlakozási szerződést az EU-val, majd utána népszavazást ír ki a „menni vagy maradni” kérdéstről. Lásd: <http://www.bloomberg.com/news/2013-01-23/cameron-to-promise-referendum-by-2017-on-u-k-leaving-eu.html>. 2015 májusában a konzervatívok megnyerték a választást, így várható a népszavazás kiírása.

⁴¹ És később távolmaradt az egységesülő bankszabályozásból, a „bankuniótól” is. Nagy-Britannián kívül Svédország és Csehország jelezte, hogy kimarad a bankunióból, és korábban a gazdasági kormányzás reformja érdekében létrejött Euró Plusz Paktumhoz sem csatlakozott egyikük sem. Ez utóbbiba, a tagállamok közül negyedikként, Magyarország sem lépett be. Emellett Nagy-Britannia és Csehország a gazdasági kormányzás részeként elfogadott fiskális paktumtól is távol tartja magát. A válságkezelés intézményes kereteinek megkérdőjelezése többé (Svédország vagy Csehország) vagy kevésbé (Magyarország) ezekre az országokra is jellemző, jóllehet az unióból való kilépés e három tagállamban – ellentétben Nagy-Britanniával – nem került napirendre. A gazdasági kormányzásról, mint a válság nyomán bekövetkezett átfogó intézményi változásról a IV. fejezetben írunk részletesen.

Egy, az előbbivel rokonítható megközelítés az EU-val szembeni ellenérzéseket négyes tipológiába sorolja, két dimenzió mentén. Kopecky–Mudde (2002) modelljében szintén a szimbolikus és a pragmatikus viszony közötti megkülönböztetés köszön vissza. E modell az EU értékelvű, általános támogatását, illetve az unió éppen aktuális politikáival szembeni utilitarista viszonyulást állítja egymással szembe. Az értékelvű dimenzióban megkülönbözteti az eurofiliát (pozitív viszonyulás) és az eurofóbiát (negatív viszonyulás), míg az utilitarista tengelyen az eurooptimizmus és az europesszimizmus között tesz különbséget. E modell így egy négyes mátrixra osztja az egyéneket, illetve országokat: a mindkét dimenzióban pozitív viszonyulást mutató „eurorajongókra”, az „europragmatikusokra” (ideológiailag negatív, de pragmatikusan pozitív attitűd), az „euroszeptikusokra” (ideológiailag pozitív, de pragmatikusan negatív viszonyulás) és a mindkét tengely mentén negatív attitűdöt mutató „EU-ellenesekre”.

Kopecky és Mudde tipológiája megkülönbözteti a „diffúz”, vagyis az európai integráció eszméjét és a „specifikus”, azaz az EU konkrét működését ellenző percepciókat. Ez a distinkció átfedést mutat a kemény, illetve a puha euroszekepszissel. Hasonlóan járt el Wessels (2007) is, aki „kritikusokra”, „euroszeptikusokra” és „hajthatatlan euroszeptikusokra” osztotta az integrációval kapcsolatos negatív érzékeléseket. A legvirulensebben az utóbbiak opponálják az EU-t: egyenesen a bukását kívánják.

Az euroszepticismus újabb tipológiája megkülönbözteti a „rendszerrel”, a „hatóságokkal” és a „közösségekkel” szembeni negatív percepciókat (Serrichio et al., 2013: 52). Ezek közül a „rendszerrel”, vagyis az értékekkel, a normákkal és az intézményrendszerrel szembeni ellenérzések a leginkább figyelemre méltóak, mert hosszabb távon ezek áshatják alá az európai integráció működését. A „hatóságokkal” kapcsolatos szekepszis az intézményrendszer aktoraival, míg a „közösségi” más uniós állampolgárokkal szembeni negatív percepciókat jelenti.

Az euroszepticismust a politikai ideológiák oldaláról is osztályozni lehet. Ez alapján megkülönböztethetők azok, akik szabadpiaci alapon, illetve azok, akik piacvédő-nacionalista szemszögből bírálják az integrációt. Nagy-Britannia, mint „keményen” – ideológiai és értékelvű – megfontolásokból euroszeptikus ország viszonyulását az EU-hoz sokáig elsősorban a thatcherista hagyományra épülő szabadpiaci megközelítés és

ideológia határozta meg (Pogátsa, 2009)⁴². A brit szabadpiaci euroszkepszist az ezredforduló után csatlakozott közép- és kelet-európai régióból csak Csehország követte⁴³. Az unió kevésbé fejlett, periférikus, keleti és déli országaiban a domináns tapasztalat inkább az, hogy az euroszepticismus bezárkózó (nacionalista) indíttatású, vagyis a vélt vagy valós nemzeti érdekeket a piacvédelem eszközével és szellemi-ideológiai bezárkózó retorikával védi a szupranacionális szemlélettel és politikákkal szemben. Erre példákat a politikai spektrum bal- és jobboldaláról egyaránt lehet találni⁴⁴.

E tanulmányban az euroszepticismust a kritikus hozzáállásnál valamivel erősebb negatív percepció leírására használjuk, és elsősorban a puha *versus* kemény distinkciót alkalmazzuk, jóllehet esetenként utalunk az euroszepticismus egyéb formáira is.

Arról, hogy mitől függ, hogy a közvélemény támogatja-e az európai egységesülés folyamatát, az elmúlt évtizedekben számos empirikus kutatás látott napvilágot. A kilencvenes évek elejéig az integrációs elméletek egyetértettek abban, hogy a közvéleménynek az uniós intézményépítésben csupán támogató szerep jut. A Maastrichti Szerződést és a politikai unió, mint cél megjelenését követően azonban – kiegészítve az eliteknek az integrációban betöltött szerepét – a „posztfunkcionalizmus”, és ezzel a közvélemény meghatározó szerepének diszkussziója mértékadó megközelítéssé vált (Gabel, 1998; Hooghe–Marks 2008; Göncz 2010). A közvéleménynek az elitek irányába gyakorolt „megengedő konszenzusa” „korlátozó disszenzussá” változott (Inglehart, 1970; Gabel, 1998; Hooghe–Marks 2008; Carrubba 2001). A közvélemény az integrációs folyamat önálló szereplőjévé (aktorává) vált, amely akár meg is akaszthatja a folyamatot. A „posztfunkcionalista” kilencvenes évektől uralkodóvá vált az a nézet, hogy az

⁴² A 2008-as válság kitörése után azonban, legalábbis a politikai retorika szintjén, a brit közbeszédben is megjelent a piacvédelem igénye, háttérbe szorítva a szabadpiaci eszmét. Korábban Nagy-Britannia egyike volt annak a néhány tagállamnak, amely már 2004-ben megnyitotta a kapuit az új tagállamokból érkező állampolgárok előtt. David Cameron kormányfő 2013-ban viszont már azt mondta, hogy „a munkaerő szabad áramlása kevésbé szabad kell, hogy legyen”. <http://www.euractiv.com/uk-europe/cameron-free-movement-eu-needs-f-news-531982>

⁴³ Vacláv Klaus volt cseh állam- és kormányfőnek számos olyan megnyilatkozása volt, amely a szabadpiaci elvekre hivatkozva ellenezte az integrációs folyamatot. Lásd például: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/eu/9559937/Vclav-Klaus-warns-that-the-destruction-of-Europes-democracy-may-be-in-its-final-phase.html>

⁴⁴ A 2008-at követő válságidőszakban a görögországi radikális baloldali párt, a Sziríza az uniós válságkezelést elutasítva növelte támogatottságát, és vált az ország egyik legnépszerűbb pártjává, hogy aztán a 2012-es parlamenti választáson már a második helyet szerezze meg, majd 2015 januárjában megnyerje a voksolást, és kormányt alakítson. És, mint a későbbiekben részletesen kifejtjük, a magyarországi Fidesz euroszepticismusa is a nemzeti érdekek védelmét állítja szembe az uniós normákkal.

intézményépítés csak akkor folytatódhat, ha az elitek elnyerik a közvélemény bizalmát, illetve kompenzálják az integráció gazdasági veszteségeit (Gabel, 1998: 353).

Az euroszepticismus életre hívta, illetve megerősítette az EU „demokratikus deficitjéről” szóló elméleteket (Follesdal–Hix 2006, Fligstein, 2008, Habermas, 2014). Neil Fligstein (2008) Euroclash c. könyvében, még az euróválság kirobbanása előtt európai „összeütközésről” írt, rámutatva, hogy a „globalizált” elitek és a „lokalizált” állampolgárok között erősen különböznek a motivációk az unió elfogadottságát és jövőbeli kifutásait illetően.

Az euroszepticismus okaival kapcsolatban a kilencvenes évek elejéig, amíg fennállt a „megengedő konszenzus”, az úgynevezett „szociotróp gazdasági magyarázatok” érvényesültek (Serricchio et al., 2013: 53), vagyis az adott ország gazdasági teljesítménye, az EU-tagságból származó haszna, valamint a gazdaságról alkotott szubjektív percepciók szolgálhattak a közösség/unió megítélésének fogódzójául.

Később az egyéni szintre vetített utilitarista magyarázatok (Inglehart, 1970; Anderson, 1998; Gabel, 1998; Fligstein, 2008) kezdtek dominálni: a makrogazdaságról alkotott percepciók az egyéni költség-haszon elemzésekkel keveredtek. Matthew Gabel azt találta, hogy az integráció támogatása pozitív kapcsolatban áll a megkérdezett jövedelmi helyzetével (anyagi tőke) és a képzettségével (humán tőke) (Gabel, 1998: 343). Némileg általánosítva: a magasabb státusúak, a jobb anyagi helyzetben lévők, a képzettebbek és a fiatalok – vagyis az integráció „nyertesei” – nagyobb eséllyel válhatnak az EU támogatóivá (Fligstein 2008: 155). Ezt erősíti meg egy, közvetlenül az ezredforduló után készült magyarországi empirikus vizsgálat (Lengyel et al., 2002) is, amely az EU-tagság támogatói közül azokat emeli ki, akik „informáltak és involváltak” az uniós ügyeket illetően.

A Maastrichti Szerződés után közel került a közép- és kelet-európai tagállamok felvétele („bővítés”), valamint kilátásba helyezték az euró, mint közös pénz bevezetését és a politikai uniót („mélyítés”). Ezek a fejlemények a gazdasági-utilitarista szempontok mellett megerősítették az euroszepticismus politikai és társadalmi motivációit, vagyis az identitás kérdésére visszavezethető okokat, valamint az intézményalapú (Eichenberg-Dalton, 2007; Serricchio et al., 2013) magyarázatokat.

Gabel (1998) még az ezredforduló előtt az akkori tagállamokat elemezve öt elméletet – a „kognitív mobilizációs”, a politikai értékeken alapulót, az utilitarista-instrumentalista megközelítést, az osztályalapú véleményalkotást és végül a kormányzat iránti szimpátiától függő attitűdöt – vetette alá empirikus tesztelésnek, azt kiderítendő, hogy melyiknek mekkora a magyarázó ereje abban, hogy a lakosság támogatja-e az integrációt. Azt találta, hogy nemzetektől és időszakoktól függetlenül az utilitarista szempontok lényegesen jelentősebb szerepet játszanak, mint bármelyik másik teória, vagyis a lakosság a költségek és a hasznok mérlegelését követően támogatja (vagy nem) az európai integrációt (Anderson, 1998; Gabel, 1998).

A lakosság politikai ideológiai irányultságát elemző későbbi kutatások ugyanakkor arra mutattak rá, hogy a középpártok inkább támogatják az integrációt, mint az euroszeptikus szélsőbaloldaliak és szélsőjobboldaliak (Steenbergen et al, 2007, idézi: Serrichio et al., 2013).

Egy másik, az előbbiekkal részben átfedő osztályozás szerint az EU támogatása a közvéleményben három átfogó séma szerint ragadható meg: a már említett haszonelvű-instrumentalista okok nyomán, az identitás-alapú megközelítések révén és a „politikai közelítés” (*political cueing*) alapján (Göncz, 2010: 3).

Hooghe és Marks (2005) szerint a kizárólagos nemzeti identitás az EU-val szembeni negatív percepciókat feltételezi, míg mások a nemzeti és az európai identitás összeegyeztethetőségére hívják fel a figyelmet (például Bruter, 2005, idézi: Serrichio et al., 2013: 53). Létezik olyan distinkció is, amely különbséget tesz a „polgári” és az „etnikai” nemzeti identitás között, azt feltételezve, hogy az előbbi az integrációval szemben pozitív, míg az utóbbi negatív percepciókat hív életre (Serrichio et al., 2013). Fligstein (2008) merész következtetése szerint az európai identitás terjedése az uniós politikák további koordinációjának előfeltétele.

Egyelőre azonban nincs európai démosz (Habermas, 2014), és az integrációs folyamat sem erősíti az európai identitást (Political Capital, 2013). A gyenge európai identitás legfontosabb oka a nyelvi és kulturális fragmentáltság, ami történetileg adott. Páneurópai nyilvánosság alig létezik.

Egy értelmezés szerint az európai integrációs folyamat a nemzetállamok kialakulásához hasonlítható, jóllehet egy másik, „magasabb” szinten (Münc, 2000). Richard Münc úgy

véli, a közös identitással rendelkező nemzetállamok a kifelé történő elhatárolódás és/vagy a külső katonai küzdelmek révén alakulnak ki (Münch, 2000: 72-75). Ilyen külső, a különféle nemzetállamokhoz tartozó európai lakosság identitását egységbe kovácsoló „ellenségről” az Európai Unióban nem beszélhetünk. Részben azért nem, mert az európai integráció alapvető normája – a Római Szerződés óta – a béke (Manners, 2002, Laidi, 2005). Az egységes identitás kialakulása ellen hat az is, hogy a Gazdasági és Pénzügyi Unió (GMU) létrehozása, illetve az euró bevezetése (1999 és illetve 2002⁴⁵) és a keleti bővítés (2004, illetve 2007) után az EU-nak nincs olyan víziója és projektje, amely a tömegek számára kézzelfoghatóvá tenné az integráció következményét és hasznát. Az „elitprojektként” percipiált európai integráció, a vezetők és a vezetettek közötti szakadék (Fligstein, 2008; Csaba, 2014: 440) szintén gátat szab az európai démosz létrejöttének és az európai identitás megerősödésének.

A haszonelvű mérlegelés inkább a puha euroszkepticizmushoz, míg az identitás alapú – szimbolikus alakváltozásai nyomán – többnyire a kemény euroszkepticizmushoz vezethet.

A „politikai közelítésre” alapuló magyarázatok – ebbe a kategóriába sorolhatóak az „intézményiek” is – közelítő változókat (proxikat) tárnak fel és alkalmaznak, kutatva az euroszkepticizmus motivációit. Mivel egy komplex, nehezen érthető, sokszor absztrakt folyamatról van szó, a kognitív kapacitások mobilizálása (Inglehart, 1970) szükséges a véleményalkotáshoz. A médiafogyasztás, az EU-ról szóló információk befogadása növelheti az integráció támogatottságát (Inglehart et al, 1991; Gabel, 1998).

Az intézményi tényezők szintén szolgálhatnak proxiként: a „hazai” intézményekbe vetett bizalom fogódzót nyújthat az állampolgároknak az EU megítéléséhez (Anderson, 1998), igaz – empirikus kutatások szerint – a kapcsolat iránya vitatható (Serrichio et al., 2013). Az elitközpontú magyarázatok szerint az elitek véleménye orientációs pontként szolgál a közvélemény számára; a lakosság ez alapján alakíthatja ki véleményét az integrációról (Hooghe-Marks, 2005; Göncz, 2010; Lengyel-Göncz, 2010).

E tanulmány empirikus részében számos, az európai integráció megítélését és az országok intézményi működését közelítő változót (proxit) alkalmazunk, amellyel kutatási témánk,

⁴⁵ Előbb számlapénzként, majd bankjegyek formájában.

az euroszepticismus és a gazdasági teljesítmény közötti néhány összefüggést igyekszünk feltárni.

3. Hipotézisek

A Bevezető részben vázolt kutatási kérdések és az azokhoz kapcsolódó elméleti irodalom kritikai áttekintése után megfogalmazzuk a *hipotéziseinket* a magyarországi euroszepticismus és a magyar gazdaság teljesítménye közötti néhány összefüggésre vonatkozóan.

1. Az utilitarista és pragmatikus magyarázatokkal összhangban Magyarországon a gazdasági teljesítmény lakossági percepciója – a vizsgált évtizedben, vagyis 2004-től 2014-ig – összefüggésben állhatott az EU lakossági megítélésével.
2. A 2010-es kormányváltást követően a kormányzó elit EU-val kapcsolatos kritikai felerősíthették a lakossági euroszepticismust, és annak keményebb formáihoz vezethettek.
3. Az elit viszonyulása az EU-hoz – a North-i és Manners-i értelemben vett normák megsértésén keresztül – befolyásolhatta a magyar gazdaság teljesítményét: a gazdaságpolitika és az intézmények egyes elemei válhattak az euroszepticismus negatív hatásának csatornáivá.

III. Magyarország integrálódása az EU-ba és gazdasági teljesítménye az uniós belépésig⁴⁶

1. Rendszerváltás és EU-csatlakozás – az érem két oldala

1989-ben véget ért a „rövid” 20. század (Hobsbawn, 1994). Közép- és Kelet-Európában ebben a „csodálatos évben” (*annus mirabilis*) omlott össze a kommunista pártok diktatúrája és a tervgazdaságon alapuló gazdasági rendszer, továbbá megrendült a kétpólusú világrend. Az 1989-1990-es rendszerváltás után az euroatlanti szervezetek céljává vált a korábban a Szovjetunió által dominált politikai-gazdasági-katonai tömbhöz tartozó Közép- és Kelet-Európa integrálása a nyugati intézményrendszerbe. A rendszerváltás előrevetítette az akkor 12 tagú Európai Közösség (EK) új „projektjét”, a régió integrálását.

A másik irányból nézve, a közép- és kelet-európai posztkommunista országok közbeszédében az euroatlanti integráció, így az EK-ba való belépés is, a rendszerváltással megindult demokratikus és piacgazdasági átmenet folyamányaként jelent meg. Az európai csatlakozás a jólét, a demokrácia és a biztonság eléréséhez vezető út eszközeként, „politikai vágyként” tételeződött (Balázs, 2014). Közép- és Kelet-Európa rendszerváltó országai az EU-ra, mint „modernizációs horgonyra” tekintettek, ideértve a biztonságos és kiszámítható külső környezetet, a szabad piacra jutást és a felzárkózáshoz szükséges pénzügyi és egyéb erőforrások biztosítását (Inotai, 1997: 106). A „kompországként”⁴⁷ Nyugat és Kelet között évszázadokon keresztül lavírozó közép- és kelet-európai országok, köztük Magyarország, az EK (nyugati) kikötőjétől várták, hogy helyzetük tartósan jobbra forduljon, a diktatórikus évtizedek után bekapcsolódjanak a szabadság körébe és felzárkózzanak a nyugati életszínvonalhoz. A felzárkózni kívánt országok és a fejlettebb nyugat-európai uniós tagállamok között 2000-ben jelentős volt a gazdasági teljesítménybeli különbség. Az ezredforduló utáni első évtizedben csatlakozott régióbeli országok átlagos GDP-je a tizenöt „régii” EU-tag GDP-jének csupán 41 százalékát tette ki – és ez a különbség a két térség között a kilencvenes években, a Közép- és Kelet-Európát sújtó transzformációs visszaesés miatt még nagyobb volt (Martin, 2011: 230).

⁴⁶ A III. és a IV. fejezet a tanulmányhoz, illetve annak empirikus részéhez nélkülözhetetlen makrostrukturális összefoglalót nyújtja a magyar gazdaság fejlődéséről a rendszerváltástól az uniós csatlakozásig, valamint a 2008-ban kezdődött globális válság uniós hatásairól.

⁴⁷ „Kompország, Kompország, Kompország: legképessebbek álmaiban is csak mászkált két part között, Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza.” – írta Ady Endre Egy ismeretlen Korvin-kódex margójára című esszéjében, 1905-ben, amely az Osvát Ernő által szerkesztett *Figyelőben* jelent meg.

A kilencvenes években éppen ezért a régió országainak politikáját a magántulajdon térnyerése, a gazdasági stabilizáció, a modernizáció, a felzárkózás és az euroatlanti integráció egymásra kölcsönösen ható, és nemegyszer egymást feltételező stratégiai célrendszere határozta meg (Palánkai, 2001; Balázs, 2014). Úgy látszott, hogy a sikeres átmenet és az európai integráció ugyanannak az éremnek a két oldala (Eatwell et al., 1997).

Valószínűnek tűnt, hogy a keleti bővítés, és az ahhoz elvezető folyamat nyertes-nyertes játszma lesz hasonlítható. A közép- és kelet-európai országok a diktatúra évtizedeiben a gazdaságilag versenyképtelenné tett országok elkerülhetetlennek látszó modernizációs számlájának (részbeni) fedezését, valamint a nyugati piacra jutást várták az EK-tól (1993-tól az Európai Uniótól). A Nyugat felől nézve pedig a versenyképesség növekedését várták attól, hogy az egységes piac integrálja az olcsóbb munkaerővel és fejletlenebb gazdasággal rendelkező országokat. A nyugati országok vállalatai számára megnyílt a tér a keletre irányuló export és beruházások előtt.

Az integrációs folyamatot a gazdasági érdekek mellett hatalompolitikai, érzelmi, morális és civilizációs szempontok is mozgatták. Az EK állam- és kormányfőiből álló Európai Tanács már az 1990-es dublini csúcstalálkozón kinyilvánította, hogy „szükséges a közös örökséggel rendelkező kontinens egységének helyreállítása”⁴⁸. Majdnem egy évtizeddel később, 1999-ben Romano Prodi, az Európai Bizottság akkori elnöke arról beszélt, hogy a Római Birodalom bukása után először nyílt lehetőség arra, hogy a kontinens – az európai eszmék elterjedése nyomán – újra egységes legyen (Prodi, 1999).

A csatlakozni kívánt országok Európai Unióhoz fűződő kapcsolatának jogi kereteit a kilencvenes évek elején megkötött társulási szerződések, más néven az Európai Megállapodások szabták meg. Az Európai Közösség és Magyarország között 1991 decemberében született meg az Európai Megállapodás, amely aztán – teljes terjedelmében – 1994 elején lépett hatályba.

A társult országokban az Európai Megállapodás célul tűzte ki az ipari szabadkereskedelem fokozatos kiterjesztését a társult országokra, és ezzel megkezdődött a régió fokozatos integrációja a négy szabadságot (árúk, szolgáltatások, tőke és

⁴⁸ http://www.european-council.europa.eu/media/848690/1990_june_-_dublin_eng_.pdf 13. o.

munkaerő) magában foglaló egységes piacba (Horváth, 2002: 402). A mezőgazdasági termékek esetében szabadkereskedelemlről nem volt szó; a felek csak a kölcsönös kedvezmények nyújtását vállalták.

Az EU állam- és kormányfői az 1993-as koppenhágai csúcstalálkozójukon ajánlották fel a teljes jogú tagságot a közép- és kelet-európai országoknak, amennyiben azok teljesítik az unió normáit. Az 1998-tól 2002-ig tartó csatlakozási tárgyalások célja elsősorban a jogközelítés, vagyis az európai uniós joganyag („közösségi vívmányok”, *acquis communautaire*) átvétele volt. Az alkalmazkodás mellett kisebb részben szerepet kaptak a felek közötti alkuk is, különösen akkor, amikor egy tagállam nem tudott megfelelni a közösségi sztenderdeknek: ekkor az átmeneti mentességekről (derogációkról) kellett megállapodni a tagjelölt államoknak és a tárgyalásokat az EU részéről vezető Európai Bizottságnak. A csatlakozásra váró országok között egyfajta verseny bontakozott ki: melyik tudja hamarabb lezárni a 31 átvilágításra és megtárgyalásra váró fejezeteket. Az unió sokáig lebegtette, hogy egyesével vagy nagycsoportban veszi fel a tagjelölteket, vagy esetleg kisebb csoportokban, elsőbbséget adva, miként abban Magyarországon sokan bíztak, a visegrádi együttműködés⁴⁹ (Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia) államainak. Végül a nagycsoportos bővítés, a „big bang” valósult meg. A csatlakozási kérelem benyújtása (1994) után, egy évtizedig tartó folyamat végén a keleti bővítés nyolc közép- és kelet-európai ország felvételével 2004. május 1-én valósult meg.

2. Lakossági percepciók a csatlakozásig, a belépés elfogadása⁵⁰

A magyar közvéleményben hosszú ideje élénken élt a gazdasági felzárkózás igénye, az európai uniós csatlakozás perspektívája a lakosság többsége számára főleg ezért tűnt vonzónak. A magyarok a Kádár-rendszer puha diktatúrájában alkalmyszerűen már utazhattak nyugatra, a szomszédos Ausztria például kedvelt célpont volt. Sokan remélték, hogy a nyugati nyitással az ország az osztrák, illetve általában véve a nyugati életszínvonalat is importálja. A magyar társadalom nagy részében ugyan szunnyad valamiféle nosztalgia a Kádár-rendszer csalárd biztonsága iránt – az államszocializmust még csaknem két évtizeddel a rendszerváltás után is többen sírták vissza, mint a régióban

⁴⁹ A közép-európai együttműködésről szóló Visegrádi Nyilatkozatot 1991. február 15-én írta alá Václav Havel, a Csehszlovák Köztársaság köztársasági elnöke, Lech Walesa, a Lengyel Köztársaság elnöke és Antall József, a Magyar Köztársaság miniszterelnöke. 1993-ban Csehszlovákia kettészakadásával négytagúvá vált a Visegrádi Együttműködés.

⁵⁰ A csatlakozás utáni percepciókat, ideértve az euroskepszis alakulását, később részletesen elemezzük, itt csak a csatlakozásig tartó legfőbb trendeket vesszük számba.

bárhol⁵¹ – , közvetve mégis arra következtethetünk, hogy a magyar társadalom jelentős része a szabadság kiteljesedését várta a rendszerváltás nyomán megvalósuló európai uniós tagságtól⁵².

Az uniós csatlakozást megelőzően minden tagjelölt országban népszavazást tartottak. Magyarországon 2003-ban rendezték meg a referendumot, amelyen 46 százalékos részvétel mellett a lakosság 84 százaléka voksolt a csatlakozás mellett. A magyarországi népszavazásnak politikai tétje nem volt, mivel a politikai pártok – a kormánypártok és az ellenzék is – egységesen az uniós tagság mellett foglaltak állást. Ez illeszkedett az EU-ról szóló népszavazások „keleti modelljébe” (Bozóki–Karácsony, 2003), vagyis abba, hogy az alacsony részvétellel magas „igen” szavazati arány párosult. Ezzel szemben – a korábbi bővítések során megfigyeltek szerint – a „nyugati modellben” magasabb volt a részvételi arány, és a csatlakozásról szóló viták okán alacsonyabb az „igen”-ek száma. A lakosság passzivitása a kelet-európai tagjelölt országok, így Magyarország esetében összefüggésbe hozható azzal, hogy a demokratikus politikának nem voltak meg azok a mélyebben gyökerező hagyományai, mint a nyugat-európai országokban, továbbá a közvélemény bizalmatlanabb volt a politikai elit és az intézmények iránt (Lengyel-Göncz, 2010: 3). A magyar lakosság az uniós csatlakozást, mint történelmi jelentőségű eseményt eufória nélkül, passzívan fogadta el (Bozóki–Karácsony, 2003), mintegy a rendszerváltás szükségszerű folyamatként.

Az EU-csatlakozást megelőző 1990-es évtized uniós percepcióit vizsgálta Lengyel György és Göncz Borbála (2010) az Eurobarometer adatai alapján. Megállapították, hogy a lakosság mintegy harmadának volt „pozitív benyomása” az EU céljairól és tevékenységéről, egyharmad számára volt „semleges” az integráció, és 6-11 százalék viszonyult negatívan az unióhoz. Az ezredforduló után 2002-ben volt a legpozitívabb az unió pragmatikus – a puha euroszepticismushoz indikációt nyújtó – megítélése⁵³, azután a csatlakozásig trendszerűen csökkent, ami némi különbséget jelez a régió többi

⁵¹ Egy 2009-es Pew research felmérés szerint a magyarok döntő többsége (72 százaléka) azt mondta, hogy „jobb volt a kommunizmus alatt”. Lásd: <http://www.pewresearch.org/daily-number/hungary-better-off-under-communism/>

⁵² Az Eurobarométer felmérésében arra a kérdésre, hogy „Önnek személyesen mit jelent az EU?” az első adatfelvétel (2003) és 2014 között mindvégig a legtöbben azt a választ adták, hogy az utazás, a tanulás és a munkavállalás szabadságát. Lásd: http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showtable.cfm?keyID=3868&nationID=16,22,&startdate=2003.1.1&enddate=2014.1.1

⁵³ 2001-től két kérdéssel lehetett operacionalizálni az EU pragmatikus megítélését: „Jó dolog-e a tagság?”, és „Az ország számára „előnyös-e”?”.

országához képest, ahol a lejtmenet később indult el, vélhetően a csatlakozás utáni várakozásokkal szemben megélt csalódással összefüggésben.

Az EU-csatlakozás évében, 2004 őszén a magyar lakosság 49 százaléka mondta, hogy az EU „jó dolog”, a megkérdezettek tizede szerint „rossz dolog”, míg 36 százalék vélekedett úgy, hogy „se nem jó, se nem rossz dolog”⁵⁴. Az euroszkepszis másik, inkább szimbolikus dimenziójában a magyar közvéleményben az uniós és a csatlakozó országok átlagánál is kisebb volt azoknak az aránya, akik „nem büszkék európaiságukra”. Vagyis a csatlakozásig tartó periódusban a magyar euroszkepticizmus inkább „puha” jellegű volt, vagyis a pragmatikus elégedetlenség és a szimbolikus kötődés kettősségére épült (Lengyel–Göncz, 2010).

A csatlakozás után három évvel (2007-ben), a politikai és a gazdasági elit körében végzett vizsgálat⁵⁵ alapján nem tartjuk kizártnak, hogy már a csatlakozás évében igaz lehetett az az állítás, hogy a politikai, és még inkább a gazdasági vezetők köre kiemelkedő módon „kötődött Európához”. Az elit európai elkötelezettsége az elemzésbe vont nyolc közép- és kelet-európai ország közül csak Lengyelországban volt magasabb, mint Magyarországon. Ugyanakkor az identitás – mint a kemény euroszkepszis egyik indikátora – esetében a 18 elemzett európai ország⁵⁶ közül Magyarországon volt a legkisebb a különbség az elit és a lakosság európai elkötelezettsége között (Ilonszki–Lengyel, 2008: 18, 52).

3. A gazdaság teljesítménye a rendszerváltástól 2004-ig⁵⁷

Az intézményesített uniós csatlakozást Magyarország esetében megelőzte a kereskedelmi, gazdasági integráció magas foka (Inotai, 1997; Csaba, 2014). A magyar iparvállalatok exportjában az irányváltás viszonylag gyorsan végbement: a keleti piacok helyett a nyugatiak váltak dominánssá. A kilencvenes években lezajlott tőkefelhalmozás, az állami vagyon készpénzes privatizációja lehetővé tette, hogy a nagy nyugati multinacionális vállalatok meghatározó részesedést szerezzenek a magyar vállalatokban

⁵⁴

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=5&nationID=22,&startdate=2004.10&enddate=2004.10

⁵⁵ Az INTUNE-vizsgálat első hulláma 2007 tavaszán zajlott le. Korábbi, a csatlakozást megelőző, az elitről szóló komparatív adatfelvétel híján utalunk erre a kutatásra.

⁵⁶ Ausztria, Belgium, Bulgária, Csehország, Dánia, Észtország, Franciaország, Németország, Nagy-Britannia, Görögország, Magyarország, Olaszország, Litvánia, Lengyelország, Portugália, Szerbia, Szlovákia, Spanyolország. Ezek közül egy ország, Szerbia nem volt az EU tagja az adatfelvétel idején.

⁵⁷ Itt is csak a legfőbb trendekre szorítkozunk, felvezetve a 2004 utáni folyamatok tárgyalását.

és eszközökben. „Cserébe” tőkét, továbbá termelés- és menedzsmenttudást, know-how-t transzferáltak Magyarországra. A magyar gazdaság uniós beépültségét jól mutatta, hogy már jóval a csatlakozás előtt a magyar export részaránya az Európai Közösség akkori országaiba magasabb volt, mint a tagállamok többségének hasonló adata⁵⁸. Az ezredfordulón a magyarországi export 75 százaléka irányult az EU-ba; e tekintetben az akkori tagállamok közül csak Portugáliában és Hollandiában volt magasabb szintű az integráltság foka, mint Magyarországon. Ez – az EU korábbi bővítéseivel képest – a keleti kiterjesztés egyik *differentia specifica*-ja volt, mivel a korábbi esetekben a gazdasági integráció többnyire az intézményesített csatlakozás után zajlott le (Inotai, 1997). Az Európai megállapodás nyomán Magyarország és az EU közötti szabad kereskedelem az ipari termékek esetében már 2001-re, vagyis a csatlakozás előtt három évvel teljessé vált. Mindez a formális EU-csatlakozás aktusának jelentőségét csökkentette, gazdasági szempontból mindenképpen. A belépési dátum helyett az integráció folyamat jellege vált döntő fontosságúvá.

A gazdaság nagy léptekkel nyugatosodott, miközben az állami szektor nem igazán tudott modernizálódni. Az államigazgatás és az elosztórendszerek „nyugatos” átalakítását – vagyis a hatékonyság, az igazságosság és a minőség elvének érvényesítését – a pénzhiány, a lobbik ellenállása és a koncepciótlanság egyaránt gátolhatta.

A magángazdaság gyors térnyerése és a piaci irányítú átállítása ellenére a rendszerváltást követő transzformációs visszaesés hosszú és mély volt: a magyar GDP csak 2000-ben érte utol ismét az 1990-es szintet⁵⁹. Az egy főre jutó GDP a rendszerváltást követően 1992-ig jelentős mértékben visszaesett, majd az 1996-ig tartó stagnálás után az 1996. évi 48 százalékról 2000-re 53 százalékra emelkedett az (akkori) EU-tagok átlagos fejlettségi szintjéhez mérten (Oblath–Pula, 2000: 51). Magyarországot a régióból csak Szlovénia és Csehország előzte meg.

Magyarország mégis a régió egyik legjobban teljesítő országának, sok tekintetben – különösen az európai uniós joganyag átvételének vélt vagy valós régiós versenyében – „eminens tanulónak” (Pogátsa, 2007) számított. A magyar gazdaság az ezredfordulón, régiós összevetésben jó teljesítményt mutatott. 2000-ben több makromutatóban (GDP-

⁵⁸ <http://econ.core.hu/doc/dp/dp/mtdp001.pdf> 41-43. o.

⁵⁹ A 2004-ben és 2007-ben csatlakozott tíz közép- és kelet-európai ország közül Lengyelország volt az első, amely elérte a rendszerváltás előtti GDP-ben kifejezett gazdasági teljesítményt – 1997-ben (Martin, 2011: 229).

növekedés, munkanélküliség, folyó fizetési mérleg hiány) is jobban teljesített Magyarország, mint az EU-belépésre régiós országok átlaga (European Commission, 2004). Két kivétel volt: az infláció és az államadósság szintje. De a lemaradás itt is csak viszonylagosnak tűnt. A magyar inflációs mutató – bár 2000-ben 9,9 százalék volt a tagjelöltek 7,3 százalékos átlagával szemben – tendenciája így is meredek csökkenést mutatott: 1995 és 1999 között a pénzromlás mértéke Magyarországon éves átlagban még meghaladta a 17 százalékot, míg a referenciacsoporté „csak” 13 százalék volt. A GDP-hez viszonyított államadósság pedig – az államszocialista Kádár-korszak súlyos öröksége miatt (Mong, 2012) – Magyarországon 55 százalékra, a tagjelölt országokban viszont átlagosan 36 százalékra rúgott.

Az euró bevezetéséhez szükséges maastrichti kritériumoknak részben megfelelt az ország, az alacsony inflációt és az azzal összefüggő kamatkonvergenciát nem számítva. Az államháztartás hiánya a GDP 3 százalékát tette ki, és a GDP-arányos államadósság is a szükséges, 60 százalék alatti tartományban maradt. Az egy főre jutó külföldi működőtőke-állományt tekintve 2000-ben Magyarország – Csehország és Észtország mellett – a hármas élbolyban volt, messze megelőzve a csatlakozásra váró többi régiós országot (Barry, 2002).

A Világgazdasági Fórum (World Economic Forum, WEF) versenyképességi rangsora szerint Magyarország 2000-ben a 25., míg 2001-ben a 28. helyen állt, és mindkét évben megelőzte az összes közép- és kelet-európai országot (WEF, 2002: 15, 20). A versenyképességet – akkor – mérő három összetevő közül kettőben – a témánk szempontjából leginkább releváns „közintézményi” és „makrogazdasági környezet” indexben – Magyarország 2001-ben szintén vezető helyen állt a régióban. A növekedésre ható közintézményi környezet szempontjából a „világranglista” 26., míg a makrogazdasági klímát illetően a 38. helyen szerepelt az ország, mindkét mutatóban megelőzve a régió két másik sikerállamát, Észtországot és Szlovéniát.

Az adatok tükrében az ezredfordulón nem tűnt irreálisnak, hogy Magyarország az EU-taggá válás után hamarosan az eurót is bevezeti. Az ezredfordulón közelebbinek tűnt az euró magyarországi adoptálása, mint egy-másfél évtizeddel később.

Később azonban, 2001-2002-től a makromutatókat és az üzleti környezet illetően is jelentős romlás következett be. Az államháztartás hiánya megnőtt, és GDP-arányosan az

évtized egészében már nem tudott visszatérni a 3 százalékos szint alá. A központi költségvetés kiadásainak növekedése, a „fiskális alkoholizmus” (Kopits, 2006) határozta meg az ezredforduló első évtizedének gazdasági trendjeit⁶⁰, és ennek jelei 2000-2001-től fokozatosan mutatkoztak meg (Surányi, 2010). Hamarosan kiderült, hogy az euró rövidtávú bevezetése nem reális.

A 2002-es parlamenti választási évben az államháztartás hiánya kiugróan magas, 8,5 százalék volt, de 2004-re is csak 6,4 százalékra mérséklődött⁶¹. Az államadósság növekvő pályára állt, a 2000-es 55 százalékról 2004-ben már 59 százalék volt GDP-arányosan⁶², és az előrejelzések is további növekedést jósoltak. Az infláció csökkenési trendje is megtorpant: 2004-ben ismét csaknem 7 százalékra emelkedett. Az EU-csatlakozás évében a folyó fizetési mérleghiány is megközelítette a 10 százalékot (GDP-arányosan). A munkanélküliség is enyhén növekvő tendenciát mutatott. A magyar foglalkoztatási és aktivitási ráta messze alatta maradt nemcsak az unió, hanem a közép-európai országok átlagának is (Pogátsa, 2007: 67).

A GDP-ben mért gazdasági teljesítménybeli felzárkózás (reálkonvergencia) viszont az ezredforduló után egyelőre folytatódott: az egy főre jutó GDP 2000 és 2004 között 53 százalékról 62 százalékra emelkedett az uniós átlag százalékában⁶³. Az EU-ba frissen belépett országok közül akkor csak Szlovéniának és Csehországnak volt magasabb az egy főre jutó nemzeti jövedelme.

A versenyképességi listákon azonban már egyértelműen látszott a hanyatlás: 2004-re és 2005-re Magyarország a négy évvel korábbi 25. helyről a 39. helyre csúszott vissza a Világgazdasági Fórum adatai szerint (WEF, 2005: XVI, XIX). Észtország és Szlovénia messze megelőzte Magyarországot, Csehország pedig beérte. A közintézmények növekedéstámogató szerepét illetően ugyan valamelyest még tartotta magát Magyarország (a korábbi 26. helyről a 34. helyre csúszott vissza a világrangsorban), de a makrogazdasági környezetet illetően szinte zuhanórepülést hajtott végre pár év alatt: a 2001-es 38. helyről 2005-re a 63. pozícióba süllyedt.

⁶⁰ Erről részletesen a később lesz szó.

⁶¹ http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication435_en.pdf 75.o.;

<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00127&plugin=1>

⁶² <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsdde410&plugin=1>

⁶³ <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00114&plugin=1>

Magyarország gazdasági helyzete 2000 és 2004 között jelentős romlást mutatott és fordulópontot jelzett a magyar gazdasági teljesítmény alakulásában. Az EU-csatlakozás évében a magyar gazdaság iránt korábban megnyilvánult befektetői bizalom eltűnőben volt. A korábbi térségbeli „éltanuló” pozíciói számos ponton lényegesen romlottak. Egyúttal véget ért az uniós joganyag átvételének az időszaka: a csatlakozás után az addigi, jórészt passzív jogközelítés, alkalmazkodás mellett és helyett minden új tagállamnak, így Magyarországnak is a közösségen belül, az adott keretek között kellett érvényesülnie.

IV. Az EU a válságban: teljesítmény, intézményépítés, euroszkepticizmus

1. Az euróválság és az EU újraszabályozása

A 2007-2008-ban az Egyesült Államokban kezdődött⁶⁴ globális válság 2008 őszén áttért Európába, és az 1930-as évek óta a legmélyebb gazdasági visszaesést okozta (European Commission, 2009: 30). Az európai döntéshozók sokáig, egyes vélemények (Kosztopulosz, 2012: 19) szerint még 2008 őszén, a Lehman Brothers amerikai befektetési bankház csődje körüli napokban is azt gondolták⁶⁵, hogy az EU-ra a válság csak közvetett módon hat majd. Ezt a vélekedést az táplálhatta, hogy a válság az amerikai gazdaság kezdetben lokálisnak látszó problémáiból indult ki. Később az optimista döntéshozói percepciókat a valóság megcáfolta.

Az Európa nyugati felét is magában foglaló világgazdasági „centrumban”⁶⁶ a kilencvenes évek elejétől 2007-ig tartott a „nagy mérséklődés” („Great Moderation”⁶⁷) időszaka, vagyis az egyensúlyörző és alacsony inflációval kísért, fenntarthatónak látszó növekedés. Ez mikroszinten egyfelől a gazdasági szereplőknek azzal a vélekedésével társult, hogy a tőkebefektetés alacsony kockázattal és magas hozammal jár, másfelől pedig úgy tűnt, hogy sikerül tartósan szavatolni a makrogazdasági stabilitást (European Commission, 2009: 12). Ennek az időszaknak a végét jelezték a 2007-től megfigyelhető folyamatok előbb az amerikai, majd az európai ingatlan-, bank- és tőkepiacon⁶⁸. Az amerikai

⁶⁴ A válság kezdetét főleg a Lehman Brothers befektetési bankház 2008. szeptemberi csődjéhez szokás kötni, bár a krízis jelei a tőkepiacokon már 2007 második felétől látszódtak (Király, 2008).

⁶⁵ Kosztopulosz (2012) itt Jean-Claude Trichet-re, az Európai Központi Bank akkori elnökére és José Manuel Barrosora, az Európai Bizottság korábbi elnökére utal.

⁶⁶ A centrum és a periféria közötti különbségtételt a továbbiakban leíró értelemben, a gazdasági mutatókban meglévő eltérések deskripciójaként használom, jóllehet e különbségtétel alapot adhat kritikai-geopolitikai és/vagy ideologikus megközelítéseknek is, például az EU „birodalmi”, „kizsákmányoló” jellegéről – egyebek mellett lásd Böröcz (2010) –, amelyekkel csak érintőlegesen foglalkozom.

⁶⁷ A fogalmat két amerikai közgazdász, James Stock és Mark Watson vezette be, de elterjedését Ben Bernanke, a jegybank szerepét betöltő Federal Reserve (Fed) elnökének 2004-es beszédéhez kötik (Mellár, 2015: 225).

⁶⁸ Az Egyesült Államok-beli ingatlanpiac a kétezres évek elejétől a jegybank szerepét betöltő Federal Reserve (Fed) által alacsonyan tartott kamatok miatt túlfűtötté vált. A 2006-ban bekövetkezett csúcspontig az ingatlanárak nőttek, történelmileg egyedülálló módon és állami eszközökkel is megtámogatva (Kosztopulosz, 2012: 17, Mellár, 2015: 227). A gazdasági teljesítmény javulásának, a növekedésnek és az életszínvonal emelkedésének az alapja az eladósodás volt. Majd amikor a Fed, a növekvő inflációtól tartva, a világ többi központi bankjával együtt, 2004-től növelni kezdte az irányadó rátát, és ezzel az adósok kamatterhei is megnöttek, a nem-fizető, úgynevezett nem-elsőrendű („subprime”) adósok megszorodtak, és az ingatlanárak csökkenni kezdtek. A válság közvetlen kiváltó oka az lehetett, amikor a nem elsőrendű adósok tömege nem tudta visszafizetni a hitelét. Ez azonban még önmagában nem feltétlenül okozott volna a globális gazdaságot megfertőző és a fejlett világot recesszióba taszító turbulenciát. Az ingatlanpiac felfutása egybeesett a banki deregulációval, a piaci liberalizációval, a bonyolult és átláthatatlan pénzügyi termékek terjedésével. Nagy mennyiségű fedezett adóssághkötelezvény

részvények összesített piaci értéke a 2007-es csúcshoz képest 17 hónap alatt megfeleződött (Geithner, 2014: 14). Az Egyesült Államok GDP-növekedése a 2007-es 1,8 százalékos szintről 2008-ra 0,3 százalékos recesszióba süllyedt, ami aztán 2009-re 2,8 százalékra mélyült⁶⁹.

A kezdeti viszonylagos optimizmus dacára a válság már 2008 őszén felütötte a fejét Európában is, amely aztán a legsokrétűbb krízissé terebélyesedett⁷⁰ a második világháború óta⁷¹. A jelzáloghitelezésből kiindult krízis gazdasági recessziót okozott, ami törvényszerűen vezetett az életkörülmények romlásához vagy az attól való félelemhez (Lengyel, 2012a:4). A krízis 2008 ősztől három csatornán terjedt át viszonylag gyorsan az Egyesült Államokból Európára. Egyrészt a globalizált pénzügyi rendszeren keresztül. Másrészt, a bizalmi válság és a pénzpiaci turbulencia miatt a hitelfelvételi lehetőségek beszűkültek, így a termékek és a szolgáltatások iránti kereslet visszaesett. Harmadrészt, a külkereskedelem révén gyűrűzött át a krízis Európába. Mindennek következtében a 2006-2007-es 3 százalék feletti növekedési ütem után 2008-ra az EU gazdasági növekedése 0,5 százalékra lassult.

Az unióban, akárcsak az Egyesült Államokban, a 2009-es év volt a válság mélypontja, abban az esztendőben az EU és az euróövezet GDP-je is több mint 4 százalékkal esett vissza. A 2009-ben is 2,6 százalékos növekedést produkáló Lengyelországot kivéve minden uniós tagállam recesszióba került. A tagállamok között nagy különbségek voltak;

(collateralized debt obligation, CDO) került a piacra. Az ingatlanárak esése azért okozhatott nagy pánikot, mert egyre több értékpapírról, kötvénybe csomagolt hitelről derült ki, hogy nincs mögötte fedezet, ami által nem csökkent a kockázat, mint azt a különféle értékpapírok „összecsomagolásától” eredetileg elvárták, hanem nőtt (Mellár, 2015: 228). A rossz hitelek és a „mérgezett eszközök” (Király, 2008) cirkulációja miatt a pénzügyi piacokon bizalomvesztés lett úrrá. Az innovatív termékek révén egy „árnyék-bankrendszer” jött létre, és a befektetők „forró krumpliként” igyekeztek szabadulni a veszélyesnek ítélt eszközöktől.

⁶⁹ <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00115&plugin=1>

⁷⁰ Európára ugyan kevésbé volt jellemző az „értékpapírosítás”, vagyis a később „mérgezettnek” bizonyult kötvénybe csomagolt adósságlevelek kibocsátása, a nyitott tőkeáramlás okán és a globalizált világ kapcsolatrendszerén keresztül a válság mégis áterjedhetett a tengeren túlról. Ennek egyik oka az lehetett, hogy a háztartások és a vállalatok vagyona a válós értékükhöz és mögöttük lévő fedezethez képest túlértékeltté vált, vagyis „eszközár-buborékok” alakultak ki az EU-ban, még a válság éveit megelőzően. Az ingatlanárak emelkedése a kétezres években az eurózónában – Németország nélkül számítva – meredekebb volt, mint az Egyesült Államokban (European Commission, 2009: 12), a legnagyobb uniós tagállammal együtt pedig nagyjából hasonló pályát írt le az euróövezet ingatlanárindexe, mint az Egyesült Államoké (2004 és 2006 között az amerikai index felülmúlta az euróövezetét).

⁷¹ Az EU-ban persze gyakori a válság, sőt a „minden eddiginél nagyobb” válság is (Martin, 2011), némi túlzással: az unió története a válságok és a rá adott válaszok története. Jacques Delors, az Európai Bizottság korábbi elnöke például 2005-ben, miután az alkotmánytervezet megbukott a franciaországi és a hollandiai népszavazáson azt mondta, hogy „a jelenlegi válság a legmélyebb az európai projekt történetében” (Martin, 2011: 228). A 2008-ban kezdődött krízis mélysége és a komplexitása azonban gazdasági szempontból kétségtelenül unikális volt.

a legkirívóbb visszaesést a három balti országban mutatták ki, 14 százalék feletti GDP-csökkenési ütemmel⁷².

A krízis kikezdte a 2002-ben bevezetett közös európai pénz, az euró formális intézményrendszerét, a Gazdasági és Monetáris Uniót (GMU), és adósságválságot okozott. Az euróövezeti országok mintegy harmada már a válság előtt megsértette az 1997-től hatályos, az Európai Unió egyik legfontosabb normarendszerét és formális intézményét jelentő, a tagállamok gazdasági egyensúlyi mutatóit közös nevezőre hozó és a gazdaságpolitikák között valamiféle koordinációt előíró Stabilitási és Növekedési Egyezmény (SNE) fiskális szabályait (Neményi-Oblath, 2012). Vagyis számos tagállamban az államháztartási hiány meghaladta a 3 és/vagy az államadósság a 60 százalékos szintjét GDP-arányosan. Ennek ellenére a GMU 1999-es indulása utáni első évtized a válság európai megjelenéséig sikertörténetnek tekinthető (Benczes, 2012: 101). A tagállami egyensúly-hiányok dacára ugyanis a „nagy mérséklődés” korában magas volt a növekedés, alacsony az infláció és a piacokon rendelkezésre állt a pénzbőség (likviditás).

A válság ennek az állapotnak vetett véget. Kiderült, hogy az euróövezet konstrukciója nem válságálló, mert nem felelt meg az optimális valutaövezet (Mundell, 1961) követelményeinek: a monetáris unióhoz nem társult egységes költségvetési, gazdasági irányítás. Van olyan, jobbára – bár nem kizárólag – amerikai közgazdászok által osztott álláspont is, amely szerint az euró „rendszerhibás” volt, és ezért az sem lenne meglepő, ha „elbukna”. (Feldstein, 2010; Pogátsa, 2011)⁷³.

Más, a miénkhez közelebb álló értelmezés szerint egy többszereplős fogolydilemma-helyzet állt elő a pénzbőség és az egyensúlyőrző növekedés időszakában, hiszen az alacsony kamatlábak miatt a kevésbé fejlett euróövezeti országok számára olcsó tőke állt rendelkezésre, növelve az eladósodottságukat (Benczes, 2012: 200). Az intézményrendszer nem tudta kikényszeríteni a szabályok betartását, az SNE nem tudta elejét venni az euróövezeten belül a potyautas-jelenség kialakulásának. Az euróövezeti szabályok révén alacsonyan tartott kamatlábak miatt a tőke a 2008-as válságig számolatlanul ömlött az euróövezet fejletlenebb déli országaiba (és Írországba),

⁷² <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00115&plugin=1>

⁷³ Ide tartoznak Paul Krugman és Soros György megnyilatkozásai is az euró rendszerhibájáról és „valószínű bukásáról”. Lásd például: <http://www.nytimes.com/2011/01/16/magazine/16Europe-t.html>, illetve <http://www.reuters.com/article/2010/06/23/us-eurozone-soros-idUSTRE65M3KW20100623>

„buborékokat” képezve a befektetési eszközök piacain, főleg az ingatlanpiacon. A pénzbőség elmúltával az Északról Délre történt tőkeáramlás elapadt, mivel a befektetők kockázatviselési hajlandósága csökkent. A hitelköltségek megdrágultak, amivel már nem tudott lépést tartani a déli perifériaországoknak a centruménál kevésbé versenyképes gazdasága. Ez részben a gazdasági teljesítmény visszaeséséhez, részben pedig az állam finanszírozási igényeinek a növekedéséhez vezetett. A meglévő adósságokat a periférián csak egyre magasabb kamatokkal lehetett megújítani, az államkötvények hozamfelárai és a GDP-arányos államadósság szintjei drámaian megnőttek.

Az eurózónából 2009 és 2011 között Görögország, Írország, Portugália és Ciprus szorult az EU és a nemzetközi szervezetek pénzügyi segítségére. Hitelmegállapodás nélkül csak olyan magas áron vásárolták volna meg a befektetők az államkötvényeket, hogy az fenntarthatatlan, csőd közeli pályára vagy csődbe sodorta volna ezeket az országokat.

A 2008-ban kezdődött európai adósságválság megmutatta, hogy megbukott a Stabilitási és Növekedési Egyezmény (SNE) (Neményi-Oblath, 2012: 645, Benczes, 2012). Kiderült, hogy alapvető változásokra van szükség a formális intézményrendszerben, felelős gazdaságpolitikára ösztönözve a tagállamokat és felelős hitelezésre a pénzpiaci szereplőket. Felszínre kerültek azok az ellentmondások, amelyeknek a megoldása az intézményi rutinon túlmutató választási helyzetbe hozta az európai politikai és gazdaságirányítási elitet. Ilyen volt annak a „trilemmának” vagy „lehetetlen hármasnak” (Benczes, 2012: 201-224) a fel- és megoldása is, amely szerint az Európát sújtó adósságválság során kiderült, lehetetlen egyszerre szavatolni az EU-ban a kilépés, a „kimentés” („bail-out”), vagyis a hitelnújtás és az államcsőd tilalmát. A három cél közül az egyiket fel kellett adni annak érdekében, hogy a másik kettőt meg lehessen valósítani.

A GMU válságbeli működése világossá tette, hogy hamis az a beállítás, ahogy évtizedeken keresztül az EU-t „gazdasági óriásnak” és „politikai törpének” tartották. A kifejezés a gazdasági együttműködés magas szintjére és a nemzetállami széttagoltságra utalt. Az SNE bukásával világossá vált, hogy az EU és azon belül az eurózána addigi konstrukciója csak a konjunktúra időszakában töltötte be a szerepét, a válság felszínre hozta az övezet lappangó problémáit. Az eurózána formális intézményrendszere nem tudta megakadályozni, hogy a válságban erőteljes differenciálódás menjen végbe az övezeten belül a gazdagabb „centrum” és a szegényebb „periféria” között. A válság rámutatott arra, hogy illúzió azt remélni, hogy az EU vagy az eurózána

intézményrendszere szavatolni tudja a folyamatos konvergenciát; egyszerre van jelen a konvergencia és a divergencia (Benczes-Rezessy, 2013: 186).

A válságban a fejlettebb északi és nyugati centrumországok, valamint a kisebb nemzeti jövedelemmel rendelkező déli periféria közötti ellentétek kiéleződtek, ami 2008-tól 2012-ig az euróövezet egységét veszélyeztette. Nem lehetett kizárni, hogy a déli eurózóna országaiban az államkötvény-hozamok emelkedése finanszírozhatatlan spirálhoz és csúszáshoz vezet, illetve a „fertőzés” áttérjed a periférián kitettséggel rendelkező nagy európai bankokra, majd a centrumországokra. Az európai politikai és gazdasági elit reprezentánsai ezért tettek politikai nyilatkozatokat az euró és a közös valutazóna védelmében⁷⁴.

Folyó fizetési mérlegválság is sújtotta az eurózóna perifériáját; az országok elveszítették versenyképességüket (EEAG, 2013). Eközben Németország folyómérleg-pozíciója ezzel ellentétesen mozgott, és tartósan a pozitív tartományban maradt. A hitelezők és a hitelfelvevők közötti versenyképességbeli szakadék a nemzetközi beruházási pozíciókban is tükröződött. A déli perifériaországokban felütötte a fejét a szociális válság. A munkanélküliségi ráták a válság nyomán jelentősen megugrottak. A legkirívóbb értéket Spanyolország és Görögország mutatta. A válság előtti „utolsó békeév” (2007) 8 százalékos állástalansági rátája, folyamatos emelkedést produkálva, 2013-ra mindkét országban, 26 százalék fölé nőtt⁷⁵. Eközben a centrumországok növekedése hamar helyreállt: az északi és a nyugati államokban, különösen Németországban, Ausztriában és Hollandiában 2009 után hamarosan tartósan magas növekedési ütemet és egyre alacsonyabb munkanélküliségi rátát regisztráltak⁷⁶.

A megosztottság Kelet–Nyugat viszonylatban is tovább élt, jóllehet a déli és a keleti periféria közötti erőviszonyok a válság nyomán átrendeződni látszódtak. Az egy főre jutó GDP-adatok alapján hosszú idő után változott a helyzet: 2013-ban már nemcsak

⁷⁴ Ilyen volt például Mario Draghi nyilatkozata arról, hogy „bármilyen áron” megvédi a közös valutát. Ekkortól kezdtek el csökkenni a kockázati felárak.
<http://www.telegraph.co.uk/finance/financialcrisis/9428894/Debt-crisis-Mario-Draghi-pledges-to-do-whatever-it-takes-to-save-euro.html>

⁷⁵ http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=une_rt_a&lang=en

⁷⁶ Németországban 2010-ben 4,1, 2011-ben 3,6 százalékkal nőtt a GDP. A munkanélküliségi ráta 2010 és 2013 között Ausztriában mindvégig 5 százalék alatt maradt, Hollandiában 4,5 százalékról csupán 6,7 százalékra nőtt, Németországban pedig 7,1 százalékról 5,3 százalékra csökkent. Az eurózónában e három országban – és Luxemburgban – regisztrálták a legkedvezőbb munkanélküliségi adatokat. Lásd: http://ec.europa.eu/economy_finance/eu/forecasts/2014_autumn/statistical_en.pdf 144. és 155. o.

Szlovénia volt az egyetlen olyan „új”, vagyis az EU-hoz a kétezres években csatlakozott tagállam, amelynek az egy főre jutó GDP-je meghaladta a legszegényebb régi tagét, Görögországit.⁷⁷ A közép- és kelet-európai régióból Csehország 2013-ban beérte Szlovéniát az egy főre jutó nemzeti jövedelem tekintetében (82 százalék). Mindkét ország mutatója meghaladta nemcsak a görög, de a portugál szintet is, sőt 2013-ra Észtország és Szlovákia is gazdagabbá vált, mint Görögország.

Az egyenlőtlenségeket mérő Gini-mutató⁷⁸ szintén azt jelzi, hogy a Kelet–Nyugat megosztottságot a válságban átszelte az Észak–Dél szakadék. 2012–2013-ban Lettországon, Spanyolországban, Portugáliában és Görögországban mutatkoztak a legnagyobb egyenlőtlenségek⁷⁹. Abból a 11 országból, amelyben az uniós átlagnál nagyobbak az egyenlőtlenségek, csupán az Egyesült Királyság tartozik a magasabb egy főre jutó GDP-vel rendelkező „centrumhoz”, a további tíz ország a keleti és a déli perifériához sorolható. Az egyenlőtlenségek vizsgálata megerősíti a nemzeti jövedelmekben is megmutatkozó asszimetrikus viszonyt az EU fejlettebb és fejletlenebb országai között.

Egy 2010-2011-ben végzett empirikus vizsgálat megerősíti, hogy a kormányzás és a versenyképesség intézményi indikátorait tekintve számos törésvonal osztja meg Európát (Benczes-Rezessy, 2013). Az intézményi tényezők alapján is az látszott, hogy 2011-re észak-déli és kelet-nyugati differenciálódás szegmentálta az EU-t. Észtország és Csehország felzárkózott Spanyolországhoz és Portugáliához, miközben Olaszország és Görögország a közép-európai országok „alá” került. Kiderült az is, a kilencvenes évek felzárkózása a periférián inkább volt kivételes helyzet, mint „szabály” (Benczes-Rezessy, 2013: 188). A maastrichti nominális gazdaságpolitikai kritériumoknak való megfelelés a várakozásokkal ellentétben és a növekedés dacára mégsem eredményezett tartós intézményi konvergenciát, sőt – a potyautas-jelenséget kihasználva – az eurózónához történt csatlakozást követően felmentést adhatott a fegyelmezett, felelős gazdaságpolitika alól.

⁷⁷

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tec00114>

⁷⁸

<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tessi190&plugin=0>

⁷⁹ A Gini-koefficiens ezekben az országokban 34 pont felett volt.

Amennyiben a maastrichti kritériumokat, illetve az euró bevezetését formális intézményeknek (North, 1990), a gazdaságpolitika szabályokat fogantató mechanizmusainak (Elster, 1985) tekintjük, akkor azt kellene megállapítanunk, hogy az intézményi változás nem hozta meg a tartós gazdasági teljesítményjavulást, némileg ellentmondva az institucionalizmus endogén növekedési elméleteinek (Benczes-Rezessy, 2013: 188). Vagyis ebben az esetben a Manners-i értelemben vett, illetve North-i formális intézményként tételezett maastrichti normarendszer lényegében irrelevánsnak bizonyulhatott a North által leírt informális (amit a kultúra egyes komponenseivel operacionalizálhatunk) és az Acemoglu és társai által definiált gazdasági intézmények működésére és a gazdasági teljesítményre nézvést: az előbbi kritériumok az utóbbiban nem voltak képesek változást előidézni. Ennek a North-i értelemben vett formális és informális intézmények, továbbá a gazdasági teljesítmény közötti többszörös korreláció (Bartha, 2012) lehetett az oka.

Az EU a válságra átfogó reformmal, a formális intézmények újraszabásával, a „gazdasági kormányzás” új alapokra helyezésével reagált, amivel nagyobb változást vitt végbe az unió intézményi működésében, mint a Maastrichti Szerződés óta bármikor (Kármán, 2011; Csaba, 2013:121).

A formális intézményrendszer átszabásának elemeiről döntött az EU a válság utáni években az Európai Bizottság, mint a válságok során rendre kezdeményezően fellépő „intézményi vállalkozó” (Fligstein-Mara-Drita, 1996) vezetésével. Ezeket a szabályokat North-i értelemben vett formális intézményeknek tarthatjuk.

Az intézményi reformoknak⁸⁰ az első csoportját a szigorúbb és az eddiginél jobban koordinált fiskális politika alkotta. Ezt a célt a 2011-ben elfogadott „hatos csomag” szavatolja, amely megerősíti a SNE-t, illetve annak megsértése esetén makrogazdasági egyensúlyhiánnyal kapcsolatos eljárást helyez kilátásba. Nemcsak az államháztartás pozícióját, hanem 10 további mutatót illetően (Györffy, 2013a: 243) is bizonyos határértékeken belül kell maradnia a tagállamoknak. Ennek az az értelme, hogy nemcsak az állami szféra, hanem a magángazdaság kilengéseit (például lakásárakat vagy a magánszektor adósságait) is korlátok között lehessen tartani. Az EU 2013-ban fogadta el

⁸⁰ A felsorolásban Györffy (2013a) tanulmányára is támaszkodunk, továbbá az Európai Bizottság idevonatkozó dokumentumaira, amelyekből korábban a brüsszeli European Training Academy megbízásából oktatási segédanyagot (e-learning) készítettünk.

a „hatos csomagot” kiegészítő „kettes csomagot”, amely csak az eurózónára ír elő a korábbi szigorúbb ellenőrzési mechanizmust a költségvetési politikák betartását illetően. Szintén az első célt szolgálja a fiskális paktum, amely összehangolja és szigorítja a nemzeti költségvetési szabályokat és 0,5 százalékos strukturális, vagyis az egyszeri tételektől és a szezonális hatásoktól megtisztított államháztartási hiányt ír elő; a szabályok megsértése esetén pedig büntetéseket helyez kilátásba. Részben idetartozik az úgynevezett „európai szemeszter” is, amely a tagállamok és az Európai Bizottság párbeszédén és közös megállapodásán alapul, éves ciklusokban felügyeli a gazdaságpolitikát, és iránymutatást ad a nemzeti döntéshozók számára.

A második cél a versenyképesség erősítése volt. Ennek a törekvésnek is a „hatos csomag” vált az eszközévé, amely tehát nemcsak a fiskális fegyelmet hivatott kikényszeríteni, hanem ügyel arra is, hogy a gazdaság más területein (például folyó fizetési mérleghiány, munkanélküliség, stb.) se legyenek túlzott különbségek a tagállamok között.

A harmadik intézkedéscsomag a növekedést ösztönzi. Ennek eszköze az öt területen – foglalkoztatás kutatás-fejlesztés, továbbá az éghajlatvédelem és energiagazdálkodás, az oktatás, valamint a küzdelem a szegénység és a kirekesztés ellen – fejlődést célul Európa 2020 növekedési stratégia⁸¹ megvalósítása, amely része az Európai Szemeszternek. A növekedési stratégia célja az „intelligens, fenntartható és inkluzív” növekedés elérése 2020-ra. A növekedés előmozdítására hivatott még a GMU gazdasági pillérének kiteljesítése.

Végül, az intézményrendszer újraszabásának negyedik célja a pénzpiaci kilengések csökkentését szolgálja. Idetartozik a pénzügyi felügyelet megerősítése, olyan intézmények létrehozása révén, mint az Európai Rendszerkockázati Testület, az Európai Bankfelügyelet és az Európai Értékpapír- és Piacfelügyelet, továbbá a hitelminősítők szabályozása és a „stressztesztek” révén a bankok válságállóságának bizonyítási eljárása. A pénzügyi szabályozás és ellenőrzés átszabásának leglényegesebb eleme a „bankunió”, amely arra hivatott, hogy megtörje az „ördögi kört” a bajba került bankok és az eladósodott államok között. Így a szándék szerint a romló mérlegű bankok feltőkésítése a jövőben nem adófizetői pénzből történik majd.

⁸¹ http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-a-nutshell/targets/index_hu.htm

Az intézményrendszer átszabásának a célja a „mély és valódi Gazdasági és Pénzügyi Unió”⁸² megteremtése. Az EU állam- és kormányfői 2012. decemberi Európai Tanács ülésükön négy fázisról egyeztek meg, amelyeknek a megvalósulása fokozatosan valósul meg. Eszerint először a bankunió révén létrejön az egységes bankszabályozás az EU teljes területén. A hárompilléres rendszer (bankfelügyelet, szanálási alap, betétbiztosítás) lényege, hogy a jövőben nem az államnak kell majd helytállnia, ha egy uniós pénzügyintézet bajba kerül. Másodszor, az egységes költségvetési keret egyre több jogosítványt ad az uniós intézményeknek a nemzeti költségvetések ellenőrzése terén, aminek a távolabbi jövőben közös pénzügyminisztérium és pénzügyminiszter lehet az eredménye. Harmadszor, a gazdaságpolitikai keretrendszer a szándék szerint egyre inkább integrálja és harmonizálja majd a gazdaságpolitikákat, ami a versenyképesség növekedéséhez vezethet. És negyedszer, a tervezet azzal is számol, hogy nő az európai intézményrendszer legitimitása és elszámoltathatósága, jóllehet az Európai Tanács idevonatkozó 2012-es határozatában az ehhez szükséges eszközökről szerepel a legkevesebb konkrétum.

A gazdasági-politikai egységesülés előtt álló legnagyobb akadály, hogy ilyen nagyszabású átalakítást a „posztfunkcionalista” Európában aligha lehet végrehajtani az európai állampolgárok egyetértése nélkül. Márpedig ez a támogatás a válság nyomán minden korábbinál kétségesebbé és differenciáltabbá vált.

2. Percepciók a válságban

a. Az elit veszélyérzete

A válság kiélezte a materiális konfliktusokat az elitek és a társadalom többi csoportja, illetve az egyes elitcsoportok között (Smelser, 1976; Lengyel, 2012a). A 2007-ben és 2009-ben, tehát közvetlenül a válság előtt és a válság európai megjelenését követően végzett empirikus elitkutatás (az INTUNE kutatás alapján lásd: Lengyel, 2012a) arra kereste a választ, hogy az európai elit⁸³ reprezentánsai milyen veszélyeket percipiálnak, illetve miként reagálnak ezekre a kockázatokra. Az alábbiakban e vizsgálat főbb eredményeit ismertetjük.

Az európai politikai elit körében a két leggyakrabban emlegetett válasz, amely az EU-ra leselkedő veszélyt jelenti: a nemzeti érdekérvényesítés erősödése, illetve a tagállamok

⁸² http://ec.europa.eu/commission_2010-2014/president/news/archives/2013/04/20130430_1_en.htm

⁸³ A vizsgálatba vont országok sorát lásd a 46. oldalon.

közötti gazdasági és szociális különbségek növekedése. Az adatfelvétel mindkét időpontjában a túlzott nemzeti érdekérvényesítést jelölték meg a legfőbb veszélynek (74, illetve 64 százalék) és a második helyen szerepelt a különbségek növekedése (55, illetve 58 százalék). Az első esetben mintegy négyötödről kevesebb, mint kétharmadra mérséklődött azok aránya, akik szerint a tagállamok túlzott mértékben befolyásuk alatt tartják az integrációt. A második esetben valamelyest nőtt azok aránya, akik a különbségek növekedésének veszélyét látják.

Figyelemre méltó, hogy mindkét veszély az EU-n belül jelentkezik, tehát a két leggyakrabban percipiált integrációs kockázat között nem szerepeltek olyan külső veszélyforrások, mint például az orosz gazdasági beavatkozás és térnyerés, vagy a bevándorlás kérdése. Az is igaz, hogy az orosz „veszély”, amelynek alapja elsősorban az orosz energiafüggőség volt – 2009-ben már az elitrepresentánsok csaknem felében keltett aggodalmat.

A „belső” veszélyforrások említése arra utal, hogy az európai politikai elit az integráció mélyítésében, a szupranacionális kompetenciák szélesítésében és mélyítésében, továbbá az előbbiektől nem függetlenül az uniós konvergenciában lehetett érdekelt. Mindez azt jelenti, hogy a nemzetállami elitek a szupranacionális aktoroknak és intézményeknek a válság kirobbanását követően is nagy szerepet tulajdonítottak, többségük tőlük várta a „megoldást”, ami önmagában, más tényezővel nem kalkulálva, az integráció „neofunkcionalista”, illetve föderalista narratíváit erősítené.

Lényeges különbség látszik ugyanakkor abban a tekintetben, hogy viszonylag magas gazdasági teljesítményű nyugat-európai ország, vagy alacsonyabb GDP-jű kelet-európai tagállam politikáiról van-e szó. A kelet-európaiak többször említették a külső veszélyforrásokat, azon belül is az orosz veszélyt; a lengyel elit ebből a szempontból kiemelkedett, ott 79 százaléka percipálta veszélyforrásként Oroszország térnyerését. Nyugat-Európában veszélyforrásként domináns módon a túlzott nemzeti érdekérvényesítést említették.

Mindezek után nem igazán meglepő, hogy az európai politikai elit – amennyiben az adatokat aggregált formában nézzük – főleg a nemzetek feletti megoldásokban látta a kiutat. A válság mélypontján, 2009-ben a vizsgálatba vont európai politikusok közül 50 százalék az EU-tól várta a pénzügyi válságból adódó terhek mérséklését. Kétharmaduk

vélte úgy, hogy a nemzetállamok együttműködése lehet a megoldás, kétötödük pedig a nemzetközi pénzügyi intézményektől várta a segítséget. Mindössze a megkérdezettek egyharmada mondta azt, hogy a nemzetállamok egyedül meg tudnak birkózni a problémával⁸⁴.

A centrum-periféria megosztottság e tekintetben is szembeötlő. A nyugatiak az átlagnál jobban pártolják a nemzetközi pénzügyi intézmények beavatkozását, miközben a déli periféria ezt az opciót szeretné a legkevésbé. Utóbbiak, a mediterrán térség hitelfeltevő államai a nemzetállamok koordinált akcióját látnák szívesen. Kelet-Európában viszont a nemzetállami megoldás volt a legnépszerűbb.

Mindemellett országonként igen nagy különbségek mutatkoztak⁸⁵. Figyelemre méltó, hogy a válságnak leginkább kitett Görögországban – ahol nem sikerült az államadósságot fenntartható pályára állítani és ezzel elhárítani az államcsőd és/vagy az eurózónából való kilépés veszélyét – 2009-ben mindössze az elit 10 százaléka pártolta a nemzetközi pénzügyi szervezetek beavatkozását. Ugyanez a szám Portugáliában 29, Spanyolországban 43, Magyarországon pedig 54 százalék volt. A görögök kétfajta segítséget vártak: az egyiket a tagállamok koordinált akciójától (83 százalék pártolta ezt), a másikat magától az EU-tól (81 százalék szorgalmazta ezt a megoldást). És nem érte el az egyharmadot azoknak a köre, akik a „nemzetállamtól” – adott esetben a görög kormánytól – várták a helyzet jobbra fordulását, ami sajátos megvilágításba helyezi a görög politika későbbi mozgásait⁸⁶.

A nemzeti kormányokban az átlagon felül a brit politikai elit és néhány kelet-európai ország, így Lengyelország, Litvánia és Bulgária politikusai bíztak. A Lengyel György által vezetett kutatásban végzett többváltozós főkomponens elemzés megerősítette, hogy azok között, akik szerint a tagállamok önállóan kezelni tudják a válságot, felülreprezentált a kelet-európai politikai elit, valamint azok, akik szerint az EU „tisztességtelen és fenyegető birodalom”, jóllehet a teljes sokaságban éppen a nemzetállami volt a legkevésbé preferált megoldás. A leginkább a tagállamok együttműködését tartották

⁸⁴ Több válaszlehetőség is volt, így az arányok meghaladhatták a 100 százalékot.

⁸⁵ A magyar és a lengyel elit közötti különbségeket később tárgyaljuk.

⁸⁶ Az európai intézményekkel szembeni ellenérzések nagyban hozzájárultak a Sziríza párt népszerűségének növekedéséhez, majd 2015-ös választási győzelméhez.

kíváncsi az európai politikai elit képviselői, ám ez földrajzi bontás szerint nem jelzett szignifikáns eltéréseket.

A *pártoknak* – mint a politikai elit részének – az EU-hoz való viszonyulását vizsgálva megállapítható, hogy 2008 óta egyre nagyobb teret nyertek azok a politikai formációk, amelyek negatívan ítélik meg az integrációt. A 2009 és 2014 közötti időszakban a politika főáramában is felütötte a fejét az EU-ellenesség. Az euroszeptikus politikai pártok az EU demokratikus deficitjére és a nemzeti érdekek védelmére hivatkoznak, továbbá az életszínvonal romlása okán az EU-ra háríthatják a felelősséget. Nem volt még precedens arra, hogy a gazdasági erőt tekintve meghatározó tagállamokban radikális, EU-ellenes párt nyerjen bármilyen választást, ideértve az európai parlamenti voksolást. Az EU – egy főre jutó GDP-t tekintve – második és harmadik államában, Nagy-Britanniában és Franciaországban 2014 tavaszán ez történt. Az Egyesült Királyságban a Függetlenségi Párt (UKIP), Franciaországban pedig a szélsőjobb oldali Nemzeti Front (FN) nyerte meg unióellenes jelszavakkal a 2014-es EP-választásokat. A kevésbé fejlett periférián található tagállamokban, különösen a válság által leginkább sújtott Görögországban⁸⁷ a krízis kitörése óta szintén jól szerepelnek az euroszeptikusok. A radikális baloldali Sziríza párt nyerte meg a 2014-es európai parlamenti választást, majd a 2015. januári nemzeti parlamenti választást. A Sziríza már a 2012-es parlamenti voksoláson Görögország és az EU által megkötött hitelmegállapodás ellen kampányolt, és a 2015-ös választást is azzal nyerhette meg, hogy nem lesz hajlandó végrehajtani a nemzetközi szervezetek (elsősorban az EU) által a hitelekért cserébe kért költségvetési kiadáscsökkentést.⁸⁸ Végül a Sziríza-kormány 2015 júliusában mégis megegyezett a hitelezőivel. A görög helyzet ellentmondásosságára utal, hogy a válság kitörése és a gazdasági helyzet romlása óta a társadalom túlnyomó többsége, mintegy 80 százaléka nemcsak az Európai Unióból nem akart kilépni, hanem továbbra is az eurózónában képzelte el országa jövőjét⁸⁹, elutasítva ugyanakkor a tagsággal, illetve a további hitelek

⁸⁷ A görög gazdaságban a 2009-es nagy visszaesés után csak lassan indult be a növekedés. A GDP még 2013-ban is 3,9 százalékos visszaesést mutatott, és a válság óta először csak 2014-ben tudott valamelyest élénkülni, 0,6 százalékkal. Lásd:

http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2013/pdf/ee7_en.pdf 60-62. o.

⁸⁸ Görögország eddig háromszor kapott hitelt a nemzetközi „trojkától” (Európai Bizottság, Európai Központi Bank, Nemzetközi Valutaalap), ennek ellenére 2012-ben az államadósság 54 százalékát kellett leírnia a fizetőképesség megőrzése érdekében.

⁸⁹ <http://www.economist.com/blogs/newsbook/2012/05/greek-politics>

felvételével járó „megszorításokat”. Ez már önmagában különleges manőverezésre kényszerítette a görög kormányzó elitet.

b. A lakosság euroszkepticizmusa

Egy néhány évvel ezelőtti empirikus kutatás (Serrichio et al., 2013) a globális válságnak a hatását vizsgálta az euroszkepticizmus alakulására az EU egészében. Serrichio és szerzőtársai azt találták, hogy 2007, tehát a válság első tüneteinek megjelenése és 2011 között az euroszkepticizmus minden tagállamban erősödött. Az euroszkepticizmust a szerzőhármas az Eurobarometernek a „Jó dolog-e az EU?” kérdésére adott „nem” válaszokkal operacionalizálta. Az euróövezeti országokban inkább nőtt az integráció iránti szkepszis, mint a zónán kívül, aminek a magyarázata kézenfekvő: az euróválság elsősorban a közös pénzt használó országokat érintette. Az már kevésbé magától értetődő, hogy a válság alatt a 2004 után csatlakozott országokban a régebbi tagállamoknál dinamikusabban nőtt azoknak az aránya, akik az integrációt negatívan percipióálták. Ennek az lehet a magyarázata, hogy az új tagok a válságig nem tették magukévá az unió Manners-i és North-i értelemben vett normáit és intézményeit (Serrichio et al., 2013: 56).

A 2007-et követő négy évben a legnagyobb mértékben az euróválság által leginkább sújtott Görögországban nőtt az euroszkeptikusok aránya, 23 százalékponttal. A többi, az uniótól és az IMF-től hitelfelvételre kényszerült „programország”, így Portugália, Spanyolország, Ciprus és Írország is az első hétben van⁹⁰ az euroszkepticizmus növekedését mutató listán. Első ránézésre az látszik tehát, hogy a szuverén adósságválság által leginkább sújtott tagállamok lakossága a globális és európai válság legnehezebb éveiben az utilitarista megközelítést „alkalmazta”, vagyis az életkörülmények romlása az EU-val kapcsolatos negatív percepcióik erősödéséhez vezetett. Serrichio és szerzőtársainak többváltozós regressziós elemzése azonban arra mutat rá, hogy a gazdasági helyzet percipióálása⁹¹ és az EU megítélése közötti pozitív összefüggés csak néhány tagállamra igaz. A déli periférián csak az euróválság által leginkább sújtott két országban, Görögországban és Portugáliában sikerült azt bizonyítani, hogy a gazdasági helyzet és az EU negatív megítélése között pozitív kapcsolat van. A vizsgált négy évben Magyarország is azok közé a tagállamok közé tartozott, ahol a két változó között pozitív

⁹⁰ Az új tagok közül Szlovénia és Litvánia tartozik még ide.

⁹¹ Az Eurobarométer kérdése: „Milyennek látja az országa gazdasági helyzetét?”

összefüggés volt⁹². Számos olyan uniós ország létezik ugyanakkor, ahol ez a kapcsolat nem állt fenn (Serrichio et al., 2013:59).

A szerzőhármás elemzése azt találta, hogy az EU egészére nézve 2007 és 2011 között nem volt igaz az utilitarista magyarázatok primátusa, erősödtek viszont a nemzeti identitáson alapuló és az „intézményi”, vagyis a bizalmi szinttől függő magyarázatok.

2007 és 2010 között azok az országok, ahol a nemzeti identitás kizárólagos volt, nőtt az euroszkepticizmus, vagyis az utilitarista megközelítés mellett a válságban szintén érvényesülni látszik az euroszkepticizmusnak az identitáson alapuló interpretációja. Az Eurobarometer idevonatkozó kérdése⁹³ szerint a magukat csak európainak vallók aránya 2010 és 2014 között 2 és 3 százalék, míg az elsősorban európai, másodsorban nemzeti identitást magukénak vallók súlya 5 és 7 százalék között volt⁹⁴. A magát elsősorban nemzetinek, másodsorban európainak vallók köre a válság dacára nőtt: a 2010-es 41 százalékról 2013-ban 47 százalékra. Az európai identitástudat csak részben és a nemzeti tudattal szimbiózisban él a tagállamok lakosságának a körében.

A politikai intézményekbe vetett bizalom Serrichio és szerzőtársai szerint negatív kapcsolatban állt az euroszkepticizmussal, jóllehet ez is differenciáltan történt: a válság első éveiben inkább a „hazai” politikai intézmények iránti bizalom, míg később inkább az uniós intézmények irántiak magyarázták jobban az EU megítélését. A válság ugyanakkor e kutatás szerint azt nem kérdőjelezte meg, hogy az euroszkepticizmus okait nemzeti szinten kell keresni (Hooghe–Marks, 2005).

Saját kutatásunkban – szintén az Eurobarometer adatai alapján – az „Önben milyen kép alakult ki az Európai Unióról?” kérdést használjuk annak tesztelésére, hogy a válságnak milyen hatásai voltak az euroszkepticizmus alakulására⁹⁵. A válság előtt, 2007-ben még

⁹² A magyarországi euroszkepticizmusról és a magyarázatairól a tanulmány további részében részletesen lesz szó.

⁹³ A kérdés így hangzik: „A közeljövőben milyen identitásúnak látja magát?”. A lehetséges válaszok: csak „német” (azon ország állampolgára, ahová a válaszadó tartozik); csak európai; elsődlegesen „német” (azon ország állampolgára, ahová a válaszadó tartozik) és másodsorban európai; elsődlegesen európai és másodsorban „német” (azon ország állampolgára, ahová a válaszadó tartozik).

⁹⁴

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showtable.cfm?keyID=266&nationID=16,&startdate=1992.04&enddate=2014.11

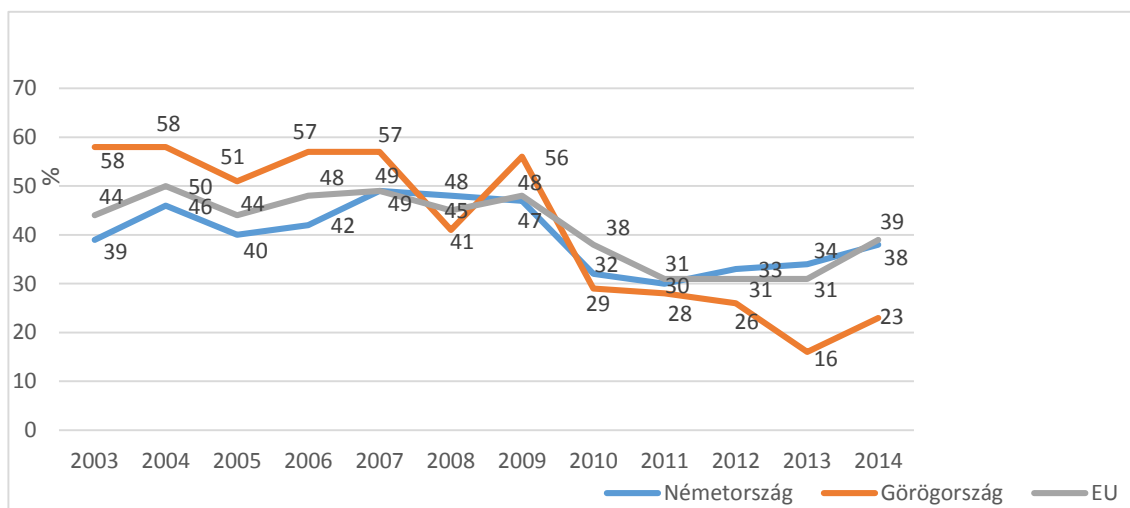
⁹⁵ Az Eurobarometer ezt a kérdést (Önben milyen kép alakult ki az Európai Unióról?) 2003-tól kérdezi. Korábban, 1973-tól kezdve az Eurobarometer azt tudakolta a lakosságtól, hogy „jó dolog-e” a tagság. Ésszerű lenne hosszabb idősoron nézni az eredményeket, de a „jó dolog-e az EU?” kérdés utoljára 2011 májusában került be az Eurobarometer vizsgálatába. Akkor egyébként a tagállamok közvéleményének 47

49 százalék volt azok aránya, akik „nagyon pozitív” vagy „inkább pozitív” képet alkottak az Európai Unióról⁹⁶. Ez a mutató 2012 végére 30 százalékra esett vissza, ami mélypontot jelentett az integráció történetében (legalábbis azóta, hogy az Eurobarometer felméri a lakossági véleményeket).⁹⁷ Az, hogy a válság nyomán negatívabbá vált az unió megítélése, nem annyira meglepő. Az viszont már inkább figyelemre méltó, hogy ez a tendencia nemcsak a válság által sújtott déli perifériára, hanem az elmúlt fél évtizedben olyan, a válság dacára jó gazdasági mutatókkal rendelkező centrumországokra is jellemző, mint Németország, Ausztria, vagy Hollandia, igaz Görögországhoz és déli perifériához képest jelentősen eltérő mértékben. A 2. és a 3. ábra Németország, Görögország, továbbá az uniós közvélemény EU-val kapcsolatos vélekedését mutatja.

Az EU általánosan romló megítélésének átlaga mögött vannak olyan országok, ahol kedvezőbb ez az adat: Lengyelországban 40 százalék az EU-ról pozitívan vélekedők aránya, ami jóval meghaladja az átlagos szintet⁹⁸. És a 2007-ben csatlakozott Romániában és Bulgáriában is valamivel az átlag felett volt az EU-ról pozitív percepcióval rendelkezők aránya.

2. ábra

Az EU-ról pozitívan vélekedők aránya két tagállamban és az EU-ban*

*A lakosságon belül azok aránya, akik számára az EU megítélése nagyon vagy inkább pozitív

százaléka vélekedett úgy, hogy a tagság „jó dolog”. Ennél alacsonyabb értéket a megelőző 38 évben csak egyszer mértek, 1996-ban.

⁹⁶ A lehetséges válaszok: nagyon negatív, inkább negatív, semleges, inkább pozitív, nagyon pozitív.

⁹⁷ A 30 százalék tehát azok súlyát mutatja, akik az EU-ról „nagyon pozitív” vagy „inkább pozitív” képet alkotnak.

⁹⁸ A lengyel lakosság az EU-val kapcsolatos percepcióját – Magyarországgal összevetve – a VIII. és a IX. fejezetben elemezzük részletesen.

Megjegyzés: A pontos kérdés így hangzott: „Milyen képe van Önnek az Európai Unióról? Válaszok: nagyon pozitív, inkább pozitív, semleges, inkább negatív, nagyon negatív. A nagyon pozitív és az inkább pozitív válaszokat összegeztük. A két (tavaszi és őszi) adatfelvétel közül az őszi adatok szerepelnek.

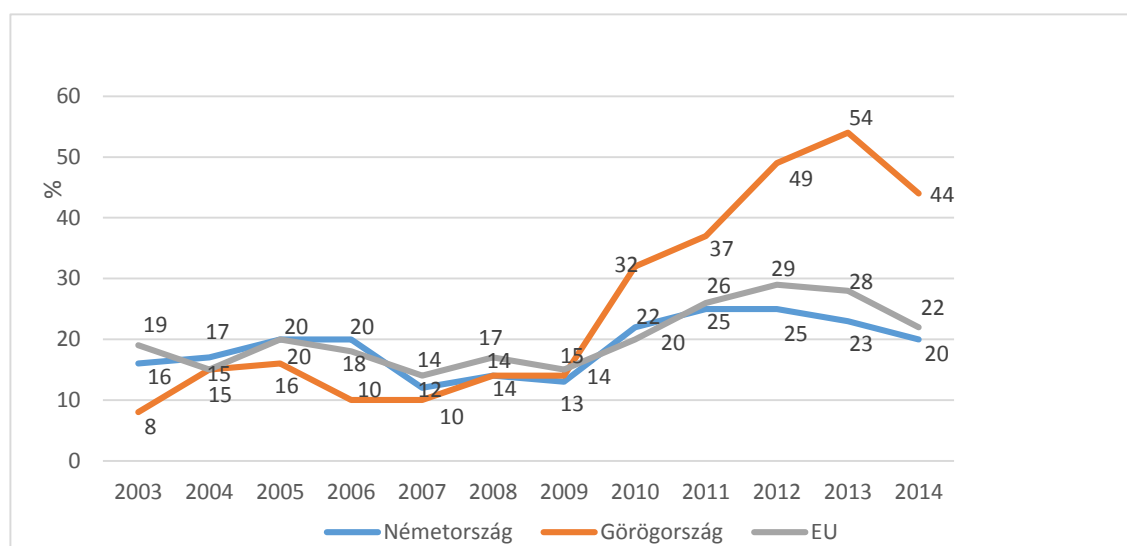
Forrás: Eurobarometer

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2202&nationID=16,3,4,&startdate=2003.11&enddate=2014.11

Az, hogy az átlagos uniós megítélés történelmi mélypontra süllyedt a válságban, az utilitarista felfogás nyomán a következőképpen értelmezhető: a hitelező északi államok közvéleménye szerint országuk túl nagy részt vállal a válságkezelésből, míg a hitelfelvevő déliek, mindenekelőtt Görögország, éppen ellenkezőleg, úgy érzik, hogy a válságkezelés során túl keveset „kapnak”, a gazdagabb északi államok nem segítik őket eléggé.

3. ábra

Az EU-ról negatívan vélekedők aránya két tagállamban és az EU-ban*

*A lakosságon belül azok aránya, akik számára az EU megítélése nagyon vagy inkább negatív

Megjegyzés: A pontos kérdés így hangzott: „Milyen képe van Önnek az Európai Unióról? Válaszok: nagyon pozitív, inkább pozitív, semleges, inkább negatív, nagyon negatív. A „nagyon negatív” és az „inkább negatív” válaszokat összegeztük. A két (tavaszi és őszi) adatfelvétel közül minden évben az őszi adatok szerepelnek.

Forrás: Eurobarometer

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2202&nationID=16,3,4,&startdate=2003.11&enddate=2014.11

A válságban – az euroszkepticizmus terjedése ellenére – az uniós lakosság döntő része továbbra is támogatta az integráció intézményes kereteit. 2012-ben, az euróválság mélypontján – amikor az EU-ról pozitív percepcióval rendelkezők aránya a legalacsonyabb volt – az euróövezeti lakosságnak mégis több mint a fele (55 százaléka)

vélte úgy, hogy az euró „jó dolog” a saját országára nézvést. És a közös valutát használó államok lakosságának több mint kétharmada (67 százalék) mondta azt, hogy az euró „jó dolog” az EU szempontjából⁹⁹. Egy 2013-as felmérés szerint¹⁰⁰ az EU állampolgárainak több mint a fele (52 százaléka) támogatta az eurót és az EMU-t. Idősorosan nézve e támogatás csökkent ugyan a válságban, de soha nem ment 50 százalék alá¹⁰¹. Az unió egészében a válság alatt is mindvégig túlnyomó többségben voltak azok, akik nem szeretnék, ha országuk kilépne az EU-ból.

Az erősödő euroszkepszis ugyanakkor megnehezítette a válságkezelést és az intézményépítést, akadályokat gördítve a „mély és valódi Gazdasági és Pénzügyi Unió” és a „politikai unió”¹⁰² megvalósulása elé. Nem zárható ki azonban a fordított irányú folyamat sem, vagyis az, hogy a válságkezelés kényszere révén, az elitek döntése alapján létrejött új intézményi konstrukció – amennyiben sikeresnek bizonyul a krízis kezelésében – a jövőben a gazdasági helyzet jobbra fordulásához, a bizalom növekedéséhez és az európai identitás erősödéséhez vezethet, ami az EU pozitívabb megítélését vonhatja maga után.

Összességében elmondható, hogy az Európai Unió periferiájának a válság által leginkább sújtott néhány országában – mindenekelőtt, de nem csak Görögországban – az euroszkepticizmus puha (pragmatikus, haszonelvű) mintázatai erősödtek meg. Az EU egészét vizsgálva az szűrhető le, hogy az identitáson és az intézményi tényezőkön alapuló szkepszis szintén teret nyert.

⁹⁹ Lásd: http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_362_en.pdf. 8. és 10. oldal

¹⁰⁰ Lásd az Eurobarometer idevonatkozó vizsgálatát: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-13-1294_hu.htm

¹⁰¹ Lásd: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb78/eb78_first_en.pdf 16. o.

¹⁰² A politikai unió inkább szimbolikus értelemben értendő, az európai egységesülés kisebb-nagyobb lépésenként megvalósítani kívánt *folyamatát* takarja, nem pedig az egységes – föderális – államot, amelynek megvalósulása belátható időn belül a nyelvi és kulturális fragmentáltság és az eltérő tagállami érdekek miatt minden bizonnyal lehetetlen.

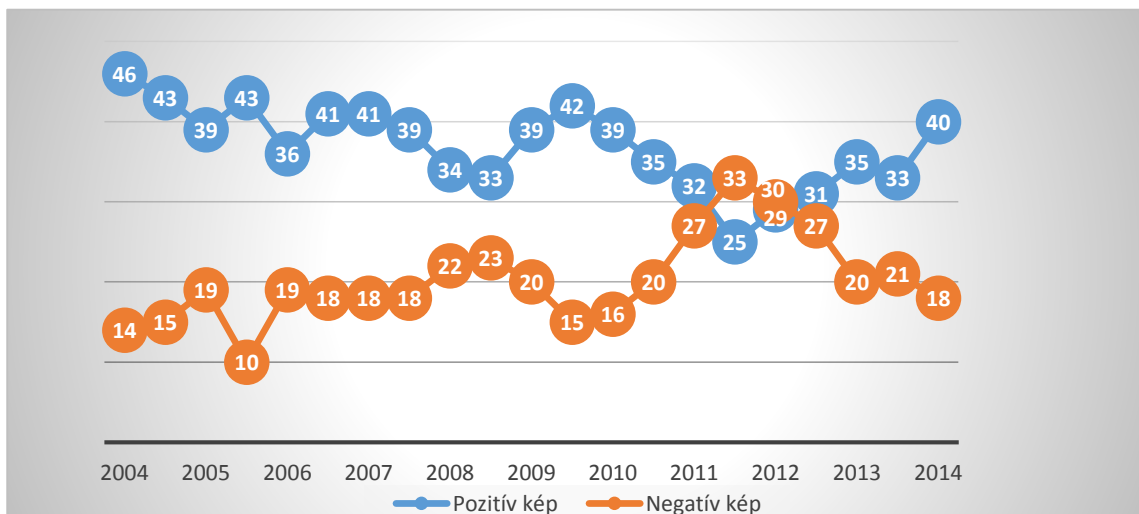
V. Empirikus elemzés: a magyar közvélemény és politikai elit viszonyulása az EU-hoz

1. A magyarországi euroszkepticizmus alakváltozásai és lehetséges magyarázatai

Az EU magyarországi megítélését „Milyen kép alakult ki önben az Európai Unióról?” Eurobarometer-kérdéssel teszteljük. Az „inkább negatív” vagy „nagyon negatív” válaszok a puha euroszkepticizmusra utalhatnak. Eszerint az EU népszerűsége a 2004-es uniós csatlakozástól egészen 2012-ig trendszerűen romlott (lásd a 4. ábrát). 2012 tavaszán az unióról pozitív képet alkotók aránya mindössze 25 százalék volt (2004-ben még 46 százalék), ez a mutató soha korábban nem állt ilyen alacsony szinten. A „negatív képet alkotók” száma ugyanebben az időszakban számottevően emelkedett: a 2004-es 14 százalékról 2012-ben 33 százalékra nőtt, ami szintén rekordnak számít. A válság következtében az EU népszerűsége az unió átlagához hasonlóan Magyarországon is történelmi mélypontra süllyedt. Aztán, 2013-ban valamelyest javult az EU megítélése, 35 százalékgig kúszott fel az EU-ról a pozitívan vélekedők aránya (és 20 százalékra csökkent a negatív percepcióval rendelkezők aránya), de ezek az értékek még mindig kedvezőtlenebb megítélésről tanúskodnak, mint a 2011 előtti értékek.

4. ábra

Az EU megítélése Magyarországon*

*A lakosságon belül azok százalékos aránya, akik számára az EU megítélése negatív (nagyon vagy inkább negatív), illetve pozitív (nagyon pozitív vagy inkább pozitív)
 Megjegyzés: A pontos kérdés így hangzott: „Milyen képe van Önnek az Európai Unióról? Válaszok: nagyon pozitív, inkább pozitív, semleges, inkább negatív, nagyon negatív. Az „inkább negatív” és

„nagyon negatív”, valamint az „inkább pozitív” és „nagyon pozitív” válaszokat összegeztük. Egy évhez két – őszi és tavaszi – adat tartozik.

Forrás: Eurobarometer

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2202&nationID=22,&startdate=2004.10&enddate=2014.11

Korábbi empirikus vizsgálatok alapján a magyar euroszkepticizmus – a korábbi trendeknek megfelelően – az uniós csatlakozástól az évtized végéig is a puha jelzővel írható le (Lengyel–Göncz, 2010). A szimbolikus, ideológiai dimenzióban az ország lakossága az integráció híve volt, de haszonelvű, pragmatikus szempontok szerint sokan nem voltak elégedettek az uniós tagsággal. Arra az Eurobarometer kérdésre, amely szerint „jó dolog-e az EU?” 2004-ben még 49 százalék szavazott igennel, míg 2008-ban már csak 31 százalék (miközben az EU átlagos mutatója ugyanezen idő alatt 56 százalékról mindössze 53 százalékra mérséklődött)¹⁰³. Szimbolikus értelemben a magyar közvélemény és az elit is az átlag fölött kötődött Európához, inkább, mint az EU-s országok legtöbbször (Ilonszki-Lengyel, 2008: 52, Lengyel-Göncz, 2010), így kemény euroszkepticizmusról nem lehetett szó. A csatlakozás előtti felfokozott várakozások (Lengyel et al., 2002, Pörzse, 2004) után a kijózanodás a puha euroszkepticizmus elterjedésével függhetett össze.

A 2010-es kormányváltás több tekintetben új helyzetet teremtett. A parlamenti helyek arányában kétharmados többséget szerzett Fidesznek – mindössze néhány hónappal kormányra kerülése után – az EU-val kapcsolatos retorikájában megjelent a nemzetközi szervezetek, így az EU ellen vívott szabadságharc, elutasítandó a nemzetközi szervezetektől való függőséget. Ezért nem meglepő, hogy egy 2013. nyári közvélemény-kutatás szerint a magyar lakosság harmada ellenségnek tekintette az EU-t, és ha metaforikus módon is, de szabadságharcot vívott volna az EU ellen.¹⁰⁴

Elhamarkodott lenne azonban azt a következtetést levonni, hogy egyfelől a 2012-re – a korábban kifejtett EU-s trendbe illeszkedve, valószínűsíthetően részben a válsággal összefüggésben – történelmi mélypontra süllyedt uniós megítélés, valamint a Fidesz-kormány 2010 utáni szabadságharcos retorikája egyértelműen ellenséges országgá tette Magyarországot az európai integrációval szemben.

¹⁰³ Azt, hogy az EU-tagság „jó dolog-e”, csak 2011-ig kérdezte az Eurobarometer.

¹⁰⁴ <http://www.median.hu/object.8a6eab8d-ef69-4c3e-a040-7c75d6877b32.ivy>

A médiában időről-időre megjelenő „EU-ellenes magyar társadalom” képét számos tény árnyalja. Magát az uniós tagságot egy 2013-as közvélemény-kutatás szerint az emberek kétharmada (65 százaléka) pártolja, vagyis ennyien támogatják, hogy Magyarország tagja maradjon az EU-nak. Egy esetleges népszavazáson 59 százalék szavazna a bennmaradás mellett.¹⁰⁵ Ráadásul e felmérés szerint az EU-val „szabadságharcoló” Fidesz szavazótábor nem pártolja kevésbé a tagságot, mint a többi párt közönsége¹⁰⁶.

Mindez felveti azt a kérdést, hogy az unió „szabadságharcos”, tehát a szimbolikus mezőbe helyezett, és ilyenformán a keményebb euroszeptikus attitűdhez közelítő politikai retorika a lakossági viszonyulást tükrözi és/vagy a Fidesz, avagy „csupán” Orbán Viktor kormányfő hozzáállását fejezi ki¹⁰⁷.

A magyar euroszepticismus komplex jelenségét tovább árnyalja, hogy az Európai Bizottságban bízók aránya a válságban ugyan csökkent, de 2012-ben 55 százalék körüli értékével még mindig jócskán az uniós átlag (36 százalék) fölött volt, és 25 százalékponttal nagyobbak mutatkoztak, mint a magyar kormányban bízók aránya (31 százalék). A magyar lakosság intézményi bizalma a válságban jóval inkább megmutatkozott az EU egyik legfontosabb intézménye, az Európai Bizottság iránt, mint a magyar kormány iránt.

A válság és a 2010 utáni politikai retorika dacára az Európához való szimbolikus kötődést mutatja az is, hogy a részben európai identitással rendelkezők köre, vagyis azoké, akik identitásuk meghatározása során az európaiakat is említették, a csatlakozás idején, 2004-ben regisztrált 35 százalékról 2013-ban számottevően szélesedett, egészen 55 százalékra.

Az 5. ábra a magyar lakosságnak az Európai Unióval kapcsolatos néhány attitűdjét tartalmazza.

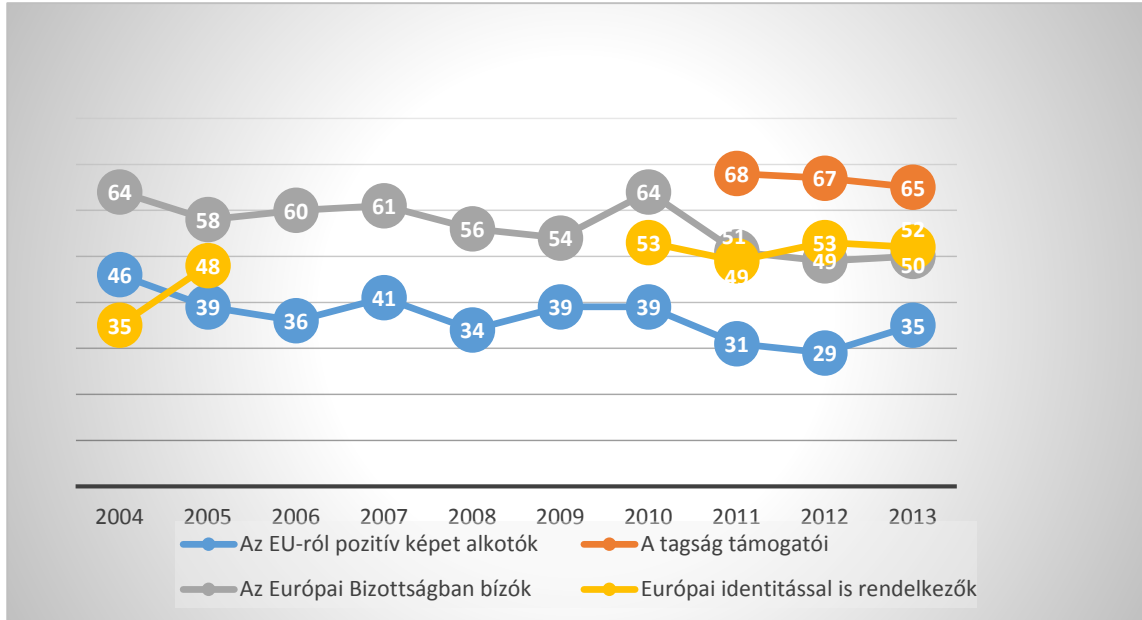
¹⁰⁵ <http://www.median.hu/object.0b5065b6-2560-4a4b-9422-cb74f140624d.ivy>

¹⁰⁶

<http://www.policysolutions.hu/userfiles/elemzesek/Euroszepticismus%20Magyarorsz%C3%A1gon.pdf>
6. o.

¹⁰⁷ Erre a dilemmára részletes választ a következő alfejezetben végezendő tartalomelemzés után adunk.

5. ábra

A magyar társadalomnak az EU-val kapcsolatos attitűdjei*

*A lakosság százalékában

Megjegyzés: A pontos közvélemény-kutatási kérdések így hangoztak: 1. „Milyen képe van Önnek az Európai Unióról?” (Eurobarometer) Válaszok: nagyon pozitív, inkább pozitív, inkább negatív, nagyon negatív. Az ábrán azok aránya látszik, akik számára az EU megítélése nagyon pozitív vagy pozitív. 2. „Támogatja-e Ön Magyarország uniós tagságát?” (Medián) Válaszok: igen, nem. Az ábrán az igennel válaszolók aránya látszik. 3. „Inkább bízok, vagy inkább nem az Európai Bizottságban?” (Eurobarometer) Válaszok: inkább igen, inkább nem. Az ábrán az inkább igennel válaszolók aránya látszik. 4. „A közeli jövőbe tekintve Ön saját magát milyen identitásúnak tartja?” (Eurobarometer) Válaszok: csakis nemzetinek, nemzetinek és európainak, európainak és nemzetinek, csakis európainak. Az ábrán azok aránya látszik, akik európai identitással is rendelkeznek.

Ha egy évben két adatfelvétel volt, akkor mindig a későbbit vettük figyelembe. Az Eurobarometer esetében az őszi adatok szerepelnek a grafikonban. Az identitással kapcsolatos kérdés hiányzik a 2006 és 2009 közötti Eurobarometer-vizsgálatokból.

Forrás: Eurobarometer, Medián

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2202&nationID=22,&startdate=2004.10&enddate=2014.11

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=54&nationID=22,&startdate=2004.10&enddate=2014.11

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=266&nationID=22,&startdate=2004.10&enddate=2014.11

Az euró bevezetéséhez is ambivalensen viszonyul a magyar társadalom. A közös valuta jövőbeli adoptációjának az országra gyakorolt hatását a 2013. tavaszi Eurobarometer-felmérés szerint valamennyivel kevesebben ítélték meg pozitívan (42 százalék), mint negatívan (46 százalék). Mindemellett, a csatlakozástól 2011-ig mindvégig többségben voltak azok, akik az eurót az ország szempontjából pozitívnak értékelték – azóta viszont

az ellentáborban vannak többen, valószínűsíthetően nem függetlenül az euróválságtól, valamint a 2010 utáni kormányzat retorikájától.

További tényező is árnyalja a magyar euroszkepszis összetett jelenségét. Az unióval kapcsolatos vélemények polarizációját mutatja, hogy Magyarországon 2006-ról 2011-re a szorosabb integrációt pártoló „föderalisták” aránya 28 százalékról 41 százalékra, majd 2013-ra 51 százalékra nőtt a lakosság körében¹⁰⁸ (az uniós átlag 2013-ban 45 százalék volt). Végtetesebbé vált a kétezres évek második évtizedének elején az unióról kialakult kép: nőtt az EU-t ellenségnek tartók, de a mélyülő integrációt pártoló „föderalisták” aránya is. Ez a politikai tér növekvő polarizációjára, a kétharmados hatalom pártolói és a többiek közötti megítélésbeli különbségekre utalhat.

A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy magyarázatot adjunk a puha euroszkepszis 2004 utáni dinamikus terjedésére, vagyis arra, hogy mivel állhat összefüggésben az EU-ról formált vélemény Magyarországon.

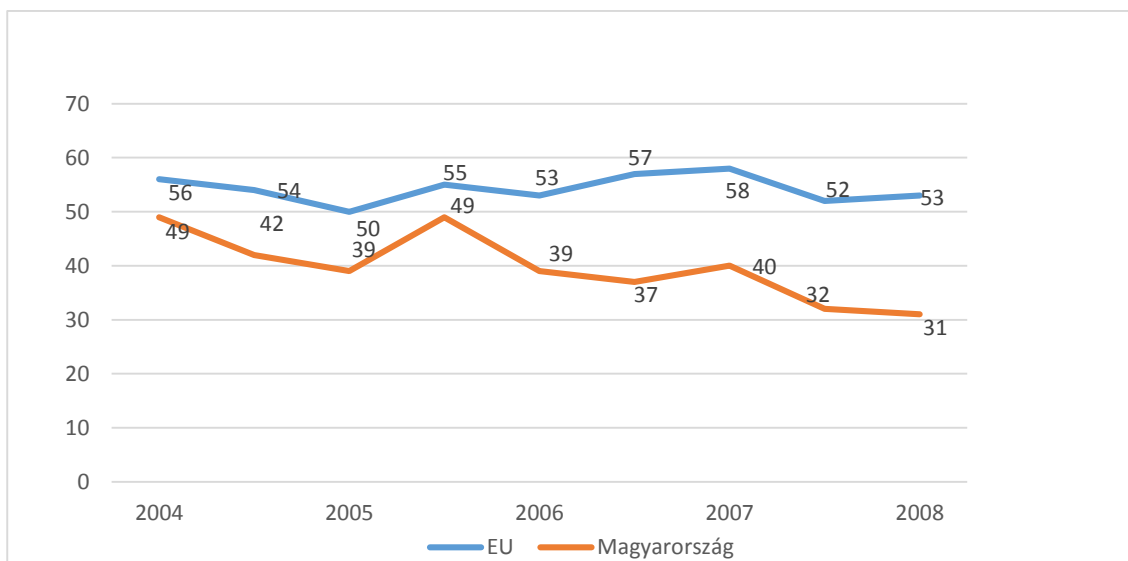
Önmagában a válság hatása azért sem ad kielégítő magyarázatot a hazai euroszkepticizmus izmosodására, hiszen azok aránya, akik szerint az EU „jó dolog”, már a krízis előtt is meredek esést mutatott¹⁰⁹. A 2004-es csatlakozáskor a lakosságnak csaknem a fele szerint volt „jó dolog” az EU, ez 2008-ra, a globális krízis kitörése előtti évre jelentősen csökkent, 31 százalékra (eközben azok aránya, akik szerint „rossz dolog” az unió, 10 százalékról 21 százalékra nőtt). Az EU magyarországi megítélése még a válság előtt elvált az uniós átlagtól, ezt mutatja az 6. ábra.

¹⁰⁸ Lásd a Republikon Intézet felmérését és elemzését:

http://www.republikon.hu/upload/5000319/EUfederalista_republikon.pdf, továbbá az Eurobarometer jelentését: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb80/eb80_publ_en.pdf 136. o.

¹⁰⁹ Mint arra már korábban utaltunk, a „Jó dolog-e az EU?” kérdés utoljára 2011 májusában került be az Eurobarometer vizsgálatába.

6. ábra

Az EU megítélése Magyarországon és az EU-ban a válságig*

*A lakosságon belül azoknak a százalékos aránya, akik számára az EU „jó dolog”

Megjegyzés: A pontos kérdés így hangzott: „Általában véve mit gondol az európai uniós tagságról? Válaszok: „jó dolog”, „rossz dolog”, „se nem jó, se nem rossz dolog”. Egy évhez két – őszi és tavaszi – adat tartozik.

Forrás: Eurobarometer

Kézenfekvő lenne az euroszkepticizmus terjedését a csatlakozás utáni kiábrándultsággal, az illúzióknak bizonyult remények okozta csalódással magyarázni. Ez a jelenség létezik, de szintén nem ad kielégítő magyarázatot az unióval kapcsolatos megítélés romlására, hiszen a többi, Magyarországgal együtt belépett közép- és kelet-európai országban a csatlakozás támogatottsága messze nem csökkent olyan mértékben, mint éppen Magyarországon. 2008-ban, az EU új tagállamai közül csak Lettországon volt rosszabb az EU megítélése a magyarországinál¹¹⁰. Ugyanebben az évben a visegrádi országok mindegyikében, így Lengyelországban, Szlovákiában és Csehországban arra a kérdésre, hogy „jó dolog-e a tagság”, jóval többen válaszoltak igennel, mint Magyarországon.

Az unió megítélése Magyarországon éppen ellenkező mozgást mutat az identitás módosulásával. Az EU 2004 és 2012 között egyre „népszerűtlenebbé” vált, vagyis egyre kevesebben tartották az EU-t „jó dolognak”, illetve csökkent azoknak az aránya, akikben „pozitív kép élt az integrációról”, ami a puha euroszkepticizmus terjedésére utal. Eközben

¹¹⁰ 2008 őszén az Eurobarometernek arra a kérdésre, hogy „jó dolog-e az EU?” az EU minden tagállamában – Lettországot kivéve – többen válaszoltak igennel, mint Magyarországon. És arra a kérdésre, hogy „Milyen kép él önben az EU-ról?” a pozitív percepciót mutató válaszok aránya az EU-hoz a kétezres évek első évtizedében csatlakozott 10 közép- és kelet-európai ország közül csak Lettországon volt alacsonyabb, mint Magyarországon.

a „keményebb”, vagyis szimbolikus, értékelvű euroskepszisre utaló jelek nem jelentek meg, mert a magyar mellett európai identitással is rendelkezők aránya lényegesen nőtt a csatlakozás óta eltelt időszakban. Az euroscepticizmusra adott identitáson alapuló magyarázatok Magyarország esetében a csatlakozás óta nem látszanak érvényesnek.

Az utilitarista magyarázatoknak az euroscepticizmusra ható érvényesülésére utalhat, hogy az EU megítélése éppen a válság legnehezebb éveinek egyikében, 2012-ben esett a mélypontra – Magyarországon, miként az EU egészében is. A pragmatikus „szociotróp” (Serricchio et al., 2013) magyarázatokat azonban néhány, az EU „hasznosságát” mutató makrogazdasági megfontolás gyengítheti. Az egyik ilyen érv az, hogy Magyarország az egyik legnagyobb haszonélvezője az európai integrációnak, ami a pénzáramlást jelenti. Az egy főre jutó támogatások tekintetében Magyarország mind a 2007 és 2013, mind pedig a 2014 és 2020 közötti időszakban a tagállamok között a második helyen áll(t) a hétéves keret költségvetésből származó pénzek alapján¹¹¹, vagyis az EU-s közös költség egyik legnagyobb nettó haszonélvezője. Egy 2012-es adat szerint a magyarországi állami beruházások 97 százaléka uniós pénzből valósult meg¹¹².

Gazdasági vezetőkkel és politikusokkal készült interjúk alapján (Martin-Várkonyi, 2010) az a kép rajzolódott ki, hogy az uniós tagság nélkül Magyarország 2008 októberében közel állt volna az államcsödhöz.¹¹³ A lakossági percepciót a politikai kommunikáció a saját érdekeinek megfelelően torzíthatta ugyan, de ettől még az EU „hasznosságát” jelzi az is, hogy Magyarország az Európai Unióval (és a Nemzetközi Valutaalappal) kötött megállapodás révén tudott kilábalni a válságból 2008-ban.

Amennyiben tehát az euroscepticizmus magyarországi terjedését utilitarista szempontokkal magyarázzuk, kérdés, hogy az EU hasznát, különösen a válságban, miért nem percipálta a lakosság. Erre az a magyarázat adódhat, hogy a politikai, azon belül pedig elsősorban a kormányzó elit véleményformáló szerepének – mint orientációs pontnak – is szerepe lehetett a magyarországi lakossági euroscepticizmus terjedésében. 2010 után a Fidesz által irányított magyar kormányzati elit európai elkötelezettsége

¹¹¹ <http://index.hu/belfold/2013/02/08/jo lett a magyaroknak az eu-s alku/>

¹¹² <http://www.vg.hu/kkv/kkv-hirek/a-hazai-allami-fejlesztések-97-százaleka-eu-penzbol-valosul-meg-393148?p=3>

¹¹³ 2008 októberében néhány napig a magyar államkötvénypiac „befagyott”, az államadósság-finanszírozása kétségessé vált. Valamivel enyhébb formában, de hasonló volt a helyzet 2011 őszétől 2012 elejéig is. Az egyik legfontosabb csődjelző mutató, a csődbiztosítási kockázat (CDS) 2011 végén és 2012 elején történelmi csúcsokat döntött. A forintárfolyam előbb 2008 szeptemberében, majd 2012 januárjában süllyedt történelmi mélypontra az euróval szemben.

csökkent, a szabadságharcos retorika – igaz, a tagság megkérdőjelezése nélkül – révén az európai integrációval kapcsolatban szkeptikus, néha ellenséges közbeszéd felerősödött.

Ez ellentétben állt a korábbi időszakkal; a 2010-ig tartó periódusban a politikai elit inkább pozitívan viszonyult az európai integrációhoz. A 2002 és 2010 között regnált balközép kormányok retorikájában az EU – a rendszerváltástól eredeztethető és utána ahhoz kötődő magyarországi politikai hagyományhoz hűen – az ország fejlődési kereteit biztosító gazdasági és politikai entitásként jelent meg. Ez annak ellenére így volt, hogy a gázvezeték-vitában (Nabucco versus Kék Áramlat) a Gyurcsány Ferenc által vezetett magyar kormány nem a közös európai álláspontot osztotta, hanem különutas politikát folytatott¹¹⁴. 2002 és 2010 között a Fidesz vezette ellenzék sem volt EU-ellenes. A GDP-arányos államháztartási hiány kérdésében – amely a nyolc év alatt egyszer sem volt a Stabilitási és Növekedési Egyezményben előírt 3 százalékos küszöbszint alatt – többször hivatkozott az uniós szabályok betartásának szükségességére.

A politikai elit által táplált közbeszéd már 2010 előtt is főleg a belpolitikán keresztül jelenítette meg az EU-t, amely önálló témaként nem igazán kapott helyet a nyilvánosságban. Már ekkor megfigyelhető volt, hogy az EU civilizátor-jótevőként (EU-barát pártok) vagy éppen bűnbakként (a szélsőjobb oldali Jobbik retorikájában), de mindenképpen külső entitásként jelenik meg a politikai diskurzusban. Nem tudott meggyökeresedni a „mi is az EU részei vagyunk” viszonyulás. A közösség jövőjével kapcsolatos viták a magyarországi médiában nem, vagy alig jelentek meg. Empirikus vizsgálatok kimutatták: a magyarországi elitek inkább az unió gazdasági dimenziójára voltak fogékonyak, mint a politikaira, és a versenyképesség eszközének (Lengyel-Göncz 2008: 126), továbbá „pénzadó automatának” tekintették az EU-t.

A 2010-es kormányváltás után a kormányzati elitnek ez a részben ignoráns, részben haszonelvű megközelítése néhány ponton szimbolikus szkepticizmusba váltott át. Az uniós zászlók eltűntek a közintézmények többségéről, így például a Parlament épületéről. A „szabadságharc”, a „nem leszünk gyarmat”, a „keleti szél” metaforák mutatják a kormány EU-val kapcsolatos ellenérzéseit. A már 2010-ben elkezdődött folyamat az unió belpolitikai hasznosításáról tehát a választások után is folytatódott, azzal a módosulással,

¹¹⁴ http://index.hu/gazdasag/magyar/2009/03/10/gyurcsany_alairta_a_deli_aramlat_epiteset/

hogy a kormánypárt a konfrontatív, feszült viszonyból, az ellenzék pedig az uniós normákra való hivatkozásból kívánt hasznot húzni.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a magyar lakosság nem csupán a válság és a 2010 utáni kormányzati retorika változásának hatására vált volna (puhán) euroszeptikussá. Ehelyett már a csatlakozástól a válság 2008-as megjelenéséig trendszerűen csökkent azoknak az aránya a magyar társadalomban, akik pozitívan vélekedtek az unióról. A magyar közvéleményben a krízis időszaka alatt is a puha euroszepticismus mintái terjedtek el és erősödtek meg. A szimbolikus dimenziókban ugyanakkor a magyar társadalom európai elkötelezettségű maradt, az uniós tagság társadalmi legitimációja nem került veszélybe. A teljes népességben a vizsgált tíz éves 2004-től 2014-ig terjedő időszakban átlag felett volt azoknak az aránya, akik a szimbolikus dimenziókban kötődtek Európához. Másképp fogalmazva: az uniót 2010 óta bíráló kormányzati retorika 2014-ig nem tört át a közvéleményen.

A magyarországi euroszepticizmusnak a csatlakozás után két fontos alakváltozása következett be. Egyfelől polarizáltabbá vált az európai integrációról alkotott kép: nőtt az EU-t ellenségnek tartók, de a mélyülő integrációt pártoló „föderalisták” aránya is. Másfelől kiderült, hogy az EU-kép változásának utilitarista magyarázatai, bár relevánsak, 2010 után árnyaltan értelmezendők. Egyrészt azért, mert néhány makrogazdasági tény, így például a Magyarországnak juttatott egy főre jutó támogatások magas szintje, az EU-nak – a szociotróp utilitarista euroszepticizmussal nehezen összeegyeztethető – hasznosságát mutatja, másrészt azért, mert az elitközpontú magyarázatok, részben átfedésben az utilitarista érveléssel, szintén érvényesülhetnek. Az elit véleménye, jóllehet kondicionáltan, orientációs pontként befolyásolhatja a közvéleménynek az európai integrációról alkotott véleményét. A fentiekből az következik, hogy a magyarországi puha euroszepticizmus terjedésében az identitáson alapuló magyarázatokat elvethetjük, míg elsősorban az utilitarista –továbbá a kormányzó elitnek, mint orientációs pontnak a kondicionált véleményformáló szerepén alapuló – érvelésnek nagyobb szerepet tulajdoníthatunk.

2. A magyar politikai elit viszonyulása az EU-hoz

A politikai elitnek, azon belül is a kormányzó elitnek az EU-hoz való viszonyulásában a 2010-es év töréspontnak látszik. A rendszerváltás óta nem volt arra precedens, hogy egy politikai erő egymagában a parlamenti helyek kétharmadát szerezte meg – 2010-ben a

Fidesz választási győzelme ilyen arányú volt. A kormányzó elit 2010 után szimbolikus akciókban fejezte ki ellenérzését az uniós integrációval kapcsolatban: ilyen volt például az, hogy az uniós zászlókat mellőzték a közintézményekből.

Ebben az alfejezetben¹¹⁵ médiaelemzéssel vizsgáljuk, hogy Orbán Viktor kormányfő retorikája mennyiben változott az első (1998-2002) és a második (2010-2014) Fidesz-kormány időszaka között¹¹⁶. Fordulat következett-e be 2010-ben az unióval kapcsolatos kommunikációban, avagy a 2010 után alkalmazott szóvirágoknak – „szabadságharc”, „keleti szél”, „nem leszünk gyarmat”, amelyek az EU-val szembeni ellenérzéseket kívánták demonstrálni – megvoltak az előképei a Fidesz vezetőjének korábbi retorikájában. Azt vélelmezzük, hogy a miniszterelnöknek az unióról kialakított percepciója 2010 után a kormányzati struktúra centralizáltsága¹¹⁷ okán nagy részben meghatározhatta a Fidesznek az EU-val kapcsolatos politizálását, és nagy hatással lehetett az európai integrációval összefüggő magyarországi közbeszédre is. Mielőtt erre rátérünk, röviden áttekintjük a rendszerváltástól az uniós csatlakozásig tartó időszaknak az európai integrációval kapcsolatos politikai narratíváit.

a. Alkalmazkodás és alku, mint politikai narratívák

A hazai politikai elitnek az Európai Unióhoz való viszonyulása a rendszerváltás utáni másfél évtizedben az uniós csatlakozásig – látszólag – egységet mutatott (Balázs, 2014). A csatlakozásról, mint nemzetstratégiai célról 1989-1990-től kezdve konszenzus volt. A parlamenti pártok teljes egyetértésével létrejött 2004-es EU-csatlakozás után a Fidesz, az MSZP, az SZDSZ és az MDF vezetői közös nyilatkozatban jelentették ki: „Az uniós csatlakozásban nemzeti történelmünk nagyszerű hagyományai érvényesülnek. (...) A közösség erejét egymás céljainak és érdekeinek megértése, a kisebbségek tisztelete, a kompromisszumok keresése és a megállapodások betartása adja. Az európai uniós tagság kivételes esélyt nyújt az egész magyarság számára.”¹¹⁸ Igaz, a Fidesz részéről nem Orbán Viktor pártelnök, hanem Áder János, akkori frakcióvezető írta alá a nyilatkozatot. Sőt,

¹¹⁵ Ez az alfejezet nagy részben egy korábbi tanulmányunkra (Martin, 2014a) épül.

¹¹⁶ A Google-keresőbe „Orbán, EU, [évszám]” címszavakat írtuk, és a számítógép első képernyőjén (first screen) megjelenő találatokat, cikkeket vetettük vizsgálat alá. Az 1998 és a 2013 közötti találatokat elemeztük. A tanulmány szempontjából releváns cikkeket az alábbiakban hivatkozunk.

¹¹⁷ Ennek egyik megnyilvánulási formája a „fékek és ellensúlyok” kiiktatása volt a politikai rendszerből. Sólyom László (2013) szerint 2013-ra véget ért a hatalommegosztás Magyarországon.

¹¹⁸ <http://index.hu/belfold/euigen4104/>

mint az akkori sajtóbeszámolókból kiderül, Orbán Viktor a csatlakozási szerződés megszavazásakor jelen sem volt a magyar Parlamentben¹¹⁹.

Az uniós taggá válás konszenzusos támogatottsága mögött ugyanakkor a magyar politikai elit megosztottsága a csatlakozás értelméről és az EU lényegéről már a kilencvenes évek óta tetten érhető volt.

A magyar baloldal az uniós integráció sikerét az *alkalmazkodásban*, az uniós tagság érdekében Brüsszelből és az Európai Bizottságtól jövő feladatok elvégzésében látta. Ezt a viszonyulást erősítette az a kiterjedt jogharmonizációs feladat, amelyet Magyarországnak, a többi tagjelölt országgal együtt el kellett végeznie¹²⁰. A csatlakozási kérelem 1993-as benyújtásától kezdve a 2004-es csatlakozásig – az 1990-től az ezredfordulóig tartott jó makrogazdasági teljesítmény mellett – azért tudott a magyar uniós politika a közép- és kelet-európai régió országai közül sikeres lenni, mert a sikert jelentős részben az uniós joganyag átvételének mennyiségében és sebességében mérték. Vagyis az alkalmazkodásban, amiben a vélt vagy valós nemzeti érdekek képviselője kevésbé jelentős szerepet játszott. Ez a szemlélet aztán a csatlakozás után is érvényesült.

Tabajdi Csaba, aki a 2004-es EU-csatlakozás után tíz évig volt a Magyar Szocialista Párt (MSZP) európai parlamenti (EP) képviselője és delegációvezetője egy interjúban 2014-ben így vélekedett *(kiemelések tőlem – MJP)*: „Az elmaradt haszon kategóriájába tartozik az is, hogy Magyarország nem találta ki uniós önmagát. Nem dolgozott ki ugyanis egy nemzeti fejlesztési stratégiát, amelyhez lehetett és kellett volna rendelni az uniós támogatásokat. Nem a kabáthoz varrtuk a gombot, hanem fordítva. Egyetlen érdemi kísérlet volt egy nemzetgazdasági fejlesztési koncepcióra 2006-ban, amikor Gyurcsány Ferenc meghirdette az Új Magyarország Programot, amelyből sajnálatos módon alig valósult meg valami. A kudarcok közé sorolható, hogy a magyar politika tíz év alatt nem találta meg a megfelelő és hatékony magatartásformát az uniós döntéshozatalban. Hazánk számára éppúgy zsákutca a „gyarmatosító” Európai Unióval szembeni fideszes-jobbikos szabadságharc, EU-ellenesség, a kuruckodás, mint a *balliberális eleve megfélemleni akarás, a Nyugat előtti hajbókolás, a labanc behódolás.*”¹²¹

A Fidesz vezette magyar jobboldal – a baloldali narratívával szemben – már a csatlakozás előtt inkább a nemzeti érdekek képviselőjére helyezte a hangsúlyt. Ők a joganyag átvétele okán szükséges alkalmazkodás mellett, de néha azt akár háttérbe szorítva is, az *alkuk* fontosságát hangoztatták. Orbán Viktor az EU-t a kilencvenes évek vége óta

¹¹⁹ <http://mno.hu/migr/mszp-meltatlan-orban-es-ader-viselkedese-636272>

¹²⁰ „A csatlakozást megelőző évtizedben a magyar jogalkotást egyre jelentősebb mértékben áthatotta a jogharmonizációs tevékenység” – írta Petrétei József, a Gyurcsány-kormány jogtudós igazságügy-minisztere.

Lásd: <http://rmjk.adatbank.transindex.ro/pdf/01.Petretei.pdf>

¹²¹

http://index.hu/kulfold/eurologus/2014/05/23/a_torteto_politikai_torpeket_pedig_betemeti_a_tortenelem_interju_tabajdi_csabaval/

érdekérvényesítési terepnek láttatta. Már a csatlakozás előtti médiavizsgálatok (Terestyéni, 2001; Vidra, 2006) kimutatták, hogy az integrációval kapcsolatos diskurzusban az EU-t külső entitásként tételezték, nemegyszer szembeállítva a magyarokat („mi”) és az uniót („ők”). Míg a hazai jobboldal sokszor bűnbakként és ellenfélként, a baloldal nemegyszer civilizátorként tekintett az EU-ra. Vidra Zsuzsanna 2000 és 2003 közötti tartalomelemző vizsgálata feltárta azt is, hogy elsősorban a Fidesz politikai retorikája alakította a közbeszédet a csatlakozás előtt. A jobboldal kommunikációja inkább proaktív, míg a baloldalé reaktív volt, utóbbi kísérletet sem tett arra, hogy új témákat dobjon be (Vidra, 2006: 150).

Orbán Viktor 1999-ben úgy fogalmazott, hogy „az EU-n kívül is van élet”¹²², bár ezt akkoriban, a csatlakozási tárgyalások közben egy *bon mot*-ként is lehetett értelmezni. Két évvel a csatlakozás előtt, 2002-ben, az első Orbán-kormány mandátumának vége előtt a miniszterelnök a kemény érdekérvényesítő szerepében azt hangsúlyozta: „Magyarország azt szeretné, hogy a magyar gazdák a csatlakozás után azonos versenyhelyzetben legyenek a régi EU-tagországok termelőivel. (...) a kormány (...) nem fogadja el az Európai Bizottság javaslatát, mert az nélkülözi az egyenlő elbánás elvét, másrészt nem biztosítja a magyar gazdáknak az egyenlő versenyhelyzetet.”¹²³

Mindezek alapján úgy értelmezhető, hogy a baloldalon inkább az európai integráció institutionalista-neofunkcionalista, a nemzetek feletti aktoroknak az intézményépítésben egyre nagyobb hatalmat adó megközelítését és a (leendő) tagállamok alkalmazkodását tartották fontosnak. A jobboldalon ugyanakkor a nemzeti érdekképviselőnek tulajdonítottak nagyobb jelentőséget, ami az integrációs elméletek közül talán a racionális választásra épülő institucionalizmus kormányközi ágához áll a legközelebb.

A józan nemzetállami érdekérvényesítés az uniós intézményépítés természetes velejárója, amit a neofunkcionalista narratíva sem tagad. A megfelelés a vélt vagy valós uniós elvárásoknak az integrációs intézményépítési folyamatnak csak az egyik oldala – az önálló szereplőként megjelenő tagállamok érdekérvényesítése és alkuja a másik. Az alkukra a belépés előtt a csatlakozási tárgyalások során a tagság feltételrendszerének kialakításában, utána pedig az egységes szabályozási térben való érvényesülést illetően nyílt lehetőség.

A magyar politika narratíváihoz képest (alkalmazkodás vagy érdekérvényesítés) más hangot ütött meg egy 2013-as interjúban Radek Sikorski, az akkori jobbközép lengyel kormány külügyminisztere (kiemelések tőlem – MJP): „Az Európai Unió *kivételesen jó dolog* a számunkra.

¹²² A Világgazdaság riporterének kérdésére válaszolta ezt. Lásd:

http://hu.wikiquote.org/wiki/Orb%C3%A1n_Viktor#Id.C3.A9zetek.2C_1998_-_2001

¹²³ http://www.portfolio.hu/gazdasag/orban_viktor_differencialt_elbanas_2004-re_eu-tagsag.18353.html

(...) Az *uniós keret* azt biztosítja, hogy nem kell többet félnünk Németországtól, mert mindketten ugyanannak a közösségnek az érdekgazdái vagyunk. (...) Mint konzervatív, *egészséges szkepszissel* tekintek minden (...) intézményre (...), ráadásul sokat éltem Nagy-Britanniában, ahol nehéz volt nem euroszeptikussá válnom. De aztán megtanultam, hogyan működik az EU. Igen, nagyon nehéz egy európai irányelvet elfogadni, de egyáltalán nem a brüsszeli bürokraták miatt, hanem azért, mert *kell hozzá a tagállamok jóváhagyása*.” (Sikorski, 2013)

Az uniós csatlakozás után a bal- és jobboldali narratívák közötti különbség dacára sem tűzte a zászlajára egyetlen parlamenti politikai erő sem – a szélsőjobboldali Jobbikot, illetve a korábbi, hasonló ideológiájú politikai formációt, a MIÉP-et leszámítva –, hogy Magyarországnak el kellene hagynia az EU-t. A 2014-es választás után a Jobbik viszonyulása is változott: immár nem az EU-val szemben, hanem az EU-n belüli „egyenlőtlen viszonyok” ellen harcolnak, és a keményből a puha euroszepticismus irányába mozdultak el¹²⁴.

A nyugati politikai közösséghez való tartozás, a szimbolikus, érzelmi kötődés az európai integrációhoz a kormányzó elitben egészen 2010-ig nem kérdőjeleződött meg. A szélsőségeket leszámítva, a kemény, szimbolikus euroszepticismus előtt akkor még nem nyílt tér. 2010 után a politikai elit viszonyulása változáson ment keresztül; az alábbiakban azt vizsgáljuk, hogy Orbán Viktor percepciója az EU-ról a keményebb euroszepticismus felé terelte-e a kormányzó elitet.

b. A Fidesz és Orbán Viktor EU-val kapcsolatos percepciói

A csatlakozás előtt, amellet, hogy a Fidesz sokszor érdekérvényesítő szerepben lépett fel, volt arra is példa, hogy a jobboldali párt kommunikációja elismerte az integráció hasznát. Orbán Viktor a kétezres évek legelején még kormányfői pozícióban, és minden bizonnyal arra számítva, hogy megnyeri a 2002-es választást és ő lesz Magyarország első európai uniós kormányfője, uniópárti hangot ütött meg.

„Számítunk két ugrásszerű, lökésszerű előrelépésre is. Egyfelől a belépés után, amikor hozzájuthatunk (...) a forrásokhoz Brüsszeltől, amelyeket be tudunk vonni a magyar gazdaság fejlesztésébe, és egy második nagyobb lépést is teszünk majd, amikor Magyarország csatlakozik a közös pénzhez.”¹²⁵

Később, 2002 után ellenzékben is fontos tényezőként és tekintélyként tételezte Orbán Viktor és a Fidesz az EU-t. A szocialista-liberális kormányzás alatt az államháztartás GDP-arányos éves hiánya rendre az előírt 3 százalék felett volt. Gyurcsány Ferenc 2006-

¹²⁴ <http://vs.hu/kozelet/osszes/iszonybol-viszony-a-jobbik-es-az-eu-0518#!s29>

¹²⁵ http://magyarnarancs.hu/belpol/a_kormanyzo_fidesz_es_az_eu-csatlakozas_igenek_es_nemek-62225

os őszi beszéde nyomán az akkori MSZP-kormány vezetőjének hitelessége megroppant¹²⁶. Szintén Gyurcsány Ferenchez köthető, hogy a gázvezeték vitában Magyarország nem az uniós megoldást, a Nabucco-t, hanem a Déli Áramlatot pártolta. Ezekben a kérdésekben a Fidesz és Orbán Viktor számára az EU rendre hivatkozási alappá vált.¹²⁷

Igaz ugyanakkor az is, hogy a miniszterelnök az EU kereteit esetenként már az első Orbán-kormány (1998-2002) alatt megkérdőjelezte.

A 2010 után tomboló „keleti szél” már egy évtizeddel korábban is fújdogált. Kormányfőként tett első látogatása alatt Orbán Viktor 1998-ban úgy fogalmazott, hogy „az 1990-es években a magyar külpolitika minden erejét az euroatlanti integrációra összpontosította, a többi térség háttérbe szorult, az arab világhoz fűződő viszony meggyengült. Magyarországnak viszont határozott arab kapcsolatrendszerrel kell rendelkeznie.”¹²⁸

Orbán Viktor konfrontatívabb retorikája az 1990-től 2010-ig tartó két évtizedben válasz lehetett a szocialista kormányok simulékonyabb politizálására. De az integrációval kapcsolatos fideszes retorika akkor még az uniós politizálás keretei között maradt, Orbánra az euroszkepticizmusnak akkor még csak a puha, haszonelvű formája volt jellemző, szimbolikus elkötelezettsége az EU, mint rendszer (Serrichio et al., 2013) iránt megmaradt.

Később, a második kormányzásának időszakában, 2010-től azonban a kereteket is elkezdte feszegetni. 2010 után Orbán Viktor és a Fidesz részéről erősödött az ellenérzés az európai integrációval kapcsolatban. Ez részben magyarázható lehet azzal¹²⁹, hogy Orbán Vikornak 2010 nyarán csalódással kellett tudomásul vennie, az Európai Bizottság nem partner abban, hogy a kormány az államháztartás GDP-arányos hiányát gazdaságélénkítési céllal átmenetileg az uniós norma (3 százalék) felett tartsa¹³⁰.

Szintén hozzájárulhatott az EU-val szembeni negatív viszonyulás erősödéséhez az, hogy az Európai Bizottság kritikával illette a 2010 után – a kétharmados parlamenti többség

¹²⁶ Orbán Viktor 2006 végén az Európai Néppárt frakcióülésén kifejtette, hogy „a kommunisták (...) intézményesítették a korrupciót, az erkölcsi relativizmust, a szegénységet (...), a hamis adatokat szolgáltató kormányokat (...) és a politikai hazugságokat” – és a felsoroltak miatt retorziókat szorgalmazott. http://nol.hu/belfold/a_fidesz_szinevaltozasai_2000-2012?ref=sso

¹²⁷ Más kérdés, hogy később kiderült, hogy sem a Nabucco, se a Déli Áramlat nem valósul meg.

¹²⁸ A marokkói látogatásról készült kormányfői beszámoló: <http://2001-2006.orbanviktor.hu/hir.php?id=523>

¹²⁹ Lásd a Political Capital (2013) politológiai elemzését, és benne az itt kifejtett három magyarázatot Orbán Viktor euroszkepticizmusának növekedésére.

¹³⁰ http://index.hu/gazdasag/magyar/2010/06/04/miert_kemenyitett_be_az_europai_bizottsag/

révén – létrejött új közjogi rendszert: előbb az új médiatörvényt, aztán az új alkotmányt, továbbá a demokratikus fékek és ellensúlyok intézményrendszerének megrendülését, általában véve a hatalommegosztáson alapuló, részben íratlan, részben írott, „Manners-i” európai normák gyengítését. Ráadásul, mivel az ellenzék erőtlen volt, a kormányfő így az EU képében „importált” magának ellenséget, feltehetően arra apellálva, hogy a szabadságharcos érzület a magyar társadalom széles rétegei számára lehet vonzó¹³¹.

A 2010 utáni orbáni retorikában már nem csupán a nemzeti érdekek érvényesítéséről van szó, ami az integrációs intézményépítés összes narratívájának része, hanem az intézményes keretek megkérdőjelezéséről, néha elutasításáról.

„Rossz úton jár Európa nyugati fele, mert nem ismerte fel a válság kirobbanása után, hogy radikális változásokra van szükség, (...) át kell állítani a vágányokat. Brüsszel nem tud úrrá lenni a válságon, régi recepteket követ, és túl nagy hatalmat, beleszólást követel magának a nemzetállamok belügyeibe, amelyektől még fél is”¹³² – Orbán Viktor ezt 2012 nyarán mondta a romániai Tusnádfürdőn.

A magyar kormány és az EU közötti sorozatos konfrontációk során előkerült az ideológia és a kultúra, mint hivatkozási alap. Orbán szerint a „keresztény” és a „nemzetállamoknak nagyobb szerepet adó” fejlődési út lenne a kívánatos Európa számára.

2013 áprilisában egy Bilbaóban tartott előadásában azt mondta, hogy „a brüsszeli vezetők többsége” „agresszív szekuláris politikai látomás híve, amelyet progressziónak neveznek, és egy vallástalan világ felé halad”. Helytelenítette, hogy az európai alapszerződésből kihagyták a kereszténységre való utalást, holott „a kereszténység története a legfőbb civilizációs forrásunk”, amelynek figyelmen kívül hagyása szerinte „elmélyítette a válságot, fokozta a spekulációt”. A bilbaói beszéd üzenete, hogy a válság káros hatásainak leküzdésére alkalmas keresztényi gondolkodáson túl erős nemzetállamokra is szükség van.¹³³

Ez a vélekedés már nélkülözi a pragmatikus hozzáállást. A korábbi, a materiális javakért harcoló, az utilitarista, puha euroszkepticizmusra utaló nemzeti érdekérvényesítés helyett egy új szempont vált fontossá: a „keresztény és nemzeti” Európa küzdelme a „szekuláris és kozmopolita” Európával szemben. A kormányfő nemegyszer bűnbakként tekintett a válság okán a története legnagyobb válságával küzdő Európai Unióra. A pragmatizmus számos ponton doktriner konzervativizmusba fordult át, ami azt jelzi, hogy az

¹³¹ Orbán Viktor később, egy interjúban elmondta, hogy a „magyar egy szabadságharcos nép”. Lásd: <http://mno.hu/ahirtvhirei/orban-a-magyar-szabadsagharcos-nep-1243271>

¹³² http://hvg.hu/itthon/20120728_Orban_tusvanyosi_beszed

¹³³ <http://www.nol.hu/lap/forum/20130720-orban-viktor-unios-rendszere?ref=sso>

ideológiának van szerepe a retorikájában. Más kérdés, hogy ezek az ideológiai panelek könnyen helyettesíthetőek, a politikai céltól függően eldobhatóak az orbáni gyakorlatban.

Egy olyan értelmezés is lehetséges, hogy nem feltétlenül az Európai Unió elutasításáról van szó, hanem a ma létező („szekuláris”, „liberális”, „túlságosan nemzetek feletti”) EU-nak a kritikájáról. Ám, mint azt a IV. fejezetben kifejtettük, a válságra adott válaszként az EU a gazdasági kormányzás újraszabályozása révén éppen a nemzetek feletti szintnek, elsősorban az Európai Bizottságnak adott a korábbinál több kompetenciát. Emellett az intézményépítés során nem látszott olyan elem, amely a vallás, azon belül a kereszténység hagyományait kívánta volna az intézményi működés részévé tenni¹³⁴.

Az is igaz ugyanakkor, hogy több szólam van a miniszterelnöknek az európai integrációval kapcsolatos beszédeiben (Lengyel, 2012b; 2014). Néha a magyar kormány és az EU közötti, a „mi” és az „ők” szembenállásán alapuló ellentét feloldódik valamiféle egységben.

2012-ben, szintén Tusnádfürdön a kormányfő azt is kijelentette (*kiemelés tőlem – MJP*): „Egy kontinensen vagyunk, *egy hajóban evezünk*, ezért azok a gondolatok, miszerint kívánatos lenne, hogy szétessen az eurózóna, teljesen ellentétesek a nemzeti érdekekkel. Nekünk az az érdekünk, hogy a Nyugat kezelni tudja válságát, és egész Európa kilábaljon a bajból. Csak azt kell megérteni, hogy másképpen lehet ezt véghezvinni Nyugat-Európában, és másképpen Közép-Európában.”¹³⁵

Lengyel György (2014) elemzése számos, a kormányfő beszédeiben fellelhető ellentmondásra mutatott rá. A miniszterelnöki retorikában megfér egymás mellett egyfelől a demokratikus értékek igenlése, másfelől azok relativizálása. Orbán Viktor szintén összeegyeztethetőnek véli a gyarmatosító, erőszakos nagytőke elleni fellépést és a nagy cégek szempontjainak engedelmeskedő, munkajogi szabályokat a nagyvállalatok szája íze szerint átíró foglalkoztatáspolitikát. A kormányfő beszél az individualista, szabadságharcos, lobbanékony és túlzásokra hajlamos magyar alkatról is, kiegészítve ezt azzal, hogy a magyarok az erő szavára képesek egységbe tömörülni (Lengyel, 2014: 86-87).

A kormányfő éppen a konstruktívabb arcát mutatta akkor (2011 első félévében), amikor Magyarország az Európai Tanács soros elnökének szerepét töltötte be. Ebben a

¹³⁴ Ha ez így van, akkor nem véletlen, hogy a magyar kormányfőnek az EU-ra vonatkozó ideologikus kritikái Brüsszelben ellenérzéseket keltenek.

¹³⁵ http://hvg.hu/itthon/20120728_Orban_tusvanyosi_beszed

minőségben Budapestnek jelentős szerepe volt a válság nyomán létrejött intézményi újrászabályozás kidolgozásában. Az elnökség szlogenje, amelyet a Fidesz is magáévá tett, az „erős Európa” volt. A soros elnöki funkciót, amikor a feladat a tagállamok érdekeinek összehangolása, euroszeptikus alapállásból szinte lehetetlen lett volna végrehajtani.

Később, 2011 végén és 2012 elején a magyar gazdaság – 2008 után – ismét bajba került, reális veszélyként merült fel az államcsőd lehetősége.¹³⁶ Ekkor a miniszterelnök újrapozicionálta magát. Úgy látszott, hogy ismét kemény tárgyaló, aki nem hagyja, hogy „felmossák velünk a padlót”, de egyszersmind realista is, „túl van már a Nagy Indiánkönyvön”, és nem rohan fejfel a falnak (Lengyel, 2014:87).

Aztán 2012 végén és 2013-ban, az euróválság enyhülésével, a hazai gazdasági helyzet stabilizálódásával és a 2014-es választás közeledtével megint fokozódott a harci kedv. Az ország kilenc év után 2013-ban kikerült az Európai Bizottság által a tartósan magas GDP-arányos államháztartási hiány miatt indított túlzottdeficit-eljárásból. Más oldalról viszont a 2013-as, az Európai Parlament által jegyzett Tavares-jelentés¹³⁷ keményen kritizálta az – értelmezésünkben inkább Manners-i, mint North-i – európai uniós normák magyarországi megsértését. Ez utóbbi dokumentum hazai kormányzati fogadtatása kapcsán egyértelművé vált a „mi” és az „ők” szembenállása¹³⁸. Orbán Viktor ismét elővette az ideológiai és a szuverenista kártyát.

Orbán Viktor szerint „az európai baloldalnak két gondja van a kormánnyal és Magyarországgal: egyrészt nem tudják lenyelni a békát, hogy a magyar választók 2010-ben kétharmaddal leszavazták az akkori baloldali kormányt, másrészt mivel a baloldal összefonódik a pénztökével, folyamatosan a bankadó visszavonását és a rezsicsökkentés megszüntetését akarja elérni”. Majd egy újabb frontot nyitott: „a Tavares-jelentés ügyében már nem Magyarországról, hanem egy új jelenségről van szó, arról a kérdésről, hogy (...) az Európai Parlament olyasmit tesz, amihez nincs joga. (...) A válságot megoldani képtelen bürokratahad éppen egy olyan országot akar elmarasztalni, amely jó ösvényen jár.”¹³⁹

Orbán retorikájában a többszólamúság részben azzal magyarázható, hogy más az üzenet befelé, és más kifelé (Lengyel, 2012b, 2014), amit akár kettős beszédként is lehet

¹³⁶ Nem annyira, mint 2008-ban, de 2011-ben is közel állt az ország az államcsödhöz. Legalábbis ez következik abból, hogy az euróval szemben történelmi mélypontra süllyedt a forintárfolyam, veszélyesen megugrottak a kötvényhozamok és történelmi rekordot döntött a csődbiztosítási kockázati mutató (CDS).

¹³⁷ A jelentés „névadója” és riportőre egy zöldpárti portugál képviselő, Rui Tavares volt. A jelentést lásd: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A7-2013-0229+0+DOC+XML+V0//HU#title1>

¹³⁸ „Feltette kezét a bizottság: győzött az Orbán-kormány” – adta hírül 2012 novemberében a túlzottdeficit-eljárás megszüntetése után az akkor a kormányhoz igen közelálló Magyar Nemzet: <http://mno.hu/eu/feltette-kezet-a-bizottsag-gyozott-az-orban-kormany-1115857>

¹³⁹ http://nol.hu/kulfold/orban_a_tavares-jelentesrol__ez_egy_europai_baloldali_akcio

értelmezni (MET, 2012) ¹⁴⁰. Befelé azt kommunikálja, hogy jól érvényesíti a magyar érdekeket. Kifelé pedig azt üzeni, arra figyeljenek, amit tesz, ne arra, amit mond ¹⁴¹. Ezt a kettős viszonyulást mutatja az is, hogy a 2010 és 2014 közötti Orbán-kormány egyfelől teljesítette, másfelől megszegte a gazdaságra vonatkozó uniós normákat. A szocialista kormányok túlköltekezését követően tartósan képes volt leszorítani az államháztartási hiányt. A North-i értelemben vett formális intézmények esetében a Fidesz-kormány nem igazán akart vagy mert ujjat húzni az unióval. Másfelől, gyengítette a hatalmi ágak elválasztásának elvét, kiterjesztette a végrehajtó hatalom befolyását, amivel makrogazdasági instabilitást okozott és rombolta a magyarországi üzleti környezetet (Oblath, 2014) ¹⁴². A sokszor csak homályosan értelmezhető Manners-i normákat viszont rendre megsértette. A kormányfő nem értette, vagy nem akarta érteni, hogy politikája nem elsősorban szakpolitikai szinten vált problémásabbá, hanem azért, mert szembement az európai értékekkel (Lengyel, 2014: 87).

Orbán Viktor euroszkepszise a kilencvenes évek végétől 2014-ig – miközben voltak pragmatikusabb, az EU iránt pozitív viszonyulást mutató, valamint belső ellentmondásokkal terhelt időszakai is – tendenciaszerűen egyre harciasabb és ideologikusabb formát öltött, a „mi” és az „ők” szembenállását mutatva ¹⁴³.

A korábbi kemény nemzeti érdekérvényesítő, aki betartotta a szabályokat, a 2014-ig tartott kormányzati ciklus végére az európai integráció kereteit tartotta szükségesnek megváltoztatni – keresztényibb és nemzetibb irányba. A retorikának ezek az elemei már a kemény, ideologikus és érzelmi euroszkepticizmus irányába mutattak, és orientációs pontként (proxiként) szolgálhattak az integrációval kapcsolatos lakossági percepciók alakulásához.

¹⁴⁰ A Magyarországi Európa Társaság PERC-elemzése is arra a következtetésre jut, hogy a Fidesz és Orbán Viktor európai uniós politikáját a „kettős beszéd” jellemzi (MET, 2012).

¹⁴¹ <http://www.origo.hu/itthon/20110906-orban-viktor-reagalt-a-wikileaks-iratokban-szereplo-kijelenteseire.html>

¹⁴² Erről bővebben a későbbi fejezetekben lesz szó.

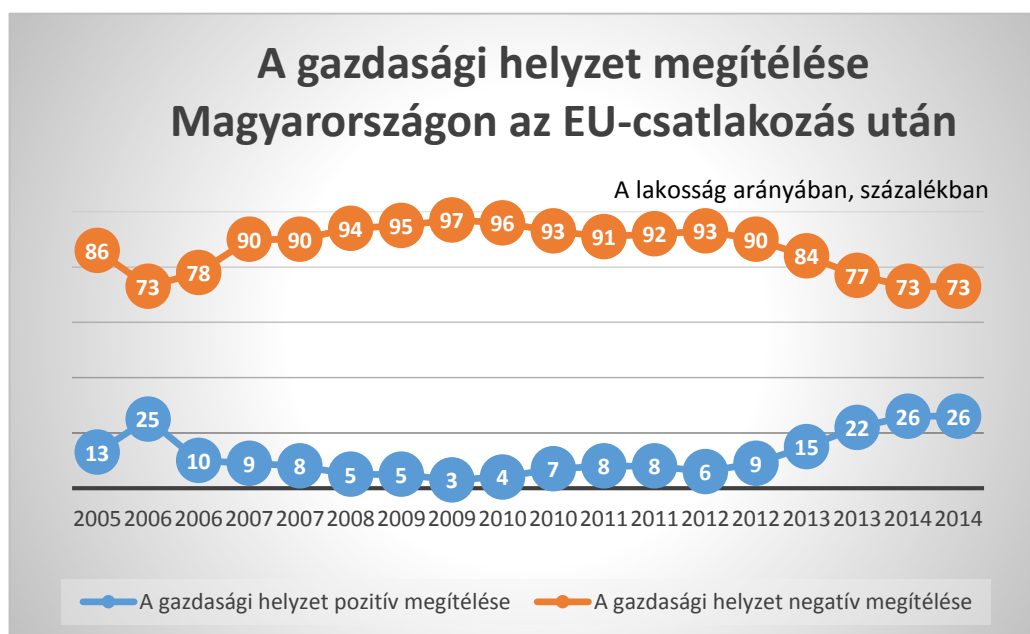
¹⁴³ Mindemelllett a többszólamúság néha a kormányon belül is megvolt. Martonyi János külügyminiszter 2012 októberében például azt mondta Brüsszelben: Magyarország támogatja a „több Európa” koncepciót. <http://www.maszol.ro/index.php/kulfold/3685-martonyi-janos-az-eu-egysege-mellett-szallt-sikra-brusszelben>

3. Az unió megítélése és a gazdasági helyzet közötti összefüggés Magyarországon közép-európai komparatív perspektívában

Elemzésünk most következő része a hazai gazdasági helyzet percepciója és az unió megítélése közötti esetleges összefüggést vizsgálja. A V. 1. alfejezetben megállapítottuk, hogy a magyar lakosságban 2004 és 2012 között a puha euroszkepticizmus térnyerése volt jellemző. Ha kimutatjuk a kapcsolatot a gazdasági helyzet és az EU megítélése között, akkor az erősítheti a csatlakozás utáni lakossági EU-percepciók szociotróp és utilitarista magyarázatait. S alátámaszthatja azt is, hogy a gazdaságról alkotott percepció, mint orientációs pont „kivetülhet” az EU megítélésére. Vizsgálatunkba bevonjuk a közép-európai országokat, így a visegrádi négyeket (Magyarországon kívül Lengyelországot, Csehországot, Szlovákiát) és Szlovéniát, továbbá adatainkat egybevetjük az EU-27 (2013-tól 28) tagállamára vonatkozó átlagos értékekkel. A gazdasági helyzet megítélését az Eurobarometer a „Milyennek látja az országa gazdasági helyzetét?” kérdésével operacionalizáljuk.

A gazdasági helyzet megítélése Magyarországon kirívóan rossz volt a csatlakozás utáni egy évtizedben, különösen 2012-ig (lásd a 7. ábrát).

7. ábra

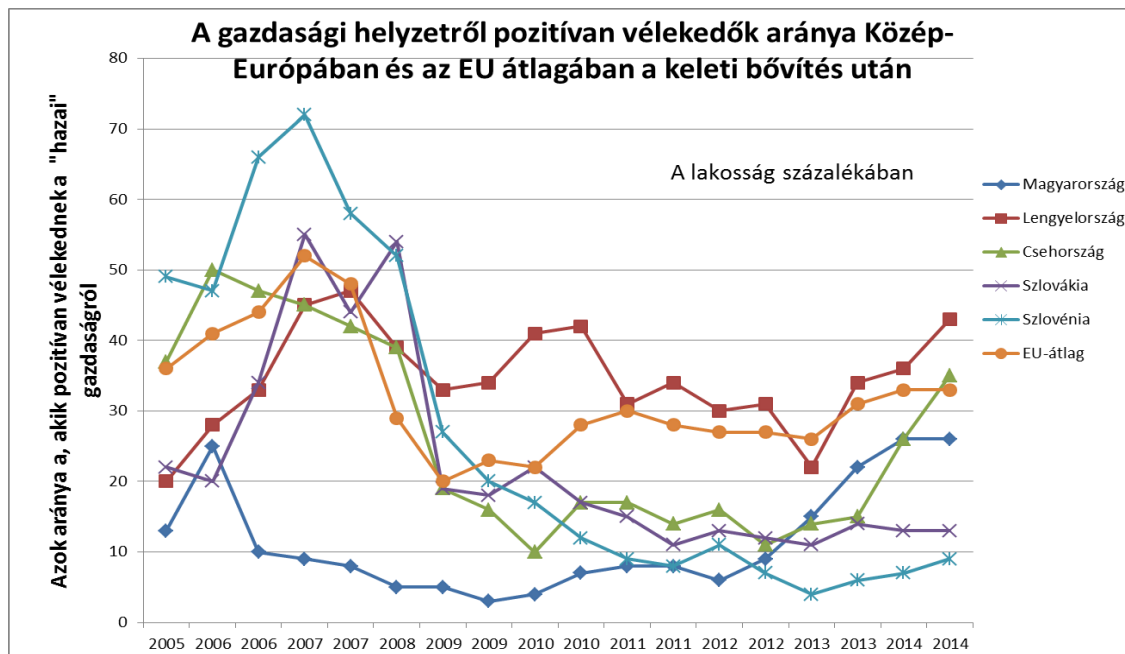

Megjegyzés: A pontos kérdés így hangzott: „Milyennek látja az országa gazdasági helyzetét?” Válaszok: nagyon jó, inkább jó, inkább rossz, nagyon rossz. A nagyon jó és az inkább jó, továbbá az inkább rossz és nagyon rossz válaszokat összegeztük. Az adatfelvétel évente kétszer történt, kivéve 2005-öt és 2008-at.

Forrás: Eurobarometer,
http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2563&nationID=22,&startdate=2014.11&enddate=2014.11

Az unió keleti bővítésétől egészen 2012-ig az uniós átlagérték és a magyar mutató között igen tetemes különbség látszott, 2007-ben például 41 százalékpont. Magyarországon akkor a lakosságnak mindössze 8 százaléka vélekedett pozitívan a gazdasági helyzetről, ugyanez az arány az EU átlagában 52 százalék volt. Közép-európai összehasonlításban messze a magyar társadalom volt a legszkeptikusabb a „hazai” gazdaság megítélését illetően (lásd a 8. ábrát). Az elmúlt egy évtized mélypontját 2009 őszen produkálta az ország, amikor a lakosságnak mindössze 3 százaléka vélte úgy, hogy „jó” az ország gazdasági helyzete, 97 százalék szerint viszont rosszul működött a gazdaság. Ez a legrosszabb adat a régióban az elmúlt tíz év során. Ráadásul 2007-2008-ban, tehát még a válság kitörése és az EU-ra való áttérése előtt, e mutató volt a legalacsonyabb a teljes Európai Unióban. A 2012-ig tartó mélyrepülés után javulni kezdett a gazdaság megítélése, és 2014 őszen az állampolgárok 26 százaléka volt elégedett, ami a vizsgált öt ország közül a harmadik helyet jelentette.

8. ábra

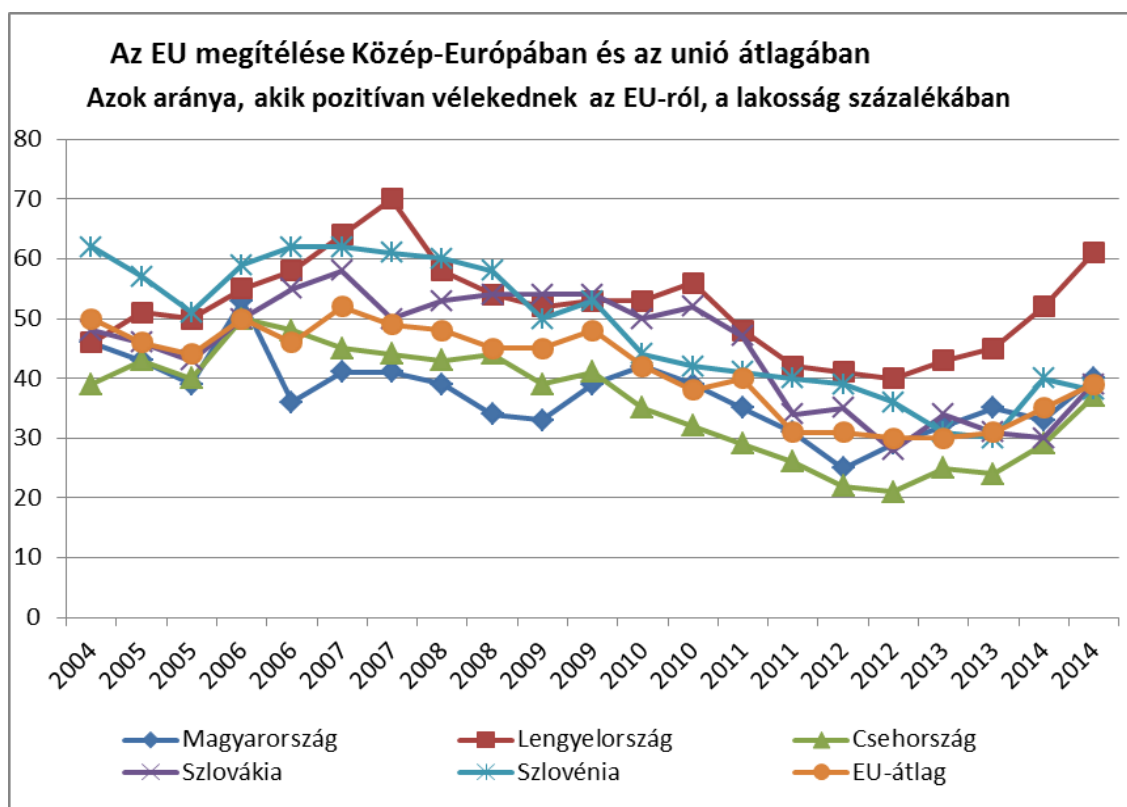

Megjegyzés: A pontos kérdés így hangzott: „Milyennek látja az országa gazdasági helyzetét?” Válaszok: nagyon jó, inkább jó, inkább rossz, nagyon rossz. A nagyon jó és az inkább jó, továbbá az inkább rossz és nagyon rossz válaszokat összegeztük. Az adatfelvétel évente kétszer történt, kivéve 2005-öt és 2008-at.

Forrás: Eurobarometer,
http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2563&nationID=17,16,22,24,26,25,&startdate=2005.06&enddate=2014.11

Mint arra elemzésünk rámutatott, az EU-csatlakozás után erősödött az euroszkepszis Magyarországon. Az EU-ra pesszimistán tekintők egyre többen voltak, miközben az unióról pozitív képet alkotók tábora 2004 és 2009 között trendszerűen csökkent. 2006 és 2009 között a magyar volt a leginkább euroszkeptikus társadalom a térségben. Ebben a dimenzióban a „leszakadás” a régiótól azonban nem annyira szembeötlő, mint a gazdasági teljesítmény megítélését illetően. Közép-európai összehasonlításban a magyar lakosság uniós percepciója kisebb különbséget mutat a többi országhoz képest, és a trendeket illetően is nagyjából együtt mozog a térség országainak adataival, illetve az uniós átlaggal (lásd a 9. ábrát).

9. ábra

Megjegyzés: A pontos kérdés így hangzott: „Milyen képe van Önnek az Európai Unióról?” A válaszok: nagyon pozitív, inkább pozitív, inkább negatív, nagyon negatív. A nagyon pozitív és az inkább pozitív válaszokat összegeztük.

Forrás: Eurobarometer,

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/step3.cfm?keyID=2202&nationID=17,22,24,26,25,

A gazdasági helyzet és az EU megítélése közötti esetleges összefüggést korrelációanalízissel teszteltük. Empirikus vizsgálatok szerint a két változó közötti kapcsolat országonként és időszakonként változik az EU-tagállamok között (Montanari, 2007; Serricchio et al., 2013). Egy, a nyugat-európai országokat a 2011-es éves adatok

alapján vizsgáló elemzés (Serricchio et al., 2013: 59) arra a következtetésre jutott, hogy az uniós átlagnál magasabb egy főre jutó GDP-jű EU-tagállamok többségében a gazdasági helyzet és az unió megítélése között inkább negatív kapcsolat áll fenn. Ezt erősítette meg az a korábbi számításunk, amelyben Ausztriára vonatkozóan vizsgáltuk a gazdasági helyzet és az EU megítélése közötti kapcsolatot, és a 2005-2011 közötti időszakra negatív kapcsolatot találtunk (Martin, 2013:16), vagyis minél jobban állt a gazdaság lakosság általi megítélése, annál rosszabb kép alakult ki az EU-ról (és fordítva). Ez nem tűnik meglepőnek, ha azt vesszük figyelembe, hogy az unió közös költségvetéséhez hozzájáruló, nettó befizető államokról van szó. Vagyis ezeknek az országoknak a közvéleménye úgy érezhette, hogy konjunktúra idején az EU megvonja tőlük a megtermelt többletjövedelem egy részét.

De az összefüggés más irányú is lehet a fejlett uniós tagállamokban. Egy szintén empirikus elemzésen alapuló következtetés szerint Franciaországban és Hollandiában például azért bukhatott el az EU alkotmányáról szóló népszavazás 2005-ben, mert abban az évben mindkét országban rosszul alakultak a GDP-adatok, Franciaországban pedig a munkanélküliségi ráta is magas volt (Montanari, 2007: 521), ami a szociotróp magyarázatokat erősíti.

Az EU 15 periférikus, vagyis déli, valamint közép- és kelet-európai országaira végzett korábbi analízisünk szerint 2011-ben, az EU adósságválságának kellős közepén szinte egyáltalán nem mutatkozott összefüggés – a determinációs együttható (r négyzet) mindössze 0,03 volt – a gazdasági helyzet megítélése és az EU-ról percipiált vélemény között (Martin, 2013: 17). Közép-Európára vonatkozóan viszont már akkor – a 2005 és 2011 közötti időszakot elemezve – látszott a két változó közötti pozitív kapcsolat.¹⁴⁴

A csatlakozás utáni évtizedre végzett korrelációs vizsgálatunk azt mutatja, hogy kivétel nélkül minden közép-európai országban pozitív és majdnem mindig erős korreláció figyelhető meg a „hazai” gazdasági helyzet percipálása és az EU megítélése között (lásd a 1. táblázatot).

¹⁴⁴ A régió színes képet mutatott: Észtországban és Lengyelországban mindkét attitűd (a gazdasági helyzet megítélése és az unióról alkotott kép) egyaránt igen pozitív volt, Romániában és Bulgáriában a belföldi gazdaságról való rossz vélekedés pozitív uniós képpel társult, míg Magyarországon a gazdaság rossz megítélése járt együtt a negatív uniós percepcióval (Martin, 2013).

1. táblázat

A gazdasági helyzet és az EU pozitív megítélése közötti korrelációk a közép-európai országokban és az EU-ban a keleti bővítést követően

Attitűdök közötti kapcsolat	HU	PL	CZ	SK	SL	EU
A gazdasági helyzet* és az EU pozitív megítélése** közötti összefüggés (2005-2014) korrelációs együtthatója (r)	0,29	0,67	0,83	0,67	0,94	0,52
A gazdasági helyzet és az EU pozitív megítélése*** közötti összefüggés (2005-2011) korrelációs együtthatója (r)	0,67	0,88	0,89	0,26	0,88	0,68

Megjegyzés:

* A pontos kérdés így hangzott: „Milyennek látja az országa gazdasági helyzetét?” Válaszok: nagyon jó, inkább jó, inkább rossz, nagyon rossz. A nagyon jó és az inkább jó válaszokat összegeztük.

** A pontos kérdés így hangzott: „Milyen képe van Önnek az Európai Unióról? Válaszok: nagyon pozitív, inkább pozitív, semleges, inkább negatív, nagyon negatív. Az ábra a „pozitív” és az „inkább pozitív” válaszok összesített arányát mutatja.

*** Ebben az esetben a pontos kérdés így hangzott: „Általában véve mit gondol az európai uniós tagságról? Válaszok: „jó dolog”, „rossz dolog”, „se nem jó, se nem rossz dolog”. A „jó dolog” válaszokat vettük figyelembe.

HU=Magyarország; PL=Lengyelország; CZ=Csehország; SK=Szlovákia; SL=Szlovénia; EU=Európai Unió

Forrás: Eurobarometer adatokból saját számítások

[http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/step3.cfm?keyID=2202&nationID=17,22,24,26,25,](http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/step3.cfm?keyID=2202&nationID=17,22,24,26,25)

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2563&nationID=17,16,22,24,26,25,&startdate=2005.06&enddate=2014.11

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=5&nationID=17,16,22,24,26,25,&startdate=2005.06&enddate=2011.05

Az öt közép-európai EU-tagállam közül egyedül Magyarországon volt gyenge az összefüggés a teljes vizsgált időtartamban, Lengyelországban és Szlovákiában erős, Csehországban és különösen Szlovéniában pedig nagyon erős összefüggést találtunk a két változó között. Ha azonban csak egy rövidebb időhorizonton, 2005 és 2011 között vizsgáljuk az összefüggést – és egy másik változóval, az Eurobarometer által 2011-ig tudakolt „jó dolog-e az EU?” kérdéssel tesztelve az unió megítélését –, akkor Magyarországot illetően lesz erősebb a korreláció, és Szlovákiában gyengébb.

A magyar társadalom esetében a két attitűd között a teljes tíz éves időhorizonton sokkal gyengébb összefüggés látszik (a korrelációs együttható 0,29), mintha csak a 2011-ig tartó időszakot vizsgáljuk (a különféle időpontok között mért korrelációs együtthatókat lásd a 2. táblázatban). Ha a vizsgálatot kiterjesztjük elemzésünk teljes, 2014-ig tartó időszakára, akkor a korreláció lényegében megszűnik. Az adatokból tehát olyan kép rajzolódik ki,

hogy Magyarországon a 2004-es csatlakozástól az évtized végéig erős pozitív összefüggés volt a gazdasági helyzet és az EU megítélése között, majd a kapcsolat meggyengült, sőt lényegében megszűnt. Ez erősítheti azt a hipotézisünket, hogy a két változó közötti összefüggés alakulása nem független a 2010-es magyarországi kormányváltástól.

2. táblázat

A gazdasági helyzet és az EU pozitív megítélése közötti korrelációk Magyarországon különböző időszakokban*

Attitűdök	Korrelációs együttható (r)
A gazdasági helyzet és az EU pozitív megítélése közötti összefüggés (2005-2014)	0,29
A gazdasági helyzet és az EU pozitív megítélése közötti összefüggés (2005-2011)	0,73
A gazdasági helyzet és az EU pozitív megítélése közötti összefüggés (2010-2014)	0,15
A gazdasági helyzet és az EU pozitív megítélése közötti összefüggés (2008-2014)	0,06

*A teljes vizsgált időhorizonton (2005-2014); a csatlakozástól a 2010-es politikai fordulat első hatásainak megjelenéséig (2005-2011); az Orbán-kormány időszaka alatt (2010-2014); a válság kezdetétől a vizsgált periódus végéig (2008-2014).

Megjegyzés:

A két kérdés pontosan így hangzott: „Milyennek látja az országa gazdasági helyzetét?” Válaszok: nagyon jó, inkább jó, inkább rossz, nagyon rossz. A nagyon jó és az inkább jó válaszokat összegeztük. „Milyen képe van Önnek az Európai Unióról? Válaszok: nagyon pozitív, inkább pozitív, semleges, inkább negatív, nagyon negatív. A „pozitív” és az „inkább pozitív” válaszok összesített arányával számoltunk.

Forrás: Eurobarometer adatokból saját számítások,

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2202&nationID=22,&startdate=2004.10&enddate=2014.06

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2563&nationID=22,&startdate=2005.06&enddate=2014.11

A gazdaság és az EU megítélésének szétartása azért következhetett be, mert vagy a gazdaságról alkotott kép romlott, miközben az unióról formált percepció javult, vagy a gazdaság megítélése javult, de az EU-kép romlott. De az is elképzelhető, hogy mindkét változó esetében javuló vagy romló trendekről van szó, ám a javulás (romlás) mértéke jelentősen eltért. A korábbi ábráinkon látszó idősorokból azt tűnik ki, hogy 2010 és 2012 között ellentétes trendekről van szó (a gazdaság megítélése javult, míg az EU-é nem), míg 2012 és 2014 között hasonló, javuló tendenciát figyelhetünk meg, jóllehet a gazdaság megítélése nagyobb ütemben javult, mint az EU-é.

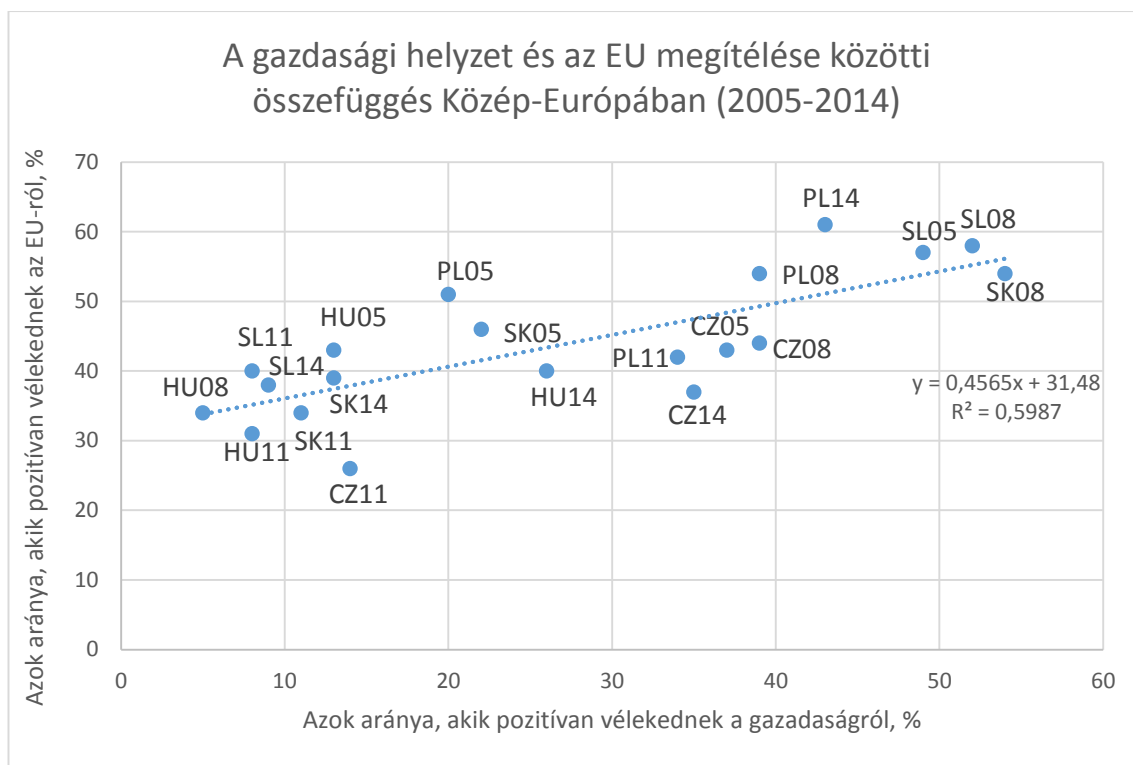
Mindez összefüggésben állhat azzal, hogy 2010-2011-ig – amikor a kormány(fő) meghirdette a „szabadságharcos” retorikát és politikát az Európai Unióval szemben – a pragmatikus, utilitarista viszonyulás, annak is inkább a szociotróp változata határozta meg a magyar társadalom viszonyulását az EU-hoz, vagyis a lakosság kivetíthette a hazai gazdaságról alkotott véleményét az unió megítélésére. 2010-et követően aztán az unióról alkotott kép polarizálódott: a szabadságharcos retorika ellenzői akkor is állást foglalhattak az EU mellett, ha pragmatikus szempontból nem voltak elégedettek az unió működésével. Másfelől pedig 2012-től a gazdaság pozitívabb megítélése¹⁴⁵ szintén összefügghetett azzal, hogy egyre többekben alakult ki pozitív EU-kép.

Ha az öt közép-európai országban és négy időpontban – 2005-ben, közvetlenül a csatlakozás után; 2008-ban, közvetlenül a válság előtt; 2011-ben, a válságban; és 2014-ben, a válságot követően – vizsgáljuk a gazdasági helyzet és az EU megítélése közötti összefüggést, viszonylag erős pozitív kapcsolatot találunk (lásd a 10. ábrát). A korrelációs koefficiens (r) 0,77, a determinációs együttható (r négyzet) 0,6. Ha a modellbe az EU-átlagot is bevonjuk, akkor a korreláció a két változó között gyengül, a determinációs együttható 0,6-ról 0,5-re csökken. Vagyis alátámasztottuk azt a korábban már vizsgált (Martin, 2014b)¹⁴⁶ jelenséget, hogy a gazdaság és az unió lakossági percepciója közötti kapcsolat Közép-Európában erősebb, mint az unió egészében.

¹⁴⁵ Hogy a percepciókban látszó javulás a gazdaság kemény mutatói által mennyire megalapozott, azt a VI. fejezetben tárgyaljuk.

¹⁴⁶ Akkor az itt tárgyalt öt közép-európai ország két itt elemzett attitűdjét (hazai gazdasági helyzet és EU-ról kialakított kép) két időpontban, 2011-ben és 2013-ban vizsgáltuk. A modell közepesen gyenge (r négyzet 0,29) pozitív kapcsolatot jelzett (Martin, 2014b: 90)

10. ábra

Megjegyzés:

A két kérdés pontosan így hangzott: „Milyennek látja az országa gazdasági helyzetét?” Válaszok: nagyon jó, inkább jó, inkább rossz, nagyon rossz. A nagyon jó és az inkább jó válaszokat összegeztük. „Milyen képe van Önnek az Európai Unióról?” Válaszok: nagyon pozitív, inkább pozitív, semleges, inkább negatív, nagyon negatív. A „pozitív” és az „inkább pozitív” válaszokat összegeztük. Az ábrán 5 ország (Magyarország-HU, Lengyelország-PL, Csehország-CZ, Szlovákia-SK és Szlovénia-SL) lakosságának a fenti két kérdéssel tesztelt attitűdjei közötti összefüggés található négy időpontban: 2005-ben, 2008-ban, 2011-ben és 2014-ben. Az évi két – tavaszi és őszi – Eurobarometer adatfelvétel közül mindig az őszi vettük figyelembe, kivéve 2005-öt (akkor a tavaszt, mert nem áll rendelkezésre őszi adat).

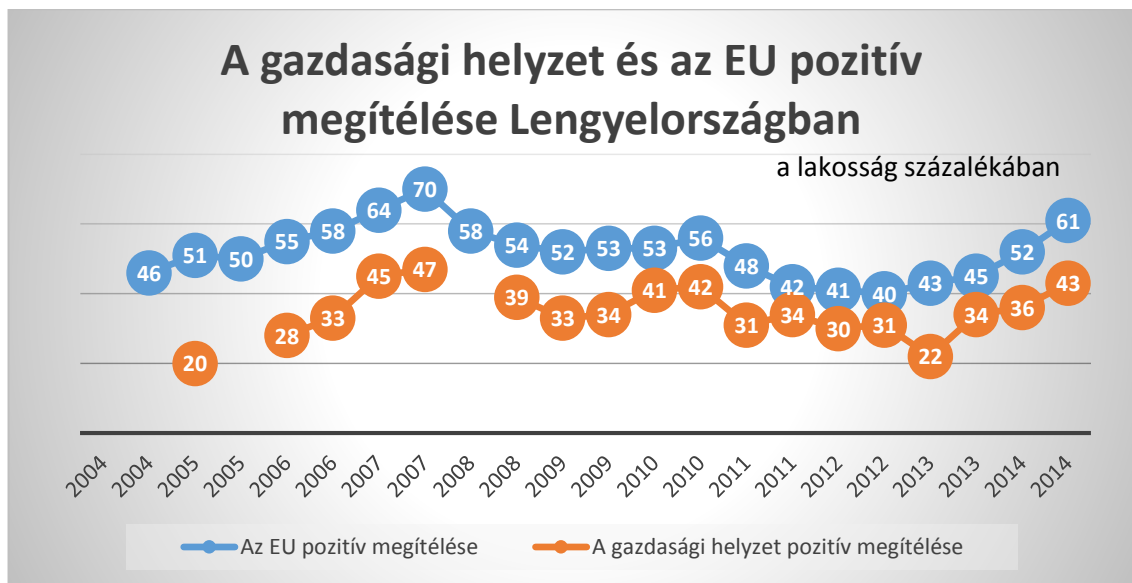
Forrás: Eurobarometer adatokból saját számítások

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/step3.cfm?keyID=2202&nationID=17,22,24,26,25,

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2563&nationID=17,16,22,24,26,25,&startdate=2005.06&enddate=2014.11

Korrelációelemzésünk alapján a legszembeötlőbb különbség Közép-Európában Lengyelország és Magyarország között mutatkozik. Lengyelországban a csatlakozást követő évtizedben az EU megítélése mindvégig pozitív volt, azok aránya, akiknek jó véleményük volt az EU-ról az időszak során mindig 40 százalék vagy afelé volt, 2007-ben elérte a 70 százalékot. Ehhez a gazdasági helyzet viszonylag, bár az EU-képnél kevésbé pozitív percepciója társult, és a két változó elég hasonló pályát jár be (lásd az 11. ábrát).

11. ábra

Megjegyzés:

A két kérdés pontosan így hangzott: „Milyennek látja az országa gazdasági helyzetét?” Válaszok: nagyon jó, inkább jó, inkább rossz, nagyon rossz. A nagyon jó és az inkább jó válaszokat összegeztük. „Milyen képe van Önnek az Európai Unióról? Válaszok: nagyon pozitív, inkább pozitív, semleges, inkább negatív, nagyon negatív. Az ábra a „pozitív” és az „inkább pozitív” válaszok összesített arányát mutatja. A hiányzó pontokon nem áll rendelkezésre adat.

Forrás: Eurobarometer

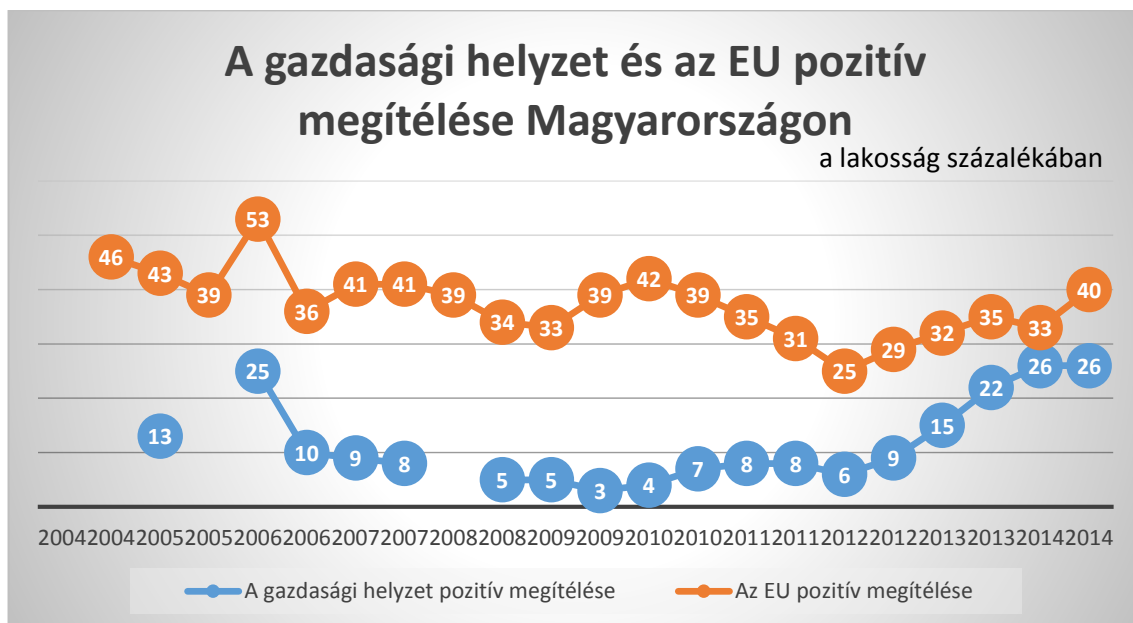
http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2563&nationID=24,&startdate=2005.06&enddate=2014.11

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2563&nationID=24,&startdate=2005.06&enddate=2014.11

Magyarország látszik a régió másik „végletének”. A tíz éves időszak utolsó két évét leszámítva Magyarországon mind a hazai gazdaság, mind pedig az EU megítélése (a pragmatikus dimenzióban) tartósan rossz volt, a gazdaság megítélése kirívóan negatív. Nem véletlen, hogy a közép-európai országok közül a trendvonal alsó végén a két változó által meghatározott 2008-as magyarországi pontérték található: akkor a lakosság 5 százaléka ítélte meg pozitívan a hazai gazdaság működését és 34 százalékát vélekedett ugyanígy az EU-ról, ami nemcsak Közép-Európában, de az egész EU-ban is negatív rekordnak számított.

A magyar adatok azt mutatják, hogy a csatlakozástól 2012-ig trendszerűen csökkent azok aránya, akik az EU-ról pozitív képet alkotnak, majd utána emelkedett ez a ráta. A gazdaság megítélése 2012-ig rendkívül negatív volt – azon belül 2006 és 2009 között hasonlóan negatív irányú tendenciát mutatott, mint az EU-kép változása –, utána azonban az is javult valamelyest (lásd a 12. ábrát).

12. ábra

Megjegyzés: A két kérdés pontosan így hangzott: „Milyennek látja az országa gazdasági helyzetét?” Válaszok: „nagyon jó”, „inkább jó”, „inkább rossz”, „nagyon rossz”. A „nagyon jó” és az „inkább jó” válaszokat összegeztük. „Milyen képe van Önnek az Európai Unióról? Válaszok: „nagyon pozitív”, „inkább pozitív”, „semleges”, „inkább negatív”, „nagyon negatív”. Az ábra a „pozitív” és az „inkább pozitív” válaszok összesített arányát mutatja. A hiányzó pontokon nem áll rendelkezésre adat.

Forrás: Eurobarometer

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2563&nationID=22,&startdate=2005.06&enddate=2014.11

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2202&nationID=22,&startdate=2004.10&enddate=2014.06

A további három országban, Szlovéniában, Szlovákiában és Csehországban a magyarországinál és a lengyelországinál valamivel egyszerűbb helyzet látszik: a gazdasági teljesítmény romló megítélése 2009-től kezdve volt megfigyelhető, ami a válság hatásával állhatott összefüggésben. Ehhez egyre negatívabb EU-kép társult.

A magyar és a lengyel percepciók különlegessége, hogy a gazdasági helyzetnek és az EU-nak a megítélése is csak részben állhatott összefüggésben a 2008-ban kirobbant globális válsággal. Magyarországon ugyanis az EU-ról alkotott kép a csatlakozás óta eltelt időszak nagy részében – tehát már a globális krízis kirobbanása előtt is – tartósan rossz volt, bőven a régiós és az uniós átlag maradt, néhány évben a legnegatívabb volt a régióban. Lengyelországban éppen ellenkezőleg: a csatlakozás után az EU-kép a válság dacára tartósan pozitívvá vált, meghaladva a régiós és az uniós átlagot. A lengyel volt a régió legeurooptimistább társadalma, éppen a globális válság európai mélypontján, 2010-11-ben, és az azt követő években is. Ez minden bizonnyal összefüggésbe hozható azzal, hogy

Lengyelország volt az egyetlen olyan uniós tagállam, amely a 2008-ban kezdődött globális válságban elkerülte a recessziót. Elemzésünket a továbbiakban Magyarországra és Lengyelországra fókuszáljuk, és megvizsgáljuk, hogy a gazdasági helyzet percepcióját milyen gazdasági folyamatok alakították.

VI. A gazdasági teljesítmény és a gazdaságpolitika alakulása Magyarországon és Lengyelországban

1. Növekedés és percepciók

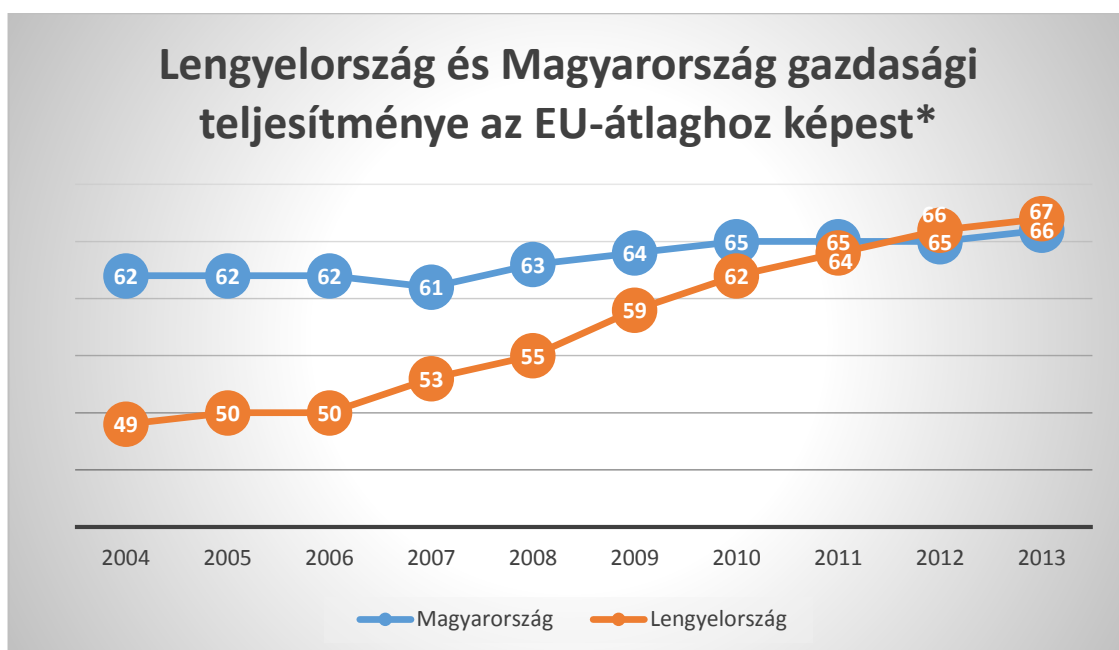
a. Van-e konvergencia?

A továbbiakban azt elemezzük, hogy a gazdasági helyzet megítélésének az V. fejezetben tárgyalt különbségét Magyarország és Lengyelország között alátámasztják-e a gazdaság kemény mutatói. Először a fejlődés indikátoraként alkalmazott egy főre jutó GDP-t és a növekedési ráta alakulását tekintjük át.

Lengyelországban 2004 és 2013 között jelentős mértékű felzárkózás ment végbe: a GDP az uniós átlag 49 százalékaról 67 százalékra nőtt. Magyarország ugyanezen időszak alatt szinte stagnált, az egy főre jutó GDP szempontjából csupán 4 százalékponttal tudott közelebb kerülni az uniós országok átlagához: 62-ről 66 százalékra nőtt ez a mutató (lásd az 13. ábrát). Az is igaz ugyanakkor, hogy a dinamikus lengyel felzárkózás jóval alacsonyabb szintről indult. Magyarország, mint „eminens tanuló” a kilencvenes években az egy főre jutó GDP tekintetében jelentős mértékben zárkózott fel az uniós átlaghoz, és számos közép-európai országnál, így Lengyelországnál is jobban teljesített. Így a 13. ábra értelmezhető úgy, hogy nem történt más, mint az, hogy az uniós bővítés utáni egy évtizedben Lengyelország beérte Magyarországot.

Az 1 főre jutó GDP-ben mért gazdasági teljesítmény-trendek azért különböznek Lengyelország és Magyarország között, mert az elmúlt tíz év során a növekedési rátákat illetően nagy különbség alakult ki a két ország között (lásd a 14. ábrát).

13. ábra

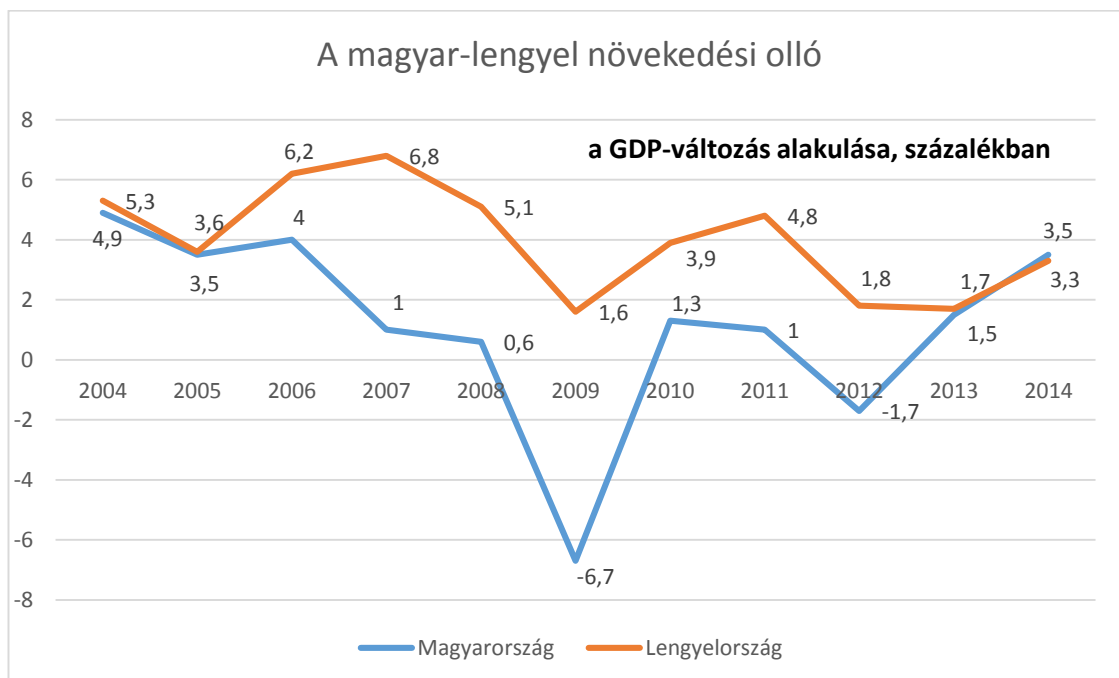

*Az 1 főre jutó GDP-ben mért felzárkózás az EU-átlaghoz

Forrás: Eurostat,

<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00114&plugin=1>

14. ábra

Forrás: Eurostat

<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00115&plugin=1>

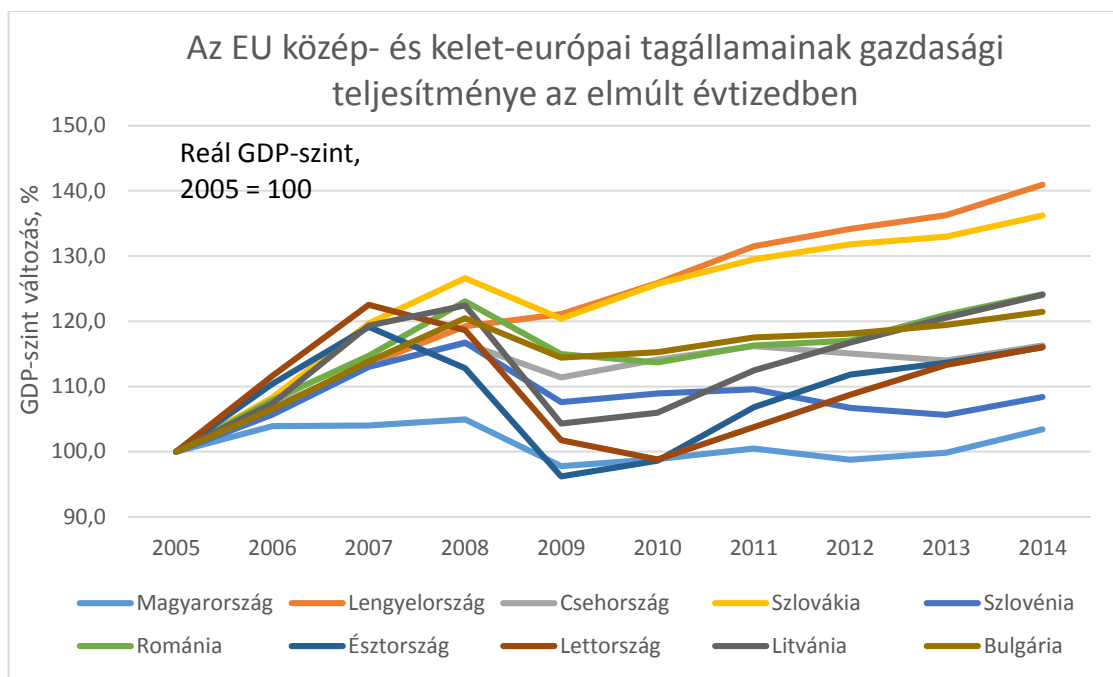
Lengyelországban a válság éveiben is sikerült megőrizni a növekedést; 2009-ben az Európai Unió 27 tagállama közül egyedül Lengyelországban regisztrálták a GDP

bővülését. Magyarország viszont kétszer is recesszióba került, előbb 2009-ben, majd 2012-ben. Az időszak utolsó évét (2014) leszámítva a csatlakozás óta minden esztendőben magasabb volt a növekedési ráta Lengyelországban, mint Magyarországon. A legnagyobb különbség a rátákat illetően 2009-ben volt, amikor Magyarországon 6,7 százalékos recessziót, míg Lengyelországban 1,6 százalékos növekedést mértek. Ennél is feltűnőbb azonban a 2007-ben látszó növekedésbeli szakadék a két ország között: a válság előtti „utolsó békeévben”, amikor még pénzhiány volt a piacokon és a feltörekvő országok konvergenciája lendületesnek mutatkozott, Lengyelországban 6,8 százalékkal bővült a gazdaság, míg Magyarországon csupán 1 százalékkal, s ez utóbbi a legalacsonyabb GDP-növekedés volt az akkor 27 tagállamból álló Európai Unióban.

Elemzésünket tágitandó, a 15. ábra az ezredforduló utáni első évtizedben csatlakozott közép- és kelet-európai országoknak az elmúlt évtizedben a GDP-ben mért gazdasági teljesítményét mutatja. A magyar és a lengyel gazdaság közötti különbség nagyon feltűnő: ha a 2005-ös GDP-t vesszük bázisul, akkor az azóta eltelt évtizedben Lengyelország a régió legjobban teljesítő országává vált, míg Magyarország az utolsó a tíz tagállam között. Magyarország 2014-es gazdasági teljesítménye alig – 3 százalékkal – haladta meg a 2005-ös értéket, nagyjából a 2006-os GDP-szinten állt. Eközben Lengyelországban 40, Szlovákiában pedig 36 százalékkal emelkedett a GDP egy évtized alatt. A 15. ábra azt is megmutatja, hogy függetlenül attól, hogy a kiindulópontként tételezett 2005-ös évben egy országnak az egy főre jutó GDP-ben mért gazdasági teljesítménye nagyobb (Szlovénia, Csehország) vagy kisebb (idetartozik az összes többi) volt, mint Magyarország e mutatója, mindegyik tagállam jobban teljesített az elmúlt évtizedben, mint a magyar gazdaság. És mindössze két év volt, 2009 és 2010, amikor – a 2005-ös szinthez képest – nem a magyar gazdaság állt a legrosszabbul a térségben.¹⁴⁷

¹⁴⁷ A gazdaságpolitikai és az intézményi okokról lásd a VI. fejezet további részeit.

15. ábra

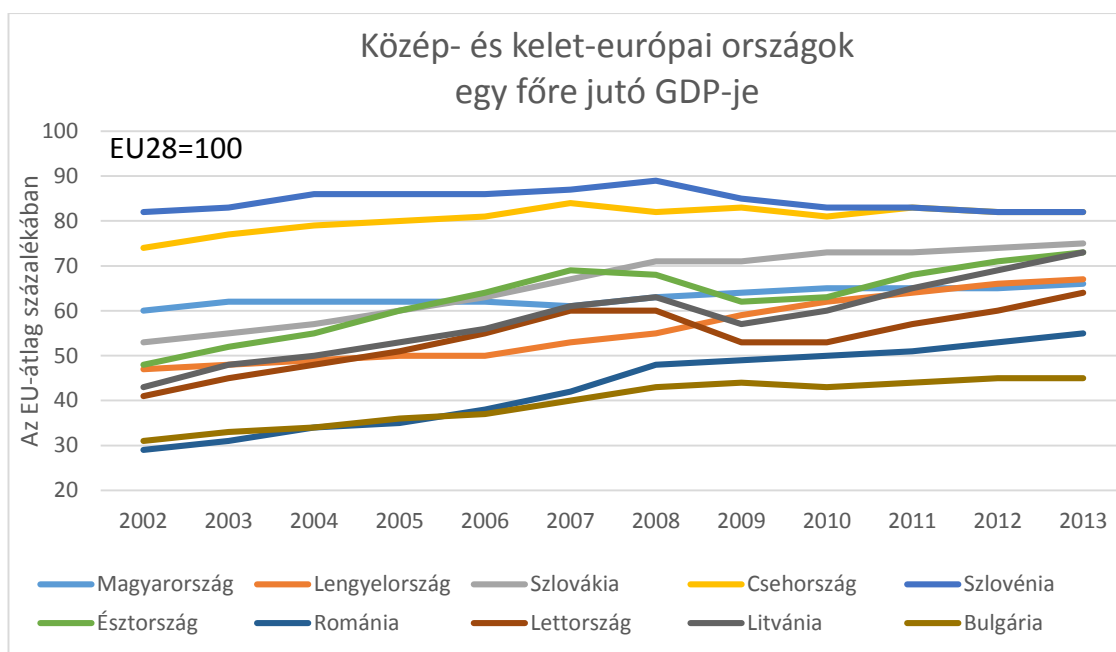
Forrás: Eurostat,

<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00114&plugin=1>, saját számítások

Az is szembeötlő, hogy a válság 2009-2010-es sokkja után a régió tagállamai ismét növekedési pályára álltak, kivéve – Magyarország mellett – Szlovéniát és Csehországot, amelyek nem vagy alig tudtak előrelépni a krízis okozta mélypont után. A másik két ország viszont Magyarországnál jóval magasabb szintről indult, tehát a visszaesés utáni stagnálás kevésbé lehetett feltűnő.

Ha a térségnek az egy főre jutó GDP-ben mért felzárkózását tekintjük az Európai Unióhoz, akkor az látszik, hogy a konvergencia néhány országban végbement, másokban nem (lásd a 16. ábrát), ami megerősíti, hogy az EU-ban a konvergencia és a divergencia egyszerre van jelen (Benczes-Rezessy, 2013). Lengyelország az előbbi kategóriába tartozik, míg Magyarország az utóbbiba. Könnyen cáfolhatóak tehát azok a sommás megállapítások, hogy a régió *en bloc* konvergál a fejlettebb országokhoz, de az is, hogy nincs konvergencia.

16. ábra

Forrás: Eurostat,

<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00114&plugin=1>

A négy visegrádi ország együttes egy főre jutó GDP-je 2003 és 2013 között a 15 fejlettebb, „régibb” uniós országhoz képest annak 49 százalékaról 65 százalékára nőtt¹⁴⁸. Csehország 67-ről 74 százalékra, Magyarország 55-ről 62 százalékra, Lengyelország 43-ról 63 százalékra, Szlovákia pedig 49 százalékról 71 százalékra közeledett az EU-15-ökhöz. A fenti adatok okán a gazdaság teljesítménye szempontjából az EU-csatlakozás utáni periódust összességében talán nem túlzás Magyarország elvesztegetett évtizedének nevezni.

b. A gazdasági teljesítmény és a percepciók

Az előbbieket alapján leszűrhető, hogy a gazdasági fejlődés mutatószámai és a „hazai” gazdasági helyzet percepciói egyaránt nagy eltérést jeleznek Magyarország és Lengyelország között. Az előzőekben kifejtettek alapján a magyar lakosság túlnyomó többsége az elmúlt egy évtizedben okkal érezte rossznak a gazdasági helyzetet, hiszen az ország nem, illetve csak igen csekély mértékben tudott konvergálni az Európai Unió átlagos gazdasági teljesítményéhez. Másfelől szintén van okunk feltételezni, hogy a lengyel társadalom viszonylag jó – a magyarnál sokkal kedvezőbb – gazdasági

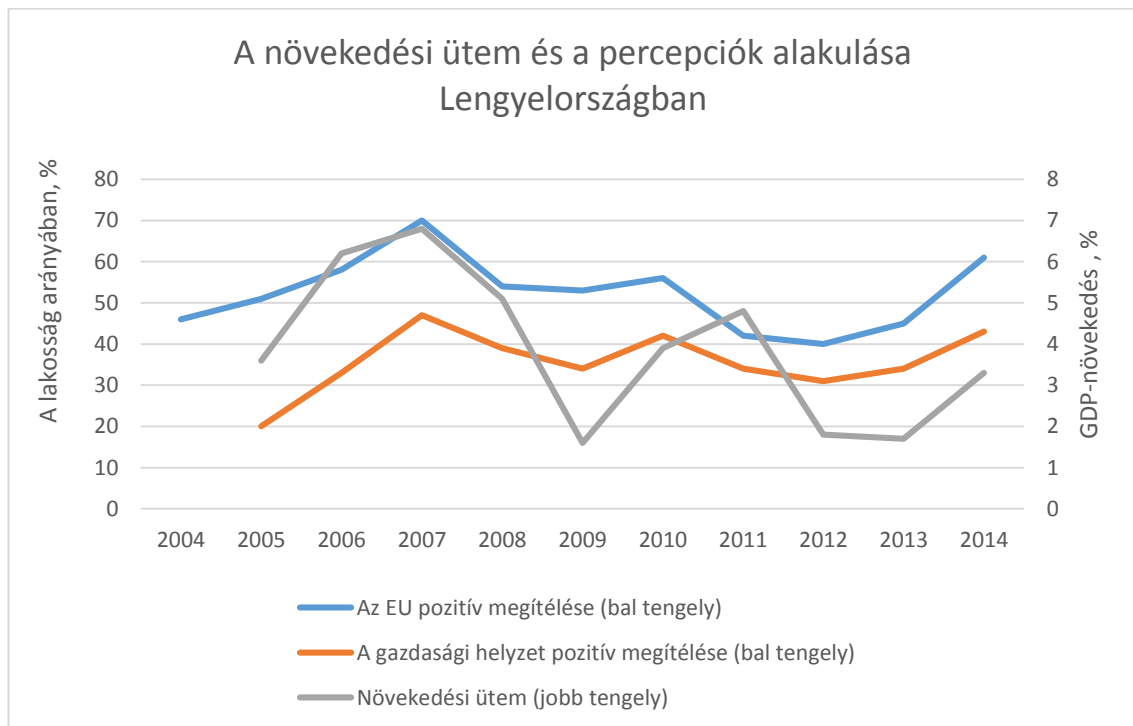
¹⁴⁸ Lásd az Erste bank 2014. évi kutatási jelentését: <https://www.erstegroup.com/en/Press/Press-Releases/Archive/2014/4/23/Visegrad-countries~Research-Zentral-Osteuropa>, 3. o. Az adatok forrása az Eurostat.

helyzetértékelése összefüggésben állhatott azzal, hogy Lengyelország az elmúlt évtizedben komoly fejlődésen ment keresztül, és jelentősen, 18 százalékpontot közeledett az EU átlagához.

Ha a gazdasági helyzet percepciója és az EU megítélése között van összefüggés, akkor feltételezhetjük, hogy az unióról alkotott képet befolyásolhatta a GDP alakulása a gazdasági helyzet percepcióján keresztül, erősítve a szociotróp (Serrichio et al., 2013) és az egocentrikus (például Anderson, 1998; Gabel, 1998) utilitarista magyarázatokat.

A két attitűdváltozó a lengyel esetben az időszak egészét tekintve együtt mozog, miként azt korábban kimutattuk, jóllehet a társadalom az unióról pozitívabb képet alkotott, mint a gazdasági helyzetről. A percepciók változása a következő volt: 2004 és 2007 között javult, 2007 és 2009 között romlott, majd 2010-ig ismét felfelé ívelt. Azután 2012-ig visszaesett, és 2012 és 2014 között ismét javuló pályára állt (lásd az 17. ábrát). Egy évtized alatt a növekedési ütem trendje sokszor egybevágott az attitűdváltozók alakulásával. Mindössze két kivételév látszik: 2010 és 2011 között a gazdasági növekedés nagyobb lett, miközben a percepciók romlottak, 2012-ről 2013-ra pedig a növekedés enyhén visszaesett, miközben a percepciók javultak.

17. ábra

Forrás: Eurobarometer, Eurostat

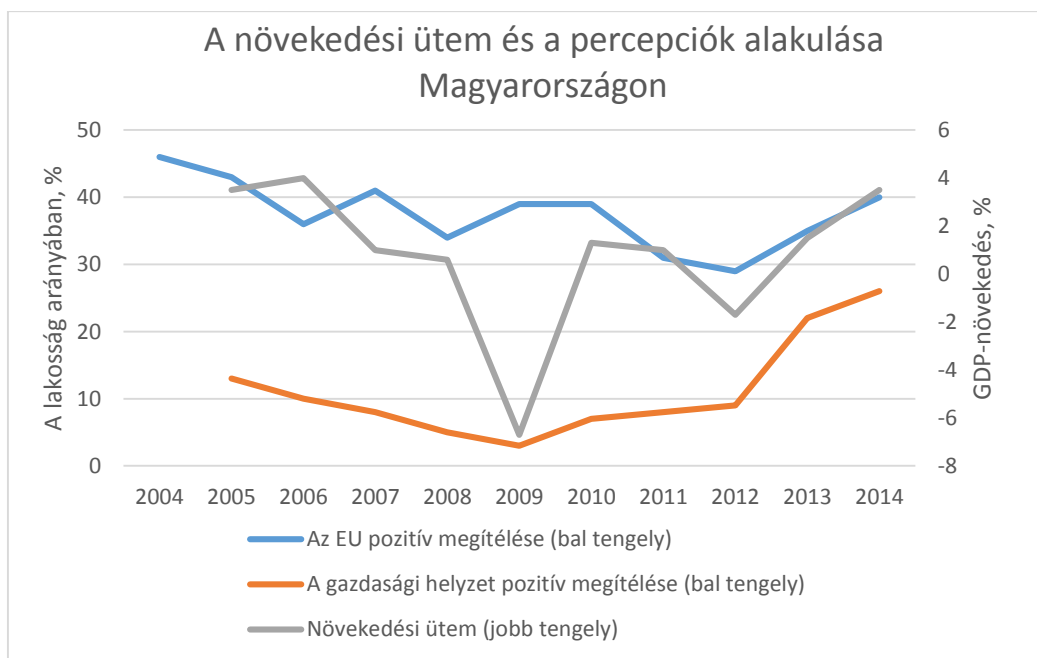
http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2202&nationID=24,&startdate=2004.10&enddate=2014.06

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2563&nationID=24,&startdate=2005.06&enddate=2014.11

<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00115&plugin=1>

Magyarországon más és összetettebb volt a helyzet. A két attitűdváltozó (gazdasági helyzet és EU megítélése) 2008 és 2012 között, vagyis a válság legkeményebb évei alatt, éppen ellentétesen mozogtak. Miközben az EU megítélése egyre negatívabbá vált, a hazai gazdasági helyzetről alkotott kép javult (lásd a 18. ábrát). A mély krízis évei alatt – 2009 és 2012 között – a magyar gazdaság helyzetének megítélése a közvélemény szemében pozitívabbá vált, igaz, rendkívül alacsony szintről. Az egyik lehetséges magyarázat éppen a gazdasági teljesítmény alakulásában rejlik: a 2009-es nagymértékű, 6,7 százalékos visszaesés után a GDP ismét növekedési pályára állt, igaz 2012-ben a gazdaság újfent recesszióba süllyedt, noha a teljesítménycsökkenés akkor kisebb volt.

18. ábra

Forrás: Eurobarometer, Eurostat

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2202&nationID=22,&startdate=2004.10&enddate=2014.11

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2563&nationID=22,&startdate=2005.06&enddate=2014.11

<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00115&plugin=1>

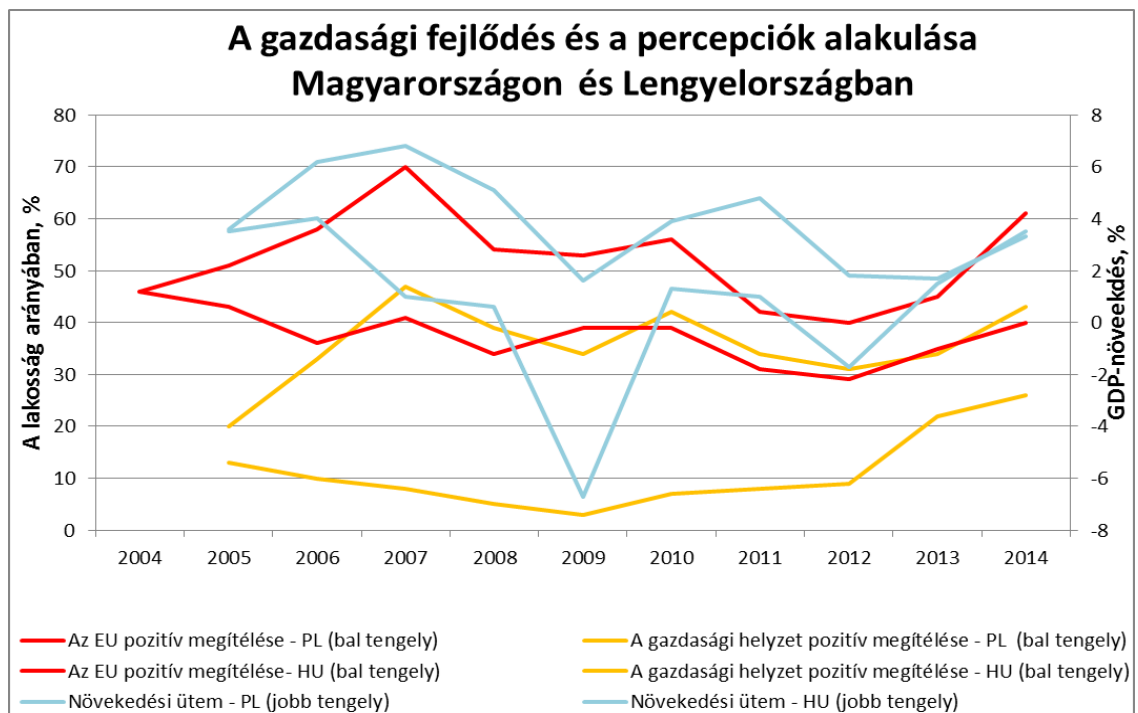
A magyar társadalom gazdasági helyzetértékelésének mélypontja és fordulópontja egyértelműen 2009 volt: a csatlakozástól kezdve odáig szinte egyenletesen romlott, azután pedig javult a gazdaság megítélése. A mélypont könnyen magyarázható, hiszen

2009-ben nagyot zuhant a gazdaság teljesítménye. A fordulópont pedig azzal függhet össze, hogy a csatlakozástól kezdve 2009-ig a GDP-növekedés trendszerű csökkenést mutatott (annak ellenére, hogy 2006-ban jobban nőtt a gazdaság, mint 2005-ben). 2009 – és különösen 2012 – után viszont a növekedés megalapozta a gazdasági helyzet percepciójának a javulását. A gazdasági teljesítmény – és ennek nyomán a percepció – 2009-es fordulópontja mindenképpen további magyarázatot igényel majd, mivel a növekedési rátával mért magyar gazdasági teljesítmény már jóval a válság előtt visszaesett.

A 19. ábra egyben tartalmazza a magyarországi és a lengyelországi GDP-növekedés alakulását és a percepciók változását, és szemléletesen érzékelteti a magyar és a lengyel helyzet különbözőségét. A percepciókat és a növekedési rátákat illetően a két ország a csatlakozáskor hasonló helyzetből indult. Aztán 2007-ig szétnyílt az olló, és míg a lengyel adatok jelentősen javultak, a magyarok alaposan romlottak. 2007-től 2009-ig mindkét ország mindhárom vizsgált változója trendszerűen romlott. A növekedési mutatók az időszak egészében sokkal kedvezőbbek voltak Lengyelországban, mint Magyarországon, egészen 2014-ig, amikor zárult az olló. A percepciók tekintetében a különbség 2007-ben nyílt a legnagyobbra a két ország között: a lengyel társadalom sokkal pozitívabb képet alkotott a gazdaságról és az EU-ról, mint a magyar. Utána mindvégig megmaradt a számottevő differencia, jóllehet a periódus végéhez közeledve valamelyest – és évente változó mértékben – csökkent.

A következő részben a magyar és a lengyel gazdaságpolitikát hasonlítjuk össze, kitekintve a többi visegrádi országra is, és választ keresve a 2006 és 2012 közötti magyar és a lengyel gazdasági teljesítmény közötti tetemes különbségre.

19. ábra

Megjegyzés: mindhárom változó esetében a két azonos színű vonal közül a feljebb lévő Lengyelországra, míg a lejjebb található Magyarországra vonatkozik.

Forrás: Eurostat, Eurobarometer

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2202&nationID=24,&startdate=2004.10&enddate=2014.06

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2563&nationID=22,&startdate=2005.06&enddate=2014.11

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2202&nationID=24,&startdate=2004.10&enddate=2014.06

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2563&nationID=24,&startdate=2005.06&enddate=2014.11

<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00115&plugin=1>

2. Gazdaságpolitika, elitkonfigurációk, gazdasági teljesítmény

A magyar gazdaságnak a korábban vázolt lemaradása a régiótól gazdaságpolitikai magyarázatot igényel, csakúgy, mint a lengyel gazdaság kiugró eredményei. Magyarországnak az ezredforduló utáni trendszerű regionális lemaradásáról számos tudományos munka született (Pogátsa, 2007; Muraközy, 2012, 2013; Oblath-Palócz, 2012; Palócz, 2013; Oblath, 2014; Bod, 2011, 2014). 1996 és 2012 között a térség országait reálgazdasági konvergencia jellemezte, Magyarország teljesítménye viszont elmaradt a felzárkózás kínálta lehetőségektől (Oblath, 2014: 13). Ugyanez igaz a csatlakozás óta eltelt évtizedre (2004-től 2014-ig): a magyar gazdaság teljesítménye ezalatt lényegében stagnált (csupán 3 százalékkal nőtt), miközben a régió többi országa kivétel nélkül jobb relatív teljesítményt mutatott.

Az alábbiakban elsősorban Oblath Gábor (2014) átfogó gazdaságpolitikai diagnózisa alapján tekintjük át a magyar gazdaság sikertelenségének okait. Elemzésünket magyar-lengyel (néhány ponton tágabb közép-európai) összehasonlító keretben végezzük, és ahol lehet, rávetítjük az elitkonfigurációk változásaira, rámutatva a gazdaságpolitika és az elitmozgások közötti kölcsönhatásra.

A regionális lemaradás a gazdasági instabilitással hozható összefüggésbe, amelynek lehet makrogazdasági (vagyis a gazdaságpolitika által generált), illetve intézményi vetülete (Oblath, 2014:7)¹⁴⁹. E kettő közül ebben az alfejezetben a relatív magyar teljesítményromlás gazdaságpolitikai magyarázataival foglalkozunk.

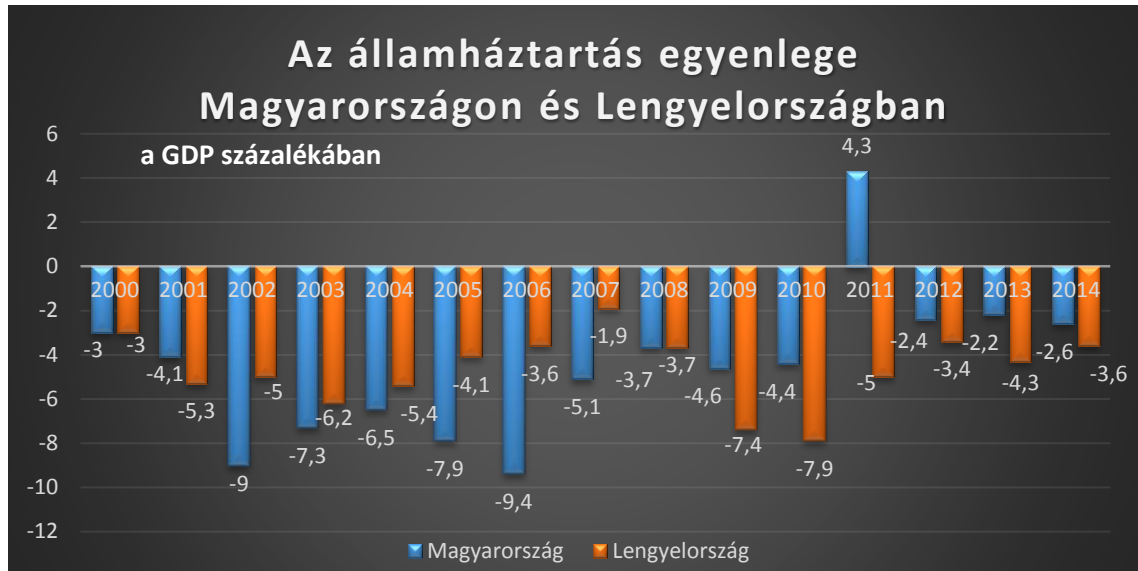
A GDP alakulásának gazdaságpolitikai tényezői közül a magyar esetet illetően elsősorban a 2001 és 2006 között folytatott költekező, nemzetközi összevetésben is kirívóan laza költségvetési politikával, annak okaival és következményeivel érdemes foglalkozni. Egy ország növekedési kilátásait – a kezdeti impulzus után – rontja, ha a GDP bővülése az államháztartási kiadások emelkedése okán valósul meg (Oblath, 2014: 9). A gazdaságpolitikának érdemes tehát korlátok között tartania a költségvetési kiadásokat.

A magyar esetet a térséghez képest a költségvetési és állami működési folyamatok különböztetik meg (Bod, 2014: 143). A 2001 és 2006 között folytatott, világviszonylatban is feltűnően laza költségvetési politika miatt a GDP-arányos államháztartási hiány és az államadósság is nagyságrendileg megemelkedett. Magyarországon e periódusban végig igen magas államháztartási hiányt regisztráltak, a költségvetési deficitje a nemzeti jövedelem arányában mindvégig 6 százalék felett volt, a két választási évben, 2002-ben és 2006-ban pedig elérte a 9 százalékot (lásd a 20. ábrát). A 2006-os hiányszám a legmagasabb érték volt az Európai Unióban. Magyarországon korábban is, egészen a rendszerváltás óta – 2010-ig – megfigyelhető volt, hogy a költségvetési politika a

¹⁴⁹ A magánszektor viselkedése is hozzájárulhat a makrogazdasági instabilitáshoz (Oblath, 2014: 7), például ez történt az eurózóna válsága kapcsán Írország és Spanyolország esetében. Magyarországon a magas külső adósságállomány felépüléséhez, és ezáltal az ország instabillá és – még a globális válság előtt – sérülékenyebbé válásához nemcsak a magas államadósság járult hozzá, hanem a lakosság és a vállalatok devizahitel-állományának gyors növekedése is (Király, 2011:43, Oblath-Palócz, 2012). Ezzel azonban ebben a fejezetben nem foglalkozunk, részben azért, mert ez túlfeszítené elemzési keretünket, részben pedig azért, mert a magánszektorbeli folyamatok alakulása nyilvánvalóan nem független a gazdaságpolitikától, illetve az intézményi működéstől. Magyarországon a devizahitel-állomány növekedését – bár más tényezők is hozzájárultak – döntően az államnak a nagy költségvetési hiányból és államadósságból adódó magas finanszírozási igénye indukálta, mivel a magas nominális forintkamatok a devizában történő eladósodás felé terelte a gazdaság szereplőit (Bod, 2014:149, Király, 2011: 43).

választási ciklusok függvényében alakult (Bod, 2014), vagyis a parlamenti voksolás évében a GDP-arányos államháztartási hiány a kiadások expanziója miatt megnőtt.

20. ábra

Forrás: Eurostat

<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00127&plugin=1>

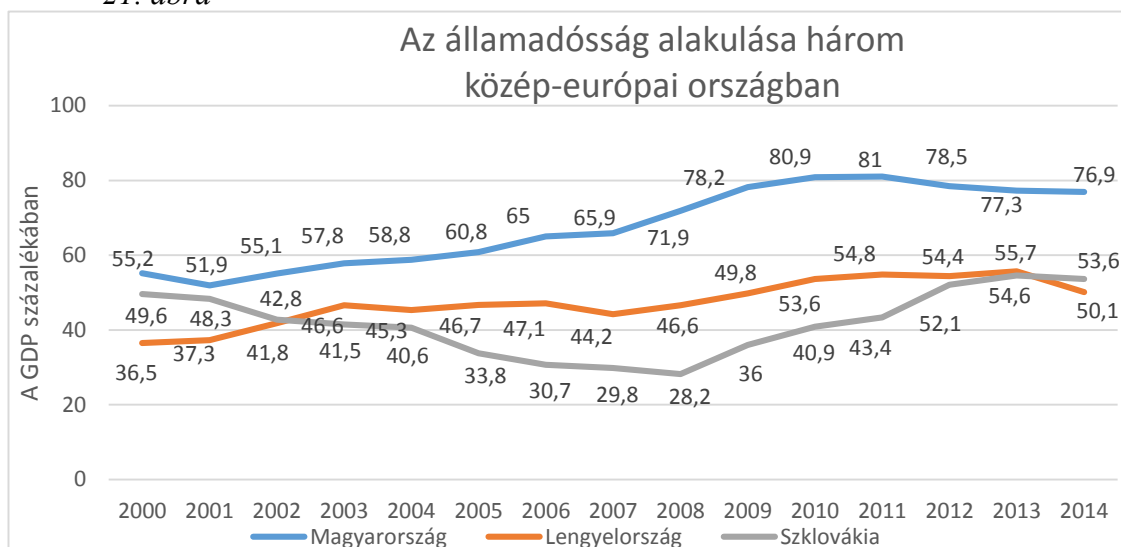
A 2001 és 2006 közötti időszak ugyanakkor az egy főre jutó GDP-ben mért hazai felzárkózás viszonylagos „aranykorának” volt tekinthető (Oblath, 2014). Magyarország tizenhét év alatt, 1995 és 2012 között csak ebben az öt éves periódusban mutatott némi felzárkózást a 15 fejlett „rég” uniós tagállamhoz (Oblath, 2014: 15-17). Ez az időszak volt az állami kiadásokból – végső soron hitelből – finanszírozott „jóléti rendszerváltás”¹⁵⁰. A reálkeresetek nőttek, miközben a GDP-arányos államadósság 2001 és 2006 között 52 százalékról 65 százalékra emelkedett (lásd a 21. ábrát, amelyben a szlovák mutató is szerepel, mivel elemzésünk később utal rá). Magyarországon 2001 és 2006 között expanzív, erősen prociklikus politika valósult meg. Az ország a „jó időkben”, amikor bő likviditás volt a piacokon, nem készült a „rosszabb időkre”, hanem költekezett és felélte tartalékait.

Figyelemre méltó, hogy az életszínvonal javulása nem volt elég ahhoz, hogy a lakosság percepciója pozitív irányba változzon a gazdaságról: a 18. ábrán látszik, hogy 2005 után a gazdaságról alkotott társadalmi megítélés romlott, ami összefügghetett azzal, hogy a

¹⁵⁰ Ez volt a magyar Szocialista Párt választási programja a 2002-es parlamenti választás előtt.

kormánykritikus szakmai közbeszédben egyre többször vált témává a növekedés fenntarthatatlansága¹⁵¹.

21. ábra

Forrás: Eurostat,

<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsdde410&plugin=1>

Lengyelország – és mint a későbbiekben látni fogjuk, a többi visegrádi ország is – más utat követett, a gazdaságpolitika ottani alakítói az új évezred első évtizedében a magyartól eltérő fiskális politikát folytattak. Lengyelországban 2001 és 2006 között csak egyszer nőtt 6 százalék fölé az állami költségvetés GDP-arányos hiánya, majd az időszak végére, 2006-ra a maastrichti kritérium közelébe, 3,6 százalékra süllyedt a ráta. Az ország GDP-arányos államadósság-rátája ebben a periódusban a GDP 37 százalékaról 47 százalékra emelkedett ugyan, de így is bőven alatta maradt a maastrichti 60 százalékos kritériumnak.

Lengyelországban – egyedülként a térség uniós tagállami közül – az adósságfékelt az alkotmány írja elő. Eszerint a GDP-arányos államadósságnak 60 százalék alatt kell maradnia, de már akkor életbe lépnek az államháztartási egyenleget javító korlátozások, ha az adósságráta 50 százalék fölé emelkedik (Benczes-Váradi, 2011:99, Györffy, 2012b: 79). Ezt a szabályt az 1990-es államcsőd hívta életre. E formális intézménnyel nyilvánvaló összefüggésben, bár nem egyértelműen megfeleltethetően, a lengyel gazdaság válság előtti fenntartható növekedésének a hátterében elsődlegesen – noha nem

¹⁵¹ Mások mellett Bokros Lajos például többször figyelmeztetett arra, hogy az ország a fenntarthatatlan fiskális politika miatt csödközeli helyzetbe került volna, ha nincs pénzbőség a piacokon. <http://www.origo.hu/archivum/2007/11/29-bokros-tul-sokat-szerepet-vallal-az-allam.html>. Demján Sándor pedig egy későbbi interjúban úgy vélekedett, hogy Magyarország „már 2004 őszén csödben volt” (Martin-Várkonyi, 2010:48)

kizáróan – az elit elkötelezettsége állt a feszes fiskális politika iránt (Györffy, 2012b: 79; Wisniewski, 2014: 67)¹⁵².

Ez annak tükrében különösen figyelemre méltó, hogy Lengyelországnak 2005-től és 2007-ig erősen Európa-ellenes politikai vezetése volt. Ezekben az években Jaroslaw Kaczynski volt a kormányfő és ikertestvére, Lech Kaczynski töltötte be az államfői posztot¹⁵³. A Kaczynski-vezetés nacionalista retorikával kormányozta az országot, az EU-s intézményeket, a tagállamokat, különösen az EU legnagyobb hatalmú tagállamát, Németországot ellenségnek tekintve¹⁵⁴.

Ám a jelek szerint a fegyelmezett fiskális politikával, és az ezen alapuló pragmatikus, vagyis a politikai-ideológiai szempontokat a gazdasági racionalitás mögé helyező gazdaságpolitikával kapcsolatos konszenzust (Györffy, 2012b: 78) ők sem kívánták felrúgni. Ez összefüggésben állhatott azzal, hogy a lengyel elit a rendszerváltás után kevésbé volt megosztott, mint a magyar. A kilencvenes évek gyakori kormányváltásai ellenére a lengyel elite nem volt jellemző a mély megosztottság, amely aláásta volna az ottani demokráciát (Fric et al., 2014).

A lengyel helyzet ellentmondásosságára utal ugyanakkor, hogy a Kaczynski-vezetés alatt az erősen unióellenes politikai retorika az EU javuló megítélésével párosult. Ezt EU-politikai paradoxonnak nevezhetjük: a politikai elit unióellenes politikai deklarációi dacára az EU-ról alkotott percepciók javuló tendenciát mutattak. Utóbbihoz szükség lehetett a javuló gazdasági teljesítményre. A gazdasági helyzetről alkotott percepciókat pedig visszaigazolni látszanak a gazdasági teljesítmény mutatói.

A lengyel politika pragmatikus tendenciáit tovább erősítette a 2007-ben bekövetkezett politikai fordulat. A nacionalista és EU-ellenes Kaczynski-kormány vereséget szenvedett a választáson és az eurofil és pragmatikus Donald Tusk által vezetett kabinet került hatalomra. Tusk és az általa vezetett Polgári Platform (PO) EU-barát és atlantista politikát folytatott, kisimította a Kaczynski-kormány alatt kialakult feszült viszonyt

¹⁵² Szlovákiában 1998 és 2006 között hasonló volt a helyzet, mint Lengyelországban, vagyis Mikulas Dzurinda kormányfő vezetésével a költségvetési szigor mellett elkötelezett reformpárti vezetők irányították az országot (Györffy, 2012b: 78).

¹⁵³ Lech Kaczynski 2005 és 2010 volt a köztársaság elnöke Lengyelországban.

¹⁵⁴ Ennek egyik tragikomikus megnyilvánulása volt, amikor Jaroslaw Kaczynski kormányfő Lengyelországnak a második világháborúban elszenvedett embervesztése miatt nagyobb európai uniós szavazati súlyt kívánt volna kialakítani. Lásd: <http://www.origo.hu/nagyvilag/20070705-jaroslaw-kaczynski-tovabb-provokálja-az-eut.html>

Németországgal és Franciaországgal, aláírta a Lisszaboni Szerződést és a Schengeni megállapodást (Fric et al., 2014: 7). Megbízható európai szövetségesként „újraintegrálta” Lengyelországot az Európai Unióba, amiért „jutalmul” Jerzy Buzek lehetett az Európai Parlament (illetve bármely jelentősebb uniós intézmény) első közép- és kelet-európai elnöke.

Az Európával „szabadságharcoló” kormányzó elittel szemben a lengyel vezetés az EU barátjaként és nem ellenfeleként, pláne nem ellenségeként pozicionálta magát. A 2011-es választáson Tusk másodszor nyerte el a kormányfői széket, az ismétlésre még nem volt példa a rendszerváltás utáni lengyel történelemben. Ez a többi elitcsoportot alkalmazkodásra készítette (Fric et al., 2014: 10). Tusk 2014-től az Európai Tanács elnöki posztját tölti be, újabb fontos uniós pozíciót szerezve Lengyelországnak.

A visegrádi országokhoz képest is figyelemre méltó lengyel pragmatizmus (Fric et al., 2014) dacára az ezredforduló utáni szűk másfél évtized gazdaságpolitikáját illetően nem a lengyel út tűnik különbözőnek a közép-európai régiós trendtől, hanem a magyar.

Különösen igaz ez a 2001 és 2006 közötti periódusra. Oblath Gábor a 2000 és a 2013 közötti gazdasági növekedést és az államháztartási hiányt vizsgálta a visegrádi országokban, és azt találta, hogy Magyarország az egyetlen olyan visegrádi ország, ahol a két változó között az időszak egészében pozitív a kapcsolat, a többi három országban a regressziós egyenes negatív összefüggést jelez. Vagyis csak Magyarországon magyarázta (bizonyos mértékben) a növekedést az államháztartás hiánya, a három másik visegrádi országban éppenhogy a szigorú fiskális politika (alacsony államháztartási deficit) állt összefüggésben a GDP-bővüléssel. A túlköltekezésre épülő magyar gazdaságpolitikai gyakorlat így nemcsak az elemi közgazdasági logikának mondott ellent, hanem a visegrádi országok tapasztalatának is (Oblath, 2014: 32).

Az adósság és a GDP alakulása Szlovákiában közel áll egyfajta ellenőrzött kísérlethez (Oblath, 2014: 20). Szlovákiában 2001-ben az államadósság/GDP mutató 48 százalék volt, tehát alig alacsonyabb, mint a magyar ráta (52 százalék). Az ezt követő öt évben Szlovákia – Magyarországhoz hasonlóan – valamelyest felzárkózott a fejlettebb uniós országokhoz, adósságrátája viszont a GDP-vel ellentétes trendben mozgott, és 2000 és 2008 között folyamatosan csökkent, még a válság előtt 30 százalék alá (Oblath, 2014: 20-21). Mindez cáfolja azt a korabeli magyar kormánypolitikuskok által akkor sűrűn

hangoztatott nézetet, hogy a felzárkózás a kiadások emelkedésével, majd az adósság „kinövésével” mehetett volna végbe¹⁵⁵.

A mesterséges keresletélénkítéssel a közép-európai országok közül csak Magyarországon próbálták meg felzárkóztatni a gazdaságot. Más megfogalmazásban: nálunk az államháztartás hiánya és a gazdasági fejlődés ügye összekapcsolódott, és ez összefüggésbe hozható a tartós pangásra való hajlammal (Bod, 2014: 153). Surányi György szerint a 2001 és 2006 közötti fegyelmetlen költségvetési politika önmagában 10-12 százalékkal alacsonyabb GDP-t eredményezett; ha nem a mesterséges keresletélénkítésen, hanem a beruházásokon és az exporton alapult volna 2001 után a magyar növekedés, akkor akár a gazdaság szerkezetét érintő reformok nélkül is elkerülhető lett volna Magyarország regionális leszakadása (Surányi, 2010: 288).¹⁵⁶

Magyarország esetében az állami gazdálkodás szempontjait és a gazdasági racionalitást sokszor felülírták a politikai érvek, az ezredforduló után különösen. Adódik a kérdés, hogy a magyar gazdaságpolitikai elit „miért volt inkább hajlamos az ország eladósítására, mint más, hozzánk hasonló, ugyancsak a fejlett világ utolérésével küszködő posztoszocialista ország elitje” (Mihályi, 2013: 148¹⁵⁷). Miért történhetett meg, hogy a politika tartósan maga alá gyűrte a gazdaságot (Bod, 2011, 2014: 142-143)?

A választ aligha csak a gazdaságpolitikában kell keresni, jóllehet a tartós túlköltekezés és a húzd-meg-ereszd-meg politikája összefügghet a költségvetés bevételi oldalának tartós ingatagságával (Bod, 2014:144). A rendszerváltás után kényszerűen bekövetkezett gazdasági visszaesés miatt az államháztartás mérlege 1993-ra elromlott, amit utána hosszú ideig nem sikerült tartósan stabilizálni.

A mélyebb magyarázatok a gazdaságpolitikától az aktorok, az elitek és az intézmények világába vezethetnek. A magyar politikai elit a visegrádi országok elitjével összevetve is igen megosztott volt (Fric et al, 2014). Felbomlott az elitkonszenzus, ami értelemszerűen

¹⁵⁵ Gyurcsány Ferenc akkori kormányfő annak idején azt hangoztatta, hogy az adósság mérséklése úgy mehet végbe, ha a magasabb gazdasági növekedés révén az ország „kinövi” az adósságot. Később egy 2011-es parlamenti meghallgatáson Gyurcsány elismerte, hogy hibáztak, amikor 2002 után laza költségvetési politikát folytattak. <http://nepszava.hu/articles/article.php?id=439942>

¹⁵⁶ A fentiek mellett az is hozzájárult a magyar gazdaság regionális lemaradásához, hogy az 1996 és 2012 közötti időszakot tekintve a – a munka és a tőke együttes hatékonyságváltozásából fakadó – termelékenység Magyarországon mindössze 0,7 százalékkal nőtt évi átlagban, míg Lengyelországban 1,9, Csehországban 1,4, Szlovákiában pedig 2,1 százalék volt a hasonló mutató (Oblath, 2014: 40).

¹⁵⁷ Idézi: Bod (2014: 147)

a racionális mérlegelést igénylő, pragmatikus kérdéseket, így a gazdaságpolitikát is háttérbe szorították. A rendszerváltás után fokozatosan és az ezredforduló utáni első évtizedben pedig gyorsuló ütemben „hideg polgárháborús”¹⁵⁸ állapotok alakultak ki a két – bal- és jobb – politikai oldal között¹⁵⁹. A konszenzus szétmállott a játékszabályokat és az alapértékeket, a formális és informális intézményeket illetően. A politikai elit mélyen megosztottá vált, az ellenfelek legitimitása megkérdőjeleződött (Ilonszki-Lengyel, 2010; Ilonszki-Lengyel, 2014; Fric et al, 2014), a magyar politika a bizalmatlanság által katalizált ördögi körbe került (Muraközy, 2012).

Az elitek közötti intézményi konszenzus hiánya (Ilonszki-Lengyel, 2014) és a nemzetközi összevetésben is kirívó bizalmatlanság (Tóth I.Gy., 2009, Muraközy, 2012) hozzájárulhatott ahhoz, hogy a mindenkor kormányzó elit úgy érezhette, hogy „szavazatvásárlással”, vagyis az életszínvonal rövidtávú emelésével kell bebiztosítani a hatalmat, függetlenül attól, hogy a választott gazdaságpolitika hosszabb távon fenntartható-e. A túlköltekezésnek tehát az aktorok és az elit oldaláról nem látszott akadálya.

A magyarországi „fiskális alkoholizmus” (Kopits, 2006) külső tényezők – előbb az EU nyomása, majd később a válság miatt – kényszerűségből és nem „belső” indítatásból maradt abba. A GDP-arányosan 3 százalékot meghaladó államháztartási hiány miatt – közvetlenül azt követően, hogy Magyarország csatlakozott az unióhoz 2004-ben – az Európai Bizottság azonnal kötelezettségszegési eljárást indított az ország ellen. Ebben önmagában nem tükröződött a magyar fiskális politika különlegesen expanzív jellege, hiszen a többi visegrádi országot, Csehországot, Lengyelországot és Szlovákiát is ugyanilyen eljárás alá vonták. Mivel azonban Magyarországon volt a legmagasabb a hiány, 2006-ban itt kellett a legnagyobb kiigazítást is véghezvinni: egy év leforgása alatt 2007-re a GDP 9,4 százalékaról 5,1 százalékára csökkent a deficit. Magyarország volt az egyetlen térségbeli uniós tagállam, ahol a rendszerváltás után addig eltelt időszakban

¹⁵⁸ Tölgyessy Péter alkotmányjogász, az SZDSZ volt elnöke többször használta ezt a kifejezést az ellenérdekű politikai felek közötti küzdelem leírására, például itt:

<http://www.vg.hu/kozelet/politika/tolgyessy-folytatodhat-a-hideg-polgarhaboru-314605>

¹⁵⁹ Ennek egyik megnyilvánulási formája az volt, hogy 2002 és 2010 között az ellenzék legnagyobb erejét adó Fidesz egyszerre követelte az államháztartási hiány csökkentését és a kiadások, például a szociális juttatások növelését, ami nyilvánvalóan lehetetlen. Az ellenzék két oldalról vette harapófogóba a kormányzati gazdaságpolitikát. A politikai szempontok felülírták a gazdasági kalkulust és az elemi logikát.

kétszer kellett átfogó és húsbavágó intézkedésekkel stabilizálni a gazdaságot, 1995-ben (Bokros-csomag) és 2006-ban (Bartha, 2006).

Az egyenleg javítása 2006-ban elsősorban a bevételek növelésén keresztül ment végbe¹⁶⁰, ami visszavetette a gazdasági növekedést; 2007-ben Magyarországon 1 százalékra mérséklődött a GDP-bővülés, ami a legalacsonyabb érték volt az EU-ban. A magyar gazdaság ismét a húzd-meg-ereszd-meg állapotába került, az állami pénzek által mesterségesen felpumpált keresletet kényszerűen követte a kiadások visszafogása. A gazdaság ördögi körben mozgott: a megszorítások visszafogták a növekedést, ami csökkentette az adóbevételeket, emiatt a gazdasági teljesítmény további visszafogására volt szükség. Annak érdekében, hogy a gazdasági növekedés ismét felpörögjön – a gazdaságszerkezet változatlansága mellett a sajátos magyar utat követve – a költségvetési kiadásokat kellett növelni, ami viszont előbb-utóbb ismét kiigazítást vont maga után. Így következett egymás után a fenntarthatatlan növekedés („go”) és a kiadásmérséklés („stop”).

A magyar gazdaságpolitikának a tankönyvekkel és a régiós országok tapasztalatával ellentétes mozgása, a „húzd meg – ereszd meg” politika aligha érthető meg a gazdaság társadalmi beágyazottságának, vagyis a tágabb értelemben vett intézményi-kulturális közegnek a vizsgálata nélkül. (Tóth I. Gy., 2009: 8) A „fiskális alkoholizmust” az elitkonszenzus felbomlása, az aktorok közötti, a politikai eliten belüli kirívó bizalmatlansága mellett a magyar társadalomnak a külföldi összehasonlításban is erős államfüggősége táplálhatta, illetve a két tényező iteratív módon hathatott egymásra. A formális és az informális intézményeknek a gazdasági helyzet kialakulásában betöltött szerepével a következő fejezetben foglalkozunk.

Mint a fentiekben bemutattuk, az eladósodás miatt Magyarország már a válság előtt sérülékennyé vált, így szinte csak idő kérdése volt, hogy a pénzpiaci likviditás elapadásával mikor éri külső sokk az országot. A 2008-ban kitört globális krízis úgy érte Magyarországot, hogy az egyik legsérülékenyebb volt az Európai Unióban és a legsebezhetőbb a közép-európai országok között, így nem véletlen, hogy spekulációs célponttá vált (Oblath-Palócz, 2012; Király, 2011; Bod, 2014). Magyarországnak 2008 őszén az Európai Unióban elsőként kellett hitelkeretért fordulnia a nemzetközi

¹⁶⁰ Egy, a sajtóban megjelent szakértői becslés szerint 2006-2007-re 160 milliárd forint kiadáscsökkentést és 1500 milliárd forint bevételnövekedést vetítettek előre (Martin, 2006).

szervezetekhez az államcsőd elkerülése érdekében. A magyar gazdasági elit reprezentánsaival folytatott interjúkból (Martin-Várkonyi, 2010)¹⁶¹ utóbb az a domináns vélekedés alakult ki, hogy a magyar gazdaságpolitika súlyos hibákat vétett¹⁶² 2008 előtt.

A magyar és a lengyel gazdasági helyzetet vizsgálva nem lehet eltekinteni az államszocializmus alatt felhalmozott adósságtehertről. Az államszocializmus évtizedei alatt mindkét ország magas adósságállománnyal rendelkezett. Magyarországon 1989-ben a bruttó állomány 20 milliárd dollárt tett ki (Mong, 2012: 305). De míg a lengyel politikai elit az adósságelengedést szorgalmazta, és célt is ért e tekintetben, a magyar politikai elitben lényegében konszenzus volt arról, hogy az adósságot vissza kell fizetni. Mind az államszocialista rendszer utolsó végrehajtó hatalma, a Németh-kormány, mind pedig az 1990-ben az első szabad választáson megválasztott Antall-kormány úgy döntött, hogy nem kéri az adósság elengedését, jóllehet az 1989-es határnyitás és az 1990-es első szabad választás erre elvileg alkalmat adhatott volna (Árva, 1995, Mong, 2012). A közgazdászelitben is egyértelműen az volt az álláspont, hogy a hiteleket vissza kell fizetni, az adósságelengedés vagy -csökkentés nem tenne jót a magyar gazdaságnak (Lengyel L.-Surányi, 2013). A magyar adósságelengedést – ha van politikai szándék erre vonatkozóan – kétségtelenül megnehezítette volna, hogy az adósság nagy része államkötvényekben állt fenn. Lengyelország nagyobb hitelezői a kormányok és a nemzetközi szervezetek voltak, az adósság elengedéséről szóló tárgyalás tehát egyszerűbbnek tűnt.

Magyarországon a rendszerváltást követően a politikai elit és a szakértők is nagyarányú külföldi tőkebeáramlást vártak, ami aztán be is következett, így ennek köszönhetően 1990 és 1993 között átmenetileg sikerült mérsékelni az adósságállományt. Később az 1994-es választáshoz közeledve a bruttó államadósság 22 milliárd dollárról 28 milliárd dollár fölé emelkedett. 1995-re nagy különbség alakult ki a GDP-arányos magyar és lengyel adósságráta között: Magyarországon a GDP 85, Lengyelországban viszont a nemzeti jövedelem 48 százalékát tette ki a bruttó állami kötelezettségvállalás. Az utána következő fél évtizedben viszont a magyar adósságráta óriásit csökkent; az 1995-ös stabilizáció után

¹⁶¹ Az interjúkötetben Bajnai Gordon, Bogsch Erik, Demján Sándor, Farkas István, Felcsuti Péter, Heim Péter, Jaksity György, Kovács Árpád, Simor András és Surányi György szólalt meg.

¹⁶² Egyedül Farkas István, Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyeletének volt elnöke nem osztotta ezt a vélekedést. A többiek mind megemlítették a korábbi laza fiskális politikának a későbbiekre nézve káros hatását. Surányi György volt jegybankelnök nemcsak a kormány által alkalmazott fiskális politikát, de a Magyar Nemzeti Bank monetáris politikáját, az „erőltetett inflációcsökkentést” is élesen bírálta (Martin-Várkonyi, 2010:139).

ugyanis a gazdaság fenntartható növekedési pályára állt. 2001-ben az adósságráta Magyarországon mindössze 52 százalék volt, ami az elmúlt húsz év legalacsonyabb szintjének bizonyult. Lengyelországban is csökkent az adósság 1995-től az ezredfordulóig; ott 2000-ben volt a „csúcspontnak” beillő mélypont, amikor 37 százalékra rúgott e mutató. A 2000-es évek elejétől aztán a fent vázoltaknak megfelelően Magyarország ismét az eladósodás, a hitelekkel finanszírozott életszínvonal-emelkedés útjára lépett, így sok tekintetben az ország politikai elitje „újrajátszotta” a Kádár-rendszert, és 2008-ra, amikor kitört a globális válság, ismét az adósságcsapda közelébe manőverezték az országot (Mong, 2012: 292).

A válság a térség összes uniós országát súlyosan érintette, méghozzá két csatornán, a pénzpiacokon és a külkereskedelmen keresztül (Bandasz, 2013:146). A válságra adott reakció azonban más volt Magyarországon és Lengyelországban, és ez nem is meglepő az előző időszak eltérő gazdaságpolitikai döntései okán.

Lengyelországban a korábbi egyensúlyörző gazdaságpolitika oda vezetett, hogy a válság kitörésekor anticiklikus, vagyis a dekonjunktúra hatásait tompító politikát lehetett alkalmazni, a megnövelt költségvetési kiadások révén alkalom kínálkozott stimulálni a gazdaságot az államcsőd veszélye nélkül. A lengyelországi államháztartási deficit 2009-ben és 2010-ben majdnem a GDP 8 százalékáig kúszott fel, alapvetően hozzájárulva ahhoz, hogy Lengyelország az egyetlen olyan EU-ország legyen, amely recesszió nélkül vészeli át a válságot. A sikeres lengyel válságkezeléshez a pragmatikus gazdaságpolitikán kívül több más tényező is hozzájárulhatott. Ilyen lehetett a belső kereslet élénkítésének teret adó nagy belső piac, a nominálisan legnagyobb értékű (68 milliárd euróra rúgó) részesedés az EU-alapokból, a szoros német gazdasági kapcsolatok, továbbá az, hogy a magánszektorban kezdődő hitelbuborék felfutását a globális válság – szerencsés módon – megakadályozta (Györffy, 2012b:78, Fric et al, 2014: 10). Lengyelországnak azonban 2013-tól új növekedési forrásokat kellett találnia (Wisniewski, 2014). Az eddigiek kifulladását és általában a lengyel siker törekenységét jelzi, hogy az ország GDP-arányos beruházási rátája 2013-2014-re 19 százalékra süllyedt a 2008-as 23 százalékról¹⁶³, ami regionális összehasonlításban is alacsony, e két évben alulmúlta a hasonló magyar mutatót.

¹⁶³<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tec00011&language=en>

Magyarországnak éppen akkor kellett kényszerűségből váltania a költekezésről a megszorításra, megőrizve a fiskális politika prociklikus jellegét, amikor a válság a legmélyebb volt. A 2009 tavaszától egy évig hivatalban lévő Bajnai-kormánynak – tizenöt év alatt a harmadik megszorító csomaggal – a kiadások radikális visszafogása révén sikerült elhárítania az államcsőd veszélyét, és helyreállítani a bizalmat a magyar piac iránt. Ennek ára azonban a nagymértékű, az EU-ban ugyan nem kirívó, de a visegrádi országok mindegyikénél nagyobb mértékű, 6,7 százalékos recesszió volt 2009-ben.

A 2010-es magyarországi kormányváltás után is instabil maradt a magyar gazdaság (Oblath, 2014). 2010 és 2012 között folytatódott a korábbi húzd-meg-ereszd-meg politika: a 2011-es költségvetési expanzió lökést adott a GDP-nek, a 2012-es megszorítás pedig recesszióba taszította a gazdaságot (Oblath, 2014: 32). Az instabilitás elsődleges forrását 2010 után mégsem a költségvetési hiány alakulásában, hanem a később kifejtendő intézményi változásokban kell keresni (Oblath, 2014). Az államháztartás GDP-arányos hiánya 2011 óta a maastrichti 3 százalékos szint alatt maradt, látszólag tehát tartósan érvényesült a fegyelmezett költségvetési politika.

Ennek ára azonban az volt, hogy nemzetközi összehasonlításban is magas különadókat vetettek ki három ágazatban, a bankszektorban, a kiskereskedelmi láncok esetében és a telekommunikációs ágazatban, továbbá jogi eszközökkel felszámolták a magánnyugdíj-pénztári rendszert, és ezen keresztül a nyugdíjcélú megtakarítások egy részét. Emellett bevezették a tranzakciós adót és a bankszektorra kényszerítették, hogy fogadják a lakossági devizaadósok végtörlesztését. A gazdaságpolitikai intézkedések során nemegyszer sérültek a jogállami normák (Kornai, 2015). Mindez – dacára annak, hogy a költségvetési túlköltekezés megszűnt – továbbra is bizalmatlanságot táplált a kormány és a gazdasági szereplők között. Ennek következtében a GDP-hez viszonyított beruházási ráta¹⁶⁴ 2013-ra a mélypontra süllyedt, de már 2009 óta a legalacsonyabb volt a visegrádi négy ország között (Oblath, 2014: 38). 2013-2014-ben aztán nemcsak a növekedési mutatók, hanem a beruházási ráta is javult, a munkanélküliség csökkent, miközben az államháztartás hiánya továbbra is 3 százalék alatt maradt. Az elmúlt másfél évtizedben ingadozó infláció pedig megszűnt, és enyhe defláció jellemezte a gazdaságot. Úgy látszott, hogy a gazdaságpolitikai kockázatok mérséklődtek. A gazdaságnak a lakosság általi egyre pozitívabb megítélése és a javuló makromutatók egymást erősíthették. Az

¹⁶⁴ Bruttó állóeszköz-felhalmozás a GDP arányában.

adatok mögé nézve azonban kérdéses, hogy mennyire fenntartható a 2013 óta megfigyelhető növekedés. Merthogy többnyire a politikai beavatkozások által generált mesterséges gazdaságélénkítő intézkedések (Mellár, 2014) – például a rezsicsökkentés által felpumpált belső kereslet és a több tekintetben látszatfoglalkoztatást nyújtó közmunka-programok –, továbbá az európai uniós pénzbeáramlás¹⁶⁵ táplálják a gazdasági teljesítmény bővülését.

Ebben a fejezetben bemutattuk, hogy a gazdasági teljesítmény lakossági percepciójában mért lényegi különbség Magyarország és Lengyelország között összefüggésben állhatott Lengyelország e téren elért sikereivel, illetve azzal, hogy a magyar gazdaságpolitika az uniós csatlakozás utáni évtizedet a felzárkózás szempontjából elvesztegette. A gazdasági teljesítménybeli differencia egyik oka az, hogy Lengyelország politikai elitje a feszes költségvetési politikát illetően megvalósult elitkonszenzus révén pragmatikus gazdaságpolitikát folytatott. Eközben Magyarországon a gazdaságpolitika a „húzd-meg-ereszd-meg” gyakorlatot követte, és a politikai ciklusok szerint a kiadásnövelő, illetve az azokat visszafogó intézkedéseket váltogatta. Az elitek oldaláról a túlköltekezésnek nem látszott akadálya. A formális intézményeket illetően a kilencvenes években még működött elitkonszenzus felbomlott, a politikai ellenfelek igyekeztek diszkreditálni, kiszorítani egymást. Így az „implicit konszenzus” helyett az egymásra licitáló „szavazatvásárlás” dominálta a politikát, ami törvényszerűen vezetett a „fiskális alkoholizmushoz”. Amint bemutattuk, Lengyelországban az EU megítélése a keleti bővítést követő évtizedben tartósan jó volt, míg Magyarországon negatívabb tendenciák érvényesültek. Ez meglepő lehet annak fényében, hogy Lengyelországban 2005 és 2007 között a nacionalista és EU-ellenes Kaczynski-testvérek vezették az országot. Ezt a jelenséget EU-politikai paradoxonnak neveztük. A gazdasági teljesítmény alakulása lehet e paradoxon feloldása: a lengyel konvergencia, a gazdasági teljesítmény kedvező alakulása nemcsak a gazdasági helyzetet illető percepciót javíthatta, hanem az unió megítélését is.

¹⁶⁵ Lásd például Mellár Tamás eszmefuttatását arról, hogy az elmúlt években beáramlott uniós pénzek és a növekedési ráták között még egyszeres multiplikátor-szorító sem látszik. http://nol.hu/velemenyt/a-magyar-csoda-1507555?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201505. 2013-14-ben a GDP 10 százalékának megfelelő uniós pénz jött be az országba, miközben a GDP csak 5 százalékkal nőtt.

VII. Az intézményi változók alakulása és összefüggésük az EU megítélésével és a gazdasági teljesítménnyel

E fejezetben a különféle közelítő mutatókkal (proxikkal) operacionalizált intézményi változók összefüggéseit igyekszünk feltárni részben az euroszepticismussal (az EU megítélésével), részben a gazdasági teljesítmény alakulásával. Törekvésünk célja az, hogy megmutassuk, hogy a magyarországi euroszepticismus milyen csatornákon és módzatokon keresztül hat a gazdasági teljesítményre.

1. A normák, valamint a formális és informális intézmények operacionalizálása

Elemzésünkben a Manners-i értelemben vett normákra, illetve a North-i értelemben tételezett intézményekre fókuszálunk. Feltételezésünk szerint az uniós normák és szabályok (a North-i értelemben vett formális intézmények) betartása vagy megsértése nemcsak a kormányzó elit európai elkötelezettségének avagy euroszepticismusának indikátora, hanem – egy adott országra jellemző formális és informális elemekből álló intézményi mix-szel (Williamson, 2009) vagy mátrix-szal (North, 1990) való kölcsönhatásban – befolyásolhatja a gazdasági teljesítményt is. Másképpen fogalmazva, hipotézisünk azt mondja ki, hogy az euroszepticismus az uniós normák be nem tartásán keresztül gyakorolhat hatást egy ország intézményi fejlődésére. Az intézményi változások aztán, miként az elméleti fejezetekben kifejtettük, jelentős hatással lehetnek a gazdaságpolitikára és a gazdasági teljesítményre.

Néhány, témánk szempontjából releváns, Manners-i értelemben vett szubsztantív és szimbolikus normát (Manners, 2002) kiemelünk és operacionalizálunk annak érdekében, hogy később megvizsgáljuk, Magyarország az uniós csatlakozás óta eltelt egy évtizedben mennyire tartotta be azokat. E normák megsértése, s főleg megtagadása az euroszepticismusnak – abból is a keményebb, a „rendszerrel” szembeni (Serrichio et al., 2013) típusnak – az indikátora lehet.

A Manners-i értelemben vett legalapvetőbb uniós normák az EU szerződésekből vezethetők le. Az EU legfőbb alapelveit (a Lisszaboni Szerződéstől kezdve: értékeit) a 2. cikk határozza meg¹⁶⁶. Ez kimondja, hogy

¹⁶⁶ http://eu.kormany.hu/download/9/d4/20000/EU_EUM_szerzodes.pdf

„Az Unió az emberi méltóság tiszteletben tartása, a szabadság, a demokrácia, az egyenlőség, a jogállamiság (*kiemelés tőlem – MJP*), valamint az emberi jogok – ideértve a kisebbségekhez tartozó személyek jogait – tiszteletben tartásának értékein alapul. Ezek az értékek közösek a tagállamokban, a pluralizmus, a megkülönböztetés tilalma, a tolerancia, az igazságosság, a szolidaritás, valamint a nők és a férfiak közötti egyenlőség társadalmában.”

Az uniónak a 2. cikkben foglalt értékei a koppenhágai kritériumokkal rokoníthatóak: míg a 2. cikk a tagállamokra vonatkozóan határozza meg a betartandó normákat, addig a koppenhágai kritériumrendszer a csatlakozást kilátásba helyező államra ír elő hasonlókat. A 2. cikkben foglalt, közrendi minimumként (Láncos, 2013) is értelmezett alapértékek általánosak, absztraktak¹⁶⁷ és így több tekintetben szubjektívek, vagyis ideológiailag meghatározottak lehetnek¹⁶⁸. A szankcionálásuktól – bár elvileg lehetséges a brüsszeli zsargonban „politikai atombombaként” emlegetett uniós szerződés 7. cikke alapján – a tagállamok ódzkodnak. A 7. cikk értelmében az uniós alapszabályokat megsértő államot egy bonyolult, többlépcsős eljárás végén¹⁶⁹ azzal lehetne szankcionálni, hogy megvonják tőle a szavazati jogot, vagyis uniós tagságának értelme erősen megkérdőjeleződne. A gyakorlatban a 7. cikk alkalmazása még egyszer sem történt meg. Ráadásul az Európai Bizottság is idegenkedik attól, hogy az Európai Bírósághoz forduljon egy-egy tagállam az alapvető értékek megsértése miatt, amire pedig elvileg lenne lehetősége¹⁷⁰ (Láncos, 2013: 7-8).

Egy, a 2. cikkénél jóval konkrétabb szabályrendszert alkotnak a gazdasági regulák, a fejlődést előmozdítandó. Ezek körébe tartoznak például a maastrichti kritériumok¹⁷¹, a Stabilitási és Növekedési Paktum, illetve a válság nyomán foganatosított intézkedések¹⁷². Ezek a North-i értelemben vett formális intézmények alapjaiban határozzák meg egy uniós tagállam gazdaságpolitikáját. Illetve fordítva: ha egy ország nem tartja be ezeket a szabályokat, akkor az megmutatkozik a gazdaságpolitikában, ami hatással lehet a gazdasági teljesítményére. A gazdaságot befolyásoló szabályok közül talán a legfontosabb a 3 százalékos GDP-arányos államháztartási deficitszabály, amely

¹⁶⁷ Például nem világos, hogy a demokrácia alatt mit is ért pontosan e cikk: csupán a demokratikus procedúrát vagy annak szubsztantív, például a plurális intézmények működésére alapozott értelmezését.

¹⁶⁸ Például mást jelenthet a „szabadság”, mint norma megsértése egy konzervatív, egy liberális vagy egy szocialista meggyőződésű állampolgár számára.

¹⁶⁹ Erről bővebben lásd: <http://www.bruinfo.hu/cikk/20130318-a-7-cikk-es-csatolt-reszei.html>.

¹⁷⁰ Vagyis az Európai Bíróság elvileg elmarasztalhatja egy tagállamot az alapvető értékek, a közrendi minimum megsértése okán, precedens értékű fogódzót nyújtva a tagállamoknak és az uniós intézményeknek is a későbbiekben a vélt vagy valós jogsértések meghatározásához. De ilyen bírósági ítélet egyelőre nem volt. (Láncos, 2013:7)

¹⁷¹ A maastrichti kritériumrendszer elemeit lásd az II. 2. b. fejezetben.

¹⁷² Ezekről korábban részletesen szoltunk.

Manners-i értelemben vett normává érett (Laidi, 2005), s szinte szimbolikus jelentőséggel bír az EU-s gazdasági kormányzásban a Maastrichti Szerződéstől kezdve.

A teljes uniós joganyag egyfajta North-i értelemben vett formális intézménynek tekinthető. Amennyiben egy tagállam az uniós jogból adódó kötelezettségeit nem teljesíti, akkor az Európai Bizottság kötelezettségszegési eljárást indít ellene¹⁷³. Ha az eljárás során nem sikerül megteremteni az összhangot a tagállami szabályozás és az uniós szerződések között, akkor a Bizottság az Európai Bírósághoz fordulhat, amely eljárást indít és megállapítja, hogy a tagállam megsértette-e az uniós jogot. Amennyiben igen, akkor az Európai Bíróság pénzbeli bírságra kötelezheti a tagállamot (Juhász, 2014).

Az uniós szabályok betartása, illetve megsértése lehet tehát az a „közvetítő”, amelyen keresztül az EU-megítélés (illetve az euroszkepticizmus) befolyásolni képes egy országban a gazdasági teljesítmény intézményi feltételeit. Érdemes megkülönböztetni a normaszegést és a normatagadást. A normaszegés a puha euroszkepticizmussal mutathat rokonságot, hiszen vélt vagy valós pragmatikus cél érdekében hagyja figyelmen kívül a normát. A normatagadás viszont a kemény, sőt a hajthatatlan (Wessels, 2007) euroszkepszisre utalhat, mivel – a haszonelvű mérlegelésen túlmutatva – nem fogadja el az EU szimbolikus normáit, értékeit.

Az euroszkepticizmus és a gazdasági teljesítmény összefüggésének megragadása szempontjából az intézményi helyzetet közelítő proxik alkalmazására van szükség.

Az intézményi változókat közelítő értékeket nemzetközi felmérésekből merítjük. Ezek olyan, North-i értelemben vett formális és informális intézményeket, mint a jogállamiság, a korrupció és az intézményi átláthatóság, továbbá a részben ezekből eredeztethető bizalmi szintet igyekeznek számszerűsíteni. Egyes intézmények Manners-i értelemben vett normáknak is tekinthetők. Ilyen például a jogállamiság, amely az Európai Unió Lisszaboni Szerződésének 2. cikkében szerepel.

A gazdaságpolitika része a kormányzásnak és összefügg az intézményrendszer működésével. A kormányzás, illetve az intézményrendszer minősége kihat egy ország hosszú távú gazdasági fejlődésére (például North, 1990; Acemoglu et al., 2004; Rodrik,

¹⁷³ A kötelezettségszegésnek három formája van: a tagállam nem ültette át a megadott határidőre az uniós jogszabályt a nemzeti jogba; vagy nem megfelelően ültette át; vagy a végrehajtás nem felel meg a szabályoknak (Juhász, 2014: 374).

2013). Bo Rothsteinnek a kormányzás minőségéről írt könyve szerint a kormányzás összefüggést mutat a GDP-növekedéssel operacionalizált gazdasági teljesítménnyel, jóllehet a kapcsolat iránya megkérdőjelezhető (Rothstein, 2011: 55). Az intézmények, a kormányzás, illetve a növekedés közötti kapcsolatban a kauzalitás nehezen megragadható, vitatható, hogy melyik a függő és a független változó (Hall, 2003, idézi Rothstein, 2011: 53). Jelen tanulmányunk is inkább a változók közötti összefüggéseket, mintsem a kauzalitás irányát igyekszik feltárni.

A kormányzás minőségének méréséhez többféle közelítő változó vehető igénybe. Egy értelmezés szerint a kormányzás minősége három intézményi változóval, azaz proxival mérhető: a kormányzás hatékonyságával, a jogállamisággal és a korrupció szintjével (Rothstein, 2011). E három változó között nagyon erős, mintegy 90 százalékos korreláció mutatható ki. (Rothstein, 2011: 59). Egy másik értelmezés szerint hat proxival közelíthető a kormányzás: ezek a jogállamiság-index, a „korrupció kontrollja”, az elszámoltathatóság, a szabályozási minőség, a kormányzati hatékonyság és a politikai stabilitás, ezek a Világbank World Governance mutatói (World Governance Indicators) (Kaufmann et al., 2010).

A jogállamiság-indexet lehet érdemes használni annak a percepciónak a mérésére, hogy egy országban a társadalmi-gazdasági aktorok (üzletemberek és szakértők) mennyire bíznak a jogszabályokban. A Világbank szerint ebbe az indexbe beletartozik – az új intézményi közgazdaságtan képviselői által is rendkívül fontosnak tartott – szerződések kikényszerítése, a tulajdonjogok érvényesülése, továbbá a rendőrségbe és a bíróságokba vetett bizalom, és a „bűnözés és az erőszak valószínűsége” is. (Kaufmann et al. 2010: 3). A jogállamiság a törvény előtti egyenlőséget jelenti, azt, hogy senki nem áll a törvények felett, illetve a törvények tisztességes, részrehajlás-mentes alkalmazását (Rothstein, 2011: 44). Az ebben az értelemben definiált jogállamiság befogadó, vagyis a teljes társadalom és nemcsak az elit céljait szolgáló intézményrendszert (Acemoglu-Robinson, 2013) feltételez.

A jogállamiság egyszerre jelenti a North-i formális (szerződések kikényszerítése, tulajdonjogok rendszere) és informális (a rendőrségbe és a bíróságokba vetett bizalom) intézmények érvényesülését, ugyanakkor a Manners-i uniós alapnormának (értéknek) is tekinthető.

A jogállamiságnak a gazdasági fejlődésre gyakorolt hatása sem mentes az ellentmondásoktól. Egy korábbi empirikus tanulmány a két változó között pozitív kapcsolatot mutat ki: „nagyon hosszú távon” egységnyi javulás a jogállamiság-mutatóban négyegységnyi javulást eredményez az egy főre jutó GDP-ben (Kaufmann-Kray, 2002, idézi: Rothstein, 2011). De az is valószínűsíthető, hogy a jogállamiság nem tekinthető csodaszernek, elég, ha csak a kínai példára utalunk, ahol a GDP-vel mért imponáló gazdasági teljesítmény a befogadó intézményrendszert feltételező jogállami normák érvényesülése nélkül ment végbe. A jogállamiság és a gazdasági teljesítmény kapcsolatának iránya nem egyértelmű; a gazdagabb országoknak több pénzük áll rendelkezésre az igazságszolgáltatásuk fejlesztésére. Elvileg az sem lenne kizárt, hogy a társadalmi bizalomban megnyilvánuló informális intézmények generálják mind a jogállamiságot, mind pedig a gazdasági fejlődést. Rothstein saját kutatásai alapján azonban arra mutatott rá, hogy a kapcsolat iránya fordított: a jogi intézményrendszer magas színvonalú működése eredményezheti a társadalmi tőke és a bizalom erősödését (Rothstein, 2011: 58).

A korrupció és az átláthatóság, mint részben kulturális mintázatként tételezhető informális intézmények szintén alapvetően befolyásolják a kormányzás minőségét, és ezen keresztül a gazdasági teljesítményre is hatást gyakorolhatnak. A korrupció a Transparency International¹⁷⁴, a Világbank¹⁷⁵ tanulmányai és más kutatások szerint a ráruházott hatalommal való visszaélést jelenti egyéni haszonszerzés érdekében (Lambsdorff et al., 2005; Kaufmann et al.; 2010, Rothstein, 2011). A korrupció mérését két proxival közelítjük: a Világbank és a Transparency International indikátoraival.

A Világbank WGI mutatói között találjuk a korrupciós kontroll (Corruption Controll – CC) indikátort, amely azokat a szakértői és üzletemberi percepciókat mutatja, hogy az elit mennyire él vissza a közhatalommal (Kaufmann et al., 2010: 3). Idesorolható az utcai vagy „kis” korrupció, a fehérgalléros vagy „nagy” korrupció, illetve az a jelenség, amelynek során egyes gazdasági és/vagy politikai aktorok „foglyul ejtenek” egy államot („state capture”), vagyis a politikai és a gazdasági rendszert a saját érdeküknek megfelelően torzítják. A Transparency International (TI) Korrupciós Érzékelési Indexe (Corruption Perception Index – CPI)¹⁷⁶ szintén egy olyan, a korrupciós szintet mérő proxi,

¹⁷⁴ https://www.transparency.org/whoweare/organisation/faqs_on_corruption/2/

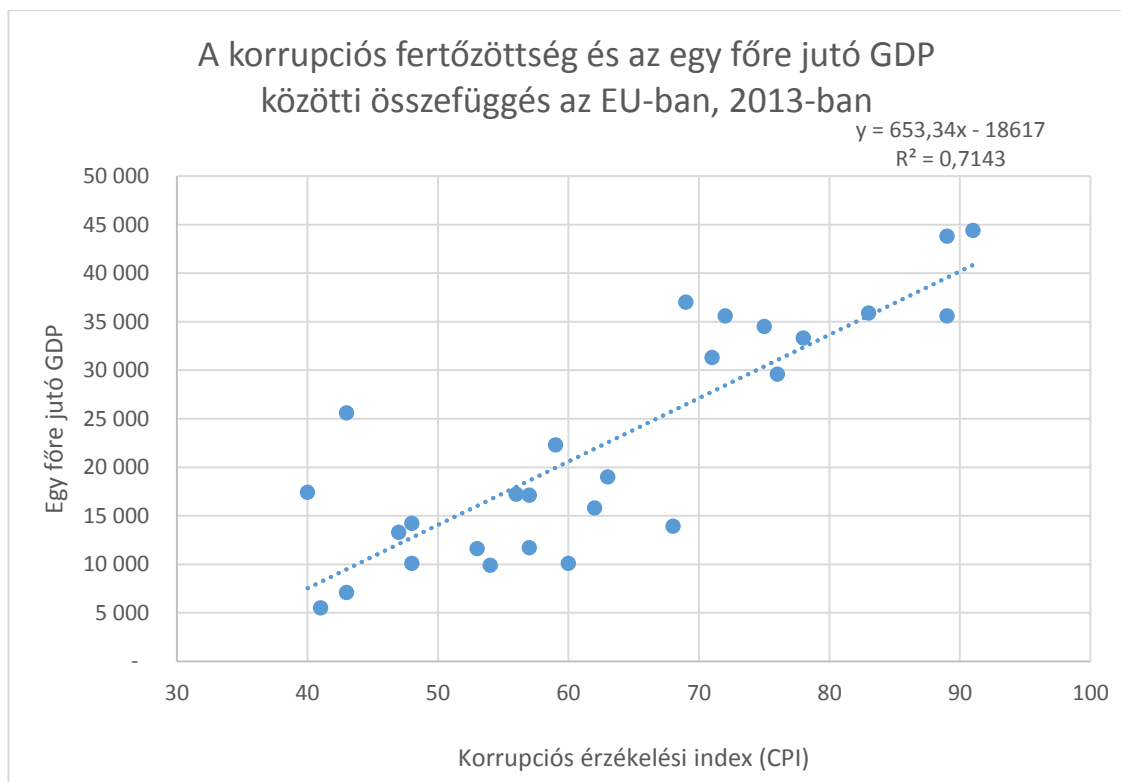
¹⁷⁵ <http://www1.worldbank.org/publicsector/anticorrupt/corruptn/cor02.htm>

¹⁷⁶ A részletes módszertanról lásd: http://www.transparency.org/cpi2011/in_detail

amelyen keresztül mérhetővé válik egy országban a közszektor korrupciója. A CPI a közszektor korrupciójának mértékét közelíti üzletemberek és szakértők percepciói alapján¹⁷⁷.

A korrupció szintje összefügg a kormányzás minőségével és a gazdasági teljesítménnyel (OECD, 2012; Rothstein, 2011). A korrupció és az egy főre jutó GDP között negatív kapcsolat mutatható ki a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) vonatkozó tanulmánya szerint. Eszerint – a 2011-es évet alapul véve és 176 államot vizsgálva – a Világbank CC indexe erős kapcsolatot jelez az egy főre jutó nemzeti jövedelemmel (OECD, 2012: 11). Ezt a megállapítást támasztja alá saját számításunk is, amely a 2013-as évre az Európai Unió 28 országát vizsgálva, erős negatív összefüggést tárt fel a korrupciós szint és az egy főre jutó nemzeti jövedelem között (lásd az 22. ábrát).

22. ábra

Megjegyzés: A CPI magasabb értéke kisebb korrupciós kitettséget jelez.

Forrás: Eurostat, Transparency International

<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00001&plugin=1>
http://transparency.hu/uploads/docs/cpi_info_2013.pdf

¹⁷⁷ A CC-ben és a CPI-ban közös, hogy mindkettő számos alindexekből felépülő kompozit index, és a végső érték az egyes elemek súlyozott átlagolásából adódik. Az országok mutatóit és az ezekből képzett rangsorokat évente hozza nyilvánosságra a Világbank, illetve a Transparency International.

A két változó közötti kauzalitás iránya – miként a jogállamiság esetében – itt sem egyértelmű: a magas jövedelmű országok ugyanis több erőforrással rendelkeznek, amelyet a korrupció elleni küzdelemre tudnak fordítani. Ráadásul a korrupció csak hosszabb távon hat a fejlődésre; a korrupció szintje és az éves növekedési ráták között nem látszik az összefüggés (OECD, 2012). Egyes esetekben a korrupció akár elő is mozdíthatja a növekedést, például az állami-kormányzati tisztviselők és a gazdasági aktorok közötti összefonódások következtében, ami rövidtávon hatékonyságjavulást eredményezhet (Rothstein, 2011: 56), OECD, 2012: 3, Acemoglu-Robinson, 2013)¹⁷⁸.

A korrupció nem feltétlenül közvetlenül hat az egy főre jutó GDP-re, hanem transzmissziós csatornákon keresztül. Az egyik legfontosabb ilyen csatorna a magánberuházások szintje (OECD, 2012: 16). A korrupció aláássa a társadalmi bizalmat és bizonytalansághoz vezet. Az üzleti környezet bizonytalansága a beruházások csökkenéséhez vezethet. Továbbá a korrupció, mint azt már feljebb jeleztük, erősen összefügg a kormányzásnak, vagyis a jogállamiságnak és a kormányzati hatékonyságnak a mutatóival (Rothstein, 2011; OECD, 2012: 20). Például ha az igazságszolgáltatás pártatlansága csorbát szenved, akkor a korrupció felderítése sem tisztességes eljárásban történik, ami aláássa az igazságszolgáltatásba és az intézményekbe vetett társadalmi bizalmat.

A korrupció döntő társadalmi költsége nem feltétlenül az ellopott vagy elcsalt vagyon révén jelentkezik (OECD, 2012; Rothstein, 2011). Ennél fontosabb az a mechanizmus, amely alapján eltorzul az erőforrások allokációja. Egy korrupt politikai és gazdasági rendszerben a jövedelemelosztás nem a piaci teljesítményt díjazza, hanem korrupciós csatornákhöz való hozzáférést, a járadékvadász magatartást. A korrupcióból hasznot húzó bennfentesek kisémmizhetik a társadalom jelentős részét. Ezért a korrupciót a szegényebb rétegeket sújtó regresszív adónak (World Bank, 2002) vagy a döntéshozatalt és a gazdasági folyamatokat torzító illegális adónak (Rothstein, 2011: 56) is szokás nevezni.

A korrupció szorosan összefügg az intézményrendszer működési zavaival, vagyis a politikai és gazdasági berendezkedés diszfunkcionális működésének egyik tünete. A

¹⁷⁸ Egyes ázsiai országokról, elsősorban Kínáról, de Indiáról és Vietnamból is egyfajta lehetséges kivételként – „paradoxonként” – ír az OECD-tanulmány: az 1996 és 2011 közötti adatokat vizsgálva a növekedés magas korrupciós szinttel járt együtt. A növekedési ráta a vizsgált időszakban évente és átlagosan 7 ázsiai ország átlagában 5 százalék volt, míg a percipiált korrupciós szint 3,4 százalékkal nőtt (OECD, 2012: 14-15).

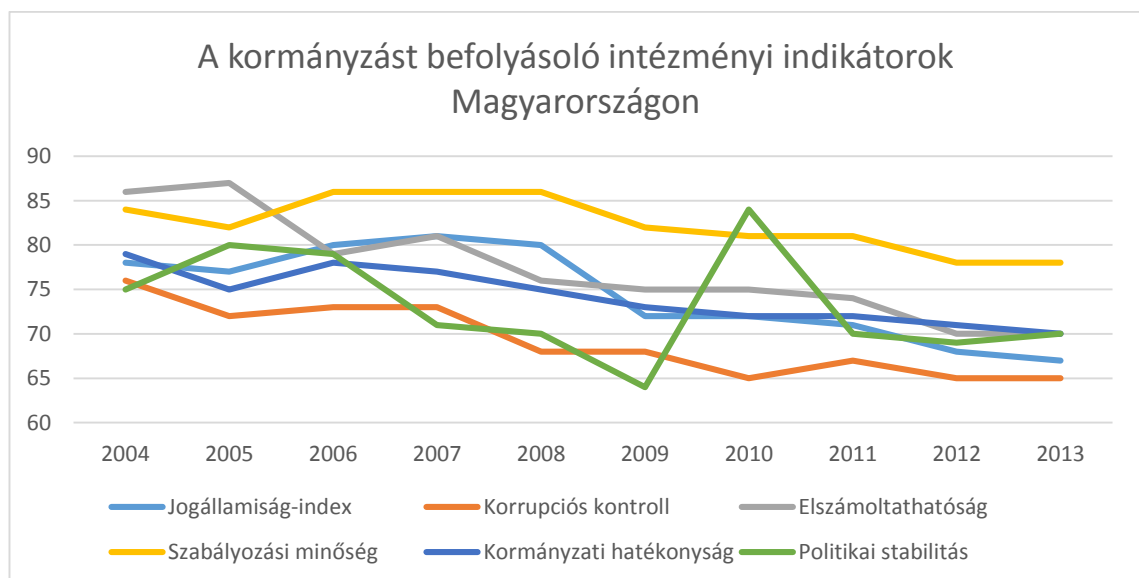
korruptió megelőzésének módja az átláthatóság előmozdítása. Az intézményi átláthatóságot is proxikkal mérhetjük. Az egyik ilyen közelítő érték a Világgazdasági Fórum Versenyképességi Jelentése¹⁷⁹ „intézményi pillérének” néhány indikátora, például a „kormányzati politika átláthatósága”¹⁸⁰.

2. Az intézményi változók alakulása a csatlakozás után Magyarországon és Lengyelországban

Ebben a részben néhány, az intézmények minőségét közelítő értékkel mérő változón (proxin) keresztül azt mutatjuk be, hogy a North-i értelemben vett intézmények minőségében milyen átalakulás ment végbe Magyarországon az elmúlt évtizedben, összehasonlítva a többi közép-európai országgal, elsősorban Lengyelországgal.

Évtizedes távlatban, 2004 és 2013 között a jó kormányzást mérő hat, a Világbank (WGI) listáján szereplő intézményi indikátor közül Magyarországon kivétel nélkül mindegyik romlást mutatott. Kontrasztos ugyanakkor, hogy Lengyelországban az enyhén csökkenő „elszámoltathatóság” és a stagnáló „kormányzati hatékonyság” indexet leszámítva a kormányzás másik négy mutatója egyaránt javulást jelzett, igaz, jóval alacsonyabb szintről indulva (lásd a 23. és a 24. ábrát). Az évtized végére a szabályozási minőséget leszámítva nominálisan mindegyik lengyel intézményi indikátor jobb teljesítményt jelzett, mint a magyar.

23. ábra

¹⁷⁹ <http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2014-2015>

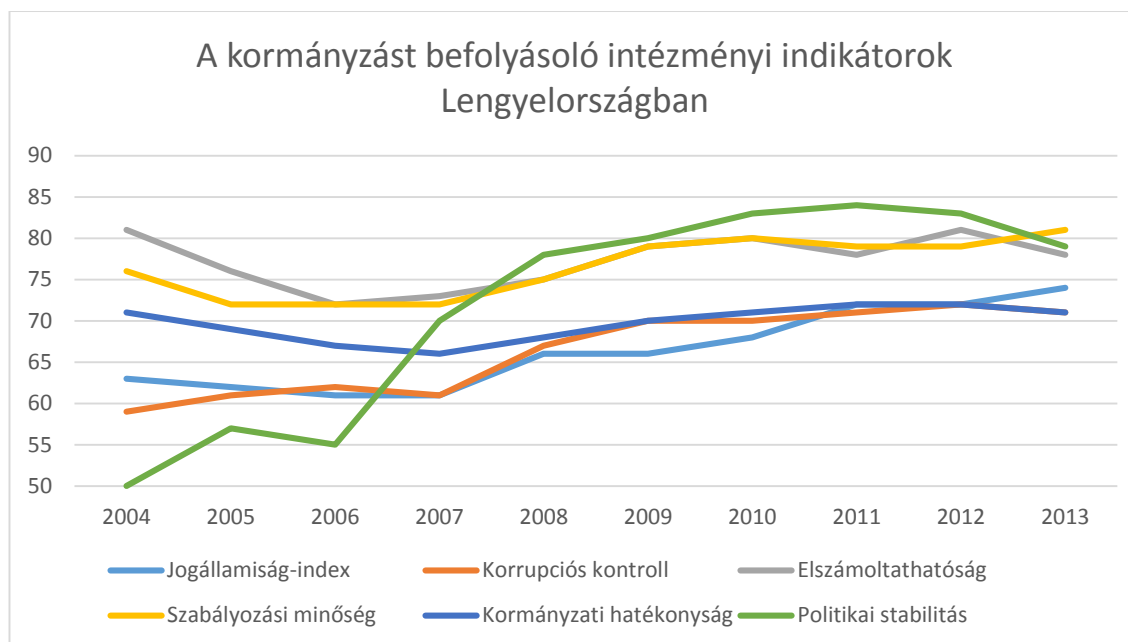
¹⁸⁰ <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2014-2015/rankings/#indicatorId=EOSQ049>

Megjegyzés: A magasabb indexek kedvezőbb értékeket jelölnek.

Forrás: Világbank

<http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#reports>

24. ábra

Megjegyzés: A magasabb indexek kedvezőbb értékeket jelölnek.

Forrás: Világbank

<http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#reports>

Témánk szempontjából a jogállamiság-index, mint a formális intézmények működését közelítő proxy különös figyelmet érdemel. A jogállamiság ugyanis nemcsak formális intézmény, de Manners-i értelemben vett uniós norma (érték) is. A jogállami normák érvényre juttatásában a kormányzó elitnek kulcsszerepe van: ha az elit euroszeptikus, akkor az uniós normákat megszegheti vagy megtagadhatja. A jogállami működés (vagy annak hiánya) különféle csatornákon, például a minden szereplőre egyformán érvényes (vagy éppen részérdekek mentén torzított) üzleti környezeten keresztül, befolyásolhatja a gazdasági teljesítményt.

Magyarországon a Fidesz 2010-es hatalomra jutásáig a hatalmon lévő kormányok – formálisan és látszólag legalábbis – tiszteletben tartották az unió alapértékeit, vagyis a demokráciát, a jogállamiságot és a magántulajdonon alapuló piacgazdaságot (Balázs, 2014; Kornai, 2015). Többé-kevésbé érvényesült a demokratikus fékek és ellensúlyok rendszere. Igaz, már akkor megfigyelhetőek voltak a demokrácia és a jogállamiság

kiüresedésének, a „színelte demokráciának” a jelei, amit részben az elitkonszenzus felbomlása idézhetett elő (Ilonszki-Lengyel, 2010; Lengyel, 2012b; Fric et al, 2014).

A Fidesz vezette, kétharmados, alkotmányozó parlamenti többséggel rendelkező kormány 2010-ben alapjaiban írta át a magyarországi intézményrendszert (Balázs, 2014; Lengyel, 2014; Ilonszki-Lengyel, 2014; Kornai, 2015). Az új hatalom az intézmények átszabását egyoldalúan, érdemi egyeztetés nélkül és a konszenzuseresést mellőzve hajtotta végre. Számos, korábban a kétharmados elfogadáshoz kötött szabály miatt konszenzushoz kötött törvényt, például a médiatörvényt módosítottak. Új alkotmányt fogadtak el, az állami szervezetek élére a kormányhoz lojális – nemegyszer megkérdőjelezhető szakértelmű – vezetőket nevettek ki. Mérsékelték az Alkotmánybíróság jogkörét. Az állami szervek politikai autonómiája – talán csak a bíróságokat leszámítva¹⁸¹ (Kornai, 2015: 8) – lényegében megszűnt, vagyis a korábbinál erősebben függő helyzetbe kerültek a kormánnytól. A törvényhozó és a végrehajtó hatalom szinte felcserélődött: a parlament vált a kormány végrehajtójává. 2010 és 2014 között 88 esetben csupán – legfeljebb – egy hét telt el a törvényjavaslat benyújtásától annak elfogadásáig (Kornai, 2015: 8)

A politikai rendszer fontos elemévé vált a központosítás, illetve az arra való törekvés. A Fidesz-kormány – elődjeihez képest – a magántulajdonon alapuló piacgazdaság formális intézményéhez és uniós normájához is másként viszonyult. Az állami tulajdon gyarapodott, ami vagy a tulajdonjogok megvásárlásával, vagy az „álcázott konfiskálás”¹⁸² eszközeivel történt (Kornai, 2015: 8), sérült tehát a tulajdonjog „szentsége”, a szerződéses biztonság.

A Fidesz-kormány az intézményrendszer átszabását részben a válság okán előállt szükségszerűséggel, részben pedig az intézkedések hatékonyságának javulásával indokolta¹⁸³. A Fidesz politikusai úgy vélték, hogy a 2010 előtti időszak „tehetetlenségét”

¹⁸¹ A Világgazdasági Fórum 2014-2015-ös Versenyképességi Jelentése alapján az úgynevezett „intézményi pillérben” a bíróságok függetlensége az egyetlen olyan mutató, ahol a magyarországi indikátor jobb, mint a régiós átlag (a régió alatt ezúttal az öt közép-európai és három balti államot értve, vagyis Lengyelországot, Csehországot, Szlovákiát, Szlovéniát, Magyarországot, Észtországot, Lettországot és Litvániát.) <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2014-2015/rankings/#indicatorId=EOSQ049>

¹⁸² Kornai (2015) szerint erre példa a magán-nyugdíjpénztárak 2010-es államosítása, illetve a takarékszövetkezeti szektor átalakítása, előbb államosítása, majd újraprivatizálása.

¹⁸³ Egy, a sajtóban megjelent elemzésben ez olvasható: „Az új politikai doktrína voltaképpen a hatékony állam megteremtésére irányul: a kormányfő szerint ez váltja fel az ’akadékoskodó, akadályokat állító bizonytalan államunkat’, ami ’semmire sem jó a XXI. században’”.

tettre kész kormányzásnak kellett követnie¹⁸⁴. Ebben a megközelítésben az intézményi gyakorlatok és az uniós normák csak akadályozták a kibontakozást. A kormánypolitikusok véleménye szerint az intézményrendszer átszabásához (torzításához) a felhatalmazást a nagyarányú, alkotmányozó többséghez vezető választási győzelem, a „győztes mindent visz” elve jelentette.

Ezt a megközelítést jól illusztrálja Lázár Jánosnak a Fidesz korábbi frakcióvezetőjének – 2014-től kezdve a Miniszterelnökséget vezető miniszternek – egy 2011-es interjúrészlete (*kiemelés tőlem – MJP*): „Ami általában a jogállami kereteket illeti: 1989-1990-ben sok-sok amerikai segítséggel egy, a parlamenti erők megegyezésén alapuló *konszenzuális demokrácia* jött létre Magyarországon. Viszont ez nem azt jelenti, hogy évtizedek múltán is csak ilyen típusú demokrácia működhet. Megdöbbentő, hogy azok a nyugati országok kérik rajtunk számon a konszenzuális demokrácia hiányát, amelyek egyébként *többségi demokráciák*. Ma úgy gondoljuk a Fideszben, hogy a többségi demokrácia hatékonyabb, gyorsabb és tisztább felelősségi viszonyokat teremt.”¹⁸⁵

A szimbolikus értékeknek jelentőséget tulajdonító normatív értelmezés szerint Magyarország 2010 után sorozatosan megsértette a Manners-i értelemben vett európai értékeket (Balázs, 2014), ami akár az uniós értékek tagadásaként is felfogható. Más kérdés, hogy az EU-ellenes (keményen euroszeptikus) retorikához az EU által nyújtott támogatás elfogadása társult.

Az uniós normák tagadására talán nem, de normaszegésre 2010 előtt is volt példa: ilyen volt a Magyarország ellen indított túlzott deficit eljárás. A Fidesz-kormány normasértései 2012-2013-ban aztán arra késztették az Európai Parlamentet¹⁸⁶, illetve az Európa Tanács Velencei Bizottságát¹⁸⁷, hogy vizsgálatot folytasson Magyarországgal szemben. Mindkét elemzés arra jutott, hogy a magyar kormány megszegte a jogállami normákat.

A Fidesz-kormány által végrehajtott változtatások a magyarországi berendezkedést illetően felfoghatóak úgy, mint egy „U-kanyar” (Kornai, 2015). Kornai János szerint ez a fordulat egyedül a térségben Magyarországon zajlott le, más vélemény szerint 2013-2014-re az egész térségben romlott a „demokrácia minősége” (Freedom House, 2014).

http://hvg.hu/itthon/201321_a_masodik_orbankormany_harom_eve_szalonokon. Vagy lásd például ezt az elemzést: http://mandiner.blog.hu/2015/02/13/miert_hatekony_a_fidesz_a_jobb-es_a_baloldal_kozotti_aszimmetria_okairol.

¹⁸⁴ Más kérdés, hogy a WGI „hatékony kormányzás” indikátora nem mutatott pozitív irányú változást 2010 után: éppen ellenkezőleg az index 2010 és 2013 között 72-ről 70-re csökkent.

¹⁸⁵ http://hvg.hu/itthon/20111226_Lazar_Janos_Fidesz_interju

¹⁸⁶ Ez volt az ún. Tavares-jelentés: <http://www.scribd.com/doc/140778009/Tavares-Draft-Report-on-Hungary-HU-2013-05-06-LIBE>

¹⁸⁷ [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2013\)012-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2013)012-e)

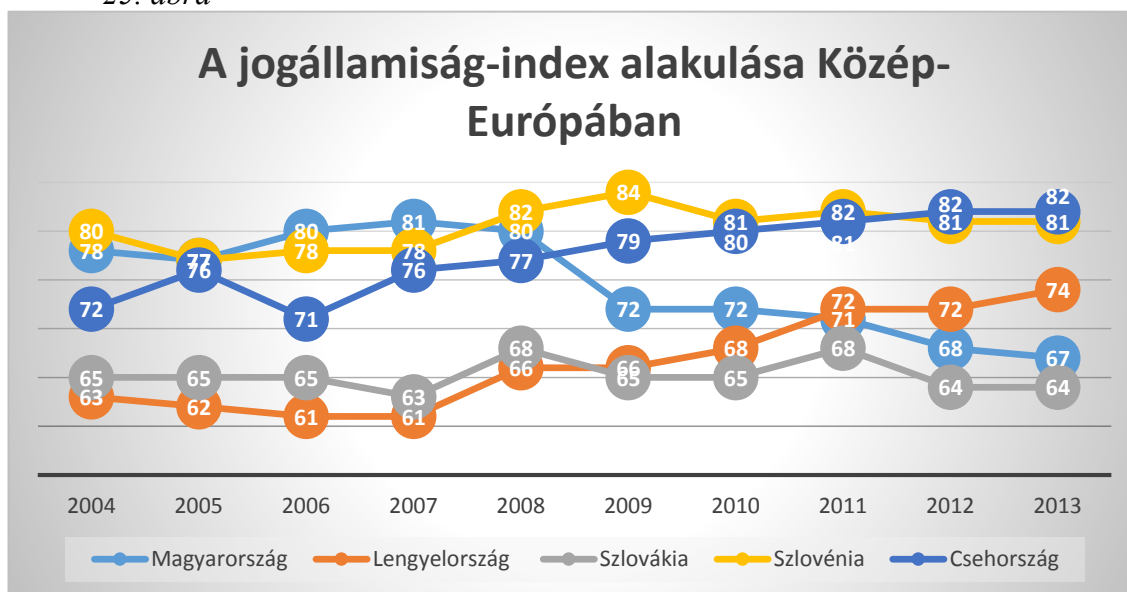
Empirikusan felvetendő kérdés, hogy a jogállami és demokratikus intézményrendszer fentiek szerinti átalakítása és torzítása megmutatkozik-e azokban a – formális intézmények és normák, vagyis a közösségi joganyag érvényesülését/megszegését a maguk konkrétságában mérő – tényekben (vagyis a kötelezettségszegési eljárások számában), továbbá a jogállamiság mérésére használható intézményi változóban.

Magyarország ellen ugyan 2010-től a korábbinál több kötelezettségszegési eljárás indult, ám ezek száma egyáltalán nem kirívó uniós összehasonlításban (Balázs, 2014; Juhász, 2014). Magyarországgal szemben 2004 és 2013 között összesen 14 kötelezettségszegési eljárást alkalmazott a Bizottság, miközben Lengyelországgal szemben 67-et. Csehország és Szlovákia esetében ez a szám 27 és 13. Azon ügyek közül, amelyek az európai bírósági szakaszba jutottak, Magyarország ellen egy évtized alatt mindössze három elmarasztaló ítélet született, miközben ugyanezen időszak alatt Lengyelországgal szemben 23, Csehországgal szemben 16, Szlovákia ellen pedig 4. A 14, Magyarország ellen indított kötelezettségszegési eljárás közül kettő tekinthető politikai szempontból érzékeny témának: a bírák, ügyészek, közjegyzők hivatali idejének megrövidítése, valamint az adatvédelmi biztos hivatalának megszüntetése (Juhász, 2014: 382).

E rövid jogstatisztika azt támasztja alá, hogy Magyarország alapvetően az EU jogtisztelő tagállamának bizonyult a csatlakozás utáni évtizedben. Mindez megkérdőjelezi azokat az értelmezéseket, hogy a magyar kormány 2010 után súlyosan megsértette az uniós normákat és árnyalja azt az interpretációnkat is, hogy a kormányzó elit a keményebb euroszkepticizmus irányába mozdult volna. A retorika és a politika ellentétben állhatott egymással.

Másfelől viszont az is tény, hogy a magyar jogállamiság-index alakulása évtizedes távlatban a közép-európai országokkal összevetve számottevő romlást mutat: 2004-ben Magyarország még a második helyen állt Szlovénia után, 2013-ban viszont az öt ország közül már csak Szlovákia teljesített rosszabbul (lásd a 25. ábrát).

25. ábra

Megjegyzés: Az index a jogállamiság érvényesülésével emelkedik.

Forrás: Világbank

<http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#reports>

A 2010 utáni visszaesés összefüggésben állhat a politikai elit már bemutatott, növekvő euroszepticismusával. Figyelemre méltó azonban, hogy az adatok nem 2010-ben jelzik a törést, hanem már korábban. A legnagyobb esés 2008 és 2009 között következett be, igaz, utána is minden évben folyamatosan csökkent az index. E jogállamiság-index tehát nem a 2010-es fordulatot látszik alátámasztani, hanem a jogállamiságnak, mint uniós normának és, mint a gazdasági fejlődés szempontjából releváns formális intézménynek a 2007 óta tartó folyamatos, csaknem évtizedes erodálását.

Két országra (Magyarországra és Lengyelországra) vonatkozóan vizsgáltuk az egy főre jutó GDP alakulását és a jogállamiság-index összefüggését 2004 és 2013 között, és viszonylag erős pozitív kapcsolatot találtunk ($r=0,57$). Ez megerősítheti a jogállamiság és a gazdasági teljesítmény közötti összefüggést. Lengyelország gazdasági teljesítményét a jogállamiság, mint North-i formális intézmény és Manners-i norma (európai érték) támogathatta, míg Magyarország térségbeli lemaradása összefüggésben állhatott a jogállamiság erodálásával.

A magyar eset azt mutatja, hogy a jogállamiság és a gazdasági teljesítmény közötti összefüggés kauzális iránya nem egyértelmű (Rothstein, 2011), az utóbbi változó is befolyásolhatja az előbbi. A magyar gazdaságnak a globális válság előtti krízise, valamint a 2008 utáni mélyrepülése – és, mint azt korábban kimutattuk, a gazdasággal

kapcsolatos különösen negatív percepciók – jogállamiság erodálását idézhették elő. Mindez összefüggésben állhat az elitkonfigurációk alakulásával, az eliten belül történt szakadással, ami nem köthető egyetlen választáshoz, hanem a kétezres évek elejétől folyamatosan és egyre erősödő mértékben érvényesült Magyarországon (Ilonszki-Lengyel, 2014).

Lengyelországban más, ellentétesnek látszó dinamika ment végbe: a jogállamiság-index a 2006-2007-es 61 pontról 2013-ra 74 pontra nőtt. Az uniós csatlakozás óta eltelt egy évtizedben e proxy szerint a lengyelországi aktorokban egyre erősödhetett a bizalom a jogszabályok (különös tekintettel a szerződések kikényszerítésére és a tulajdonjogok rendszerére), valamint az igazságszolgáltatás egyes intézményei (rendőrség és a bíróság) iránt. Mindemellett a lengyel jogállamiság-index mutató jóval alacsonyabb szintről indult, és csak 2011-ben érte utol a magyart; utána tovább növekedett, míg a magyar tovább mérséklődött.

A 2007-ről 2008-ra történt viszonylag jelentős, 5 százalékpontos növekmény a jogállamiság-indexben összefüggésben állhatott azzal, hogy 2007-ben megbukott a – Jaroslaw Kaczynski miniszterelnök és az erősen Európa ellenes Jog és Igazságosság párt által vezetett – kormány, és az EU-párti, centrista, jobboldali liberális Donald Tusk került a kormányfői székbe. A jogállamiság-index e fordulat után 2013-ig folyamatos emelkedést mutatott Lengyelországban. Ez, miként Magyarország esetében, jóllehet ellenkező előjellel, a gazdasági teljesítmény alakulásával való összefüggésre utalhat. Lengyelország volt az egyetlen uniós tagállam, ahol a válság mélypontján, 2009-ben is pozitív volt a növekedési ráta. Miként azt korábban részletesen elemeztük, a lengyel gazdaság a csatlakozás után az egy főre jutó GDP-ben mérve dinamikusan javuló teljesítményt mutatott, ami a gazdaságról alkotott tartósan kedvező, bár 2007 óta trendszerűen csökkenő percepciókban is megnyilvánult.

A lakosság EU-megítélése és a jogállamiság-index közötti összefüggés Magyarországon közepes, Lengyelországban viszonylag erős kapcsolatot jelzett. De miközben Magyarországon a kapcsolat iránya pozitív volt ($r=0,51$), addig Lengyelországban negatív ($r=-0,71$). Magyarországon mindkét változó romló trendet mutatott: a jogállamiság erodálódott, az euroszepticismus pedig erősödött. Lengyelországban viszont 2007 – vagyis a Kaczynski-kormány bukása és a Tusk-kormány hatalomra

kerülése – után széttartott a két mutató: a jogállamiság-index nőtt, miközben, igaz, nagyon magas szintről, csökkent azok aránya, akik pozitívan viszonyultak az EU-hoz.

A lakosság euroszkepticizmusa összefügghet a percipiált jogállamisággal. Magyarországon az évtized egészében a két változó (az EU megítélése és a jogállamiság-index) egymást erősítette – és összefüggésben állhatott a romló gazdasági teljesítménnyel. Lengyelországban viszont az euroszkepticizmus 2007 és 2013 között enyhén nőtt, vagyis az igen magasnak számító 70 százalékról 45 százalékra csökkent azoknak az aránya, akik „pozitív képet alkottak az EU-ról”. Történt ez annak ellenére, hogy a gazdaság mutatói javultak, a gazdaság lakossági megítélése – a magyarhoz képest – jelentősen pozitívabb volt, és a jogállamiság-index is emelkedett.

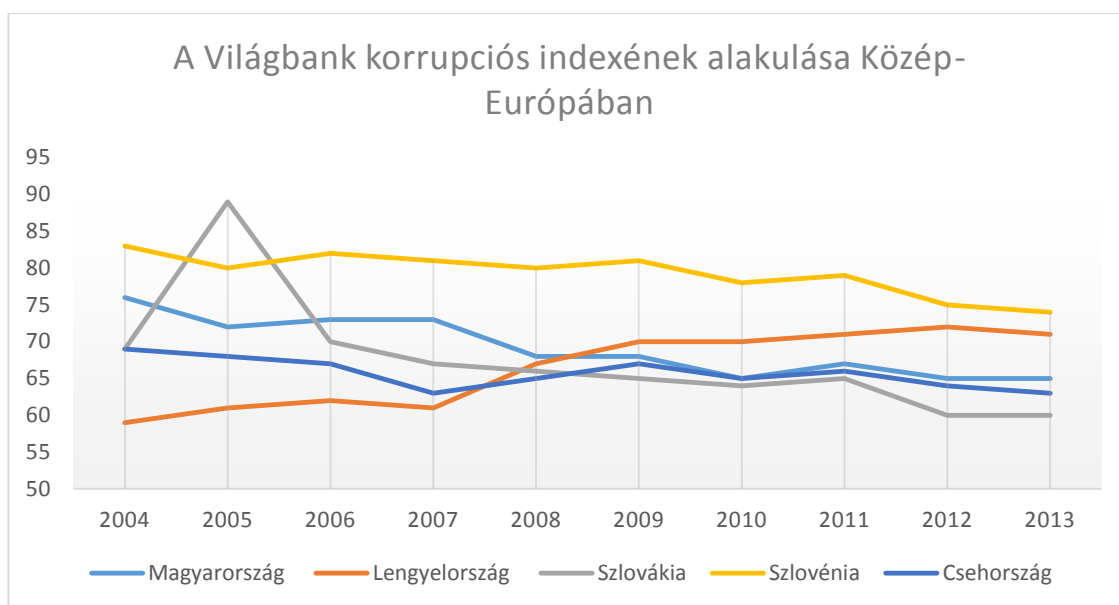
A jogállamiság után a *korruptiók kitettség* mutatóit elemezzük¹⁸⁸. A 26. ábra mutatja a Világbank Korruptiók Kontroll (CC) indexének alakulását Közép-Európában. Az öt ország közül egyedül Lengyelország az, ahol a korruptiók fertőzöttség – e közelítő mutató alapján – csökkent a 2004 utáni egy évtizedben, mindenütt máshol nőtt a korruptió. Ez erősíti azt a feltételezést, hogy a lengyel gazdasági teljesítményt a gazdaságpolitika mellett az intézményi tényezők is támogatták.

Magyarországon a korruptiók kontroll indikátor a 2004-es 76 pontról 2013-ra 65 pontra csökkent¹⁸⁹.

¹⁸⁸ A korruptió mérését ebben a tanulmányban főleg a Világbank korruptiók kontroll (CC) és nem a Transparency International (TI) korruptiók percepciók indexe (CPI) mutatója alapján közelítjük. Ennek főleg az az oka, hogy a CPI számításában 2011-ben módszertani váltás következett be, ami nehezen teszi összehasonlíthatóvá a 2011 előtti adatokat az utána következőkkel.

¹⁸⁹ A TI CPI-indexében is tetten érhető a magyarországi korruptiók helyzet relatív romlása: míg 2004-ben Magyarország a 11 jelenlegi közép-és kelet-európai tagállam közül a 3. helyen állt Észtország és Szlovénia után, addig 2014-ben már a 6. pozíciót foglalta el, mivel Lengyelország, Litvánia és Lettország is megelőzte.

26. ábra

Megjegyzés: A magasabb pontszám kisebb korrupciós kitétséget jelez.

Forrás: Világbank

<http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#reports>

Mindkét, a korrupciót közelítő proxik esetében is igaz, hogy – akárcsak a jogállamiság-indexnél – a 2010-es politikai fordulatot nem tükrözik az adatok. A korrupciós kitétség változása itt is inkább folyamatos romlást jelez Magyarország esetében, mintsem egyszeri zuhanást. A legnagyobb visszaesés – még a globális válság kitörése előtt – 2007-ről 2008-ra következett be, amikor 73-ról 67-re csökkent a korrupciós kontroll indexe. Ez az a periódus, amikor a kormány népszerűsége – részben éppen a korrupciós botrányok miatt – a 2006-os csúcs után igen alacsony szintre süllyedt.

Az, hogy a 2010-es politikai fordulat a korrupciós kitétséget mérő adatokban nem látszik, adódhat abból is, hogy a korrupciós fertőzöttséget mérő, percepciókon alapuló proxik nem vagy csak igen hosszú távon képesek tetten érni a változó korrupciós mintázatokat.

Folytonosság és változás egyaránt megfigyelhető a hazai korrupciós helyzet 2010 előtti, illetve az utáni alakulását illetően. A Transparency International szerint már 2008-ban intézményesült a korrupció Magyarországon, vagyis az egyes állami és önkormányzati szervek sokszor előre rögzített módon, szinte szabályszerűen élnek vissza a közhatalmukkal egyéni haszonszerzés érdekében (TI, 2008). A 2010-es kormányváltás után – a jogállami és demokratikus normák terén végbement fordulattal összefüggésben – megváltozott a korrupció magyarországi természete (TI, 2014: 13). A legfontosabb

ilyen változás, hogy a korrupció központosítottabbá vált, kevesebb szereplővel és nagyobb összegekkel. Ezt erősítik meg a közbeszerzési korrupciós kockázatokat mérő empirikus kutatások¹⁹⁰.

Az intézményesült, de egyedi, így a rendszer diszfunkciójának tekinthető korrupciós ügyletektől a magyar berendezkedés 2010 után a rendszerszintű korrupció irányába tartott. Az államhatalom és a befolyásos, oligarchikus üzleti csoportok között szimbiózis alakult ki (TI, 2014: 12)¹⁹¹. E jelenség az állam „foglyul ejtéséeként” is értelmezhető (Világbank, 2000:3; TI, 2011; Tóth I.J.-Fazekas, 2014). Ebben az esetben a korrupció nem elsősorban a hagyományos és eseti megbízó-ügynök modellben értelmezhető (lásd például Lambsdorff et al., 2005), hanem az elitmozgásoknak és törekvéseknek jut nagy szerep (Persson et al., 2013); így válhat a korrupció rendszerszintűvé. A foglyul ejtett állam jelensége Magyarországon összekapcsolódott a bennfentes („haveri”) kapitalizmussal (TI, 2014; Kornai, 2015). Utóbbiakhoz az olyan – névlegesen piaci – rendszerek sorolhatók, amelyekben meghatározó szerepet játszik a járadékvadászat, vagyis a politikai kapcsolatokon – és nem a piaci teljesítményen – alapuló jövedelemtermelés (Acemoglu-Robinson, 2013). A magyar kormány 2010 után több esetben is jogi eszközökkel kívánt privilegizált helyzetet teremteni bizonyos gazdasági szereplőknek¹⁹². Igaz ugyanakkor az is, hogy a politika oligarchizálódása és korrumpálódása, a politikai és a gazdasági aktorok összefonódása nemcsak magyar, hanem világjelenség (Kornai, 2015: 8).

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a korrupciós indexek – kivéve részben a közbeszerzések korrupciós kockázatát mérő mutatókat (Tóth-Fazekas, 2014) – 2014 végéig nem tükrözték azt a 2010 utáni változást a korrupció mintázatában, amire néhány, itt is idézett elemzés és tanulmány alapján következtetni lehet.

¹⁹⁰ Lásd például a „Korrupciótól az állam foglyul ejtéséig” c. tanulmányt (Tóth I. J. – Fazekas, 2014), amely megmutatja, hogy 2010 után kevesebb szereplő nagyobb értékű közbeszerzéseket nyerhetett, mint korábban.

¹⁹¹ Ennek szemléletes példája, hogy Orbán Viktor kormányfő „földije”, a felcsúti polgármester cégének (Mészáros és Mészáros Kft.) árbevétele a 2010-es 850 millió forintról 2014-re 9,8 milliárd forintra nőtt, nyeresége pedig 200 millió forintról 1,8 milliárd forintra. A kormányhoz és kormányfőhöz közel álló cégek négy év alatti ugrásszerű és a piaci teljesítménnyel aligha indokolható forgalom és profitnövekedéséről jó áttekintést ad a Figyelő cikke (Vácz, 2015: 53-56).

¹⁹² Példa erre a dohánytermékek kiskereskedelmének államosítása, majd koncesszióba adása, a kaszinótender kezelése, valamint a takarékszövetkezeti tulajdonrészek törvénybe iktatott nacionalizálása, majd újraprivatizálása. Közös ezekben az esetekben, hogy a szabályozás testre szabottan történt: megkárosították a szóban forgó részpiacok korábbi vezető pozícióban lévő szereplőit, majd később új aktorokat és cégeket hoztak kedvező helyzetbe (TI, 2014).

Hasonló a helyzet az intézményrendszer elszámoltathatóságát – ami a korrupció megelőzésének egyik eszköze – illetően is. Figyelemre méltó, hogy a hat WGI-index közül Magyarország az elmúlt egy évtized alatt az elszámoltathatóságban esett a legnagyobbat: 86-ról 70-re (lásd a 23. ábrát), és 2013-ban az 5 vizsgált közép-európai ország között az utolsó helyen állt. A visszaesés azonban itt is inkább egyenletes, a 2010 utáni politikai fordulatot nem tükrözi.

A korrupciós helyzet és a lakossági euroszkepticizmus közötti kapcsolat részben hasonló összefüggésekre mutat rá, mint a jogállamiság-index és az uniós percepciók közötti korreláció.

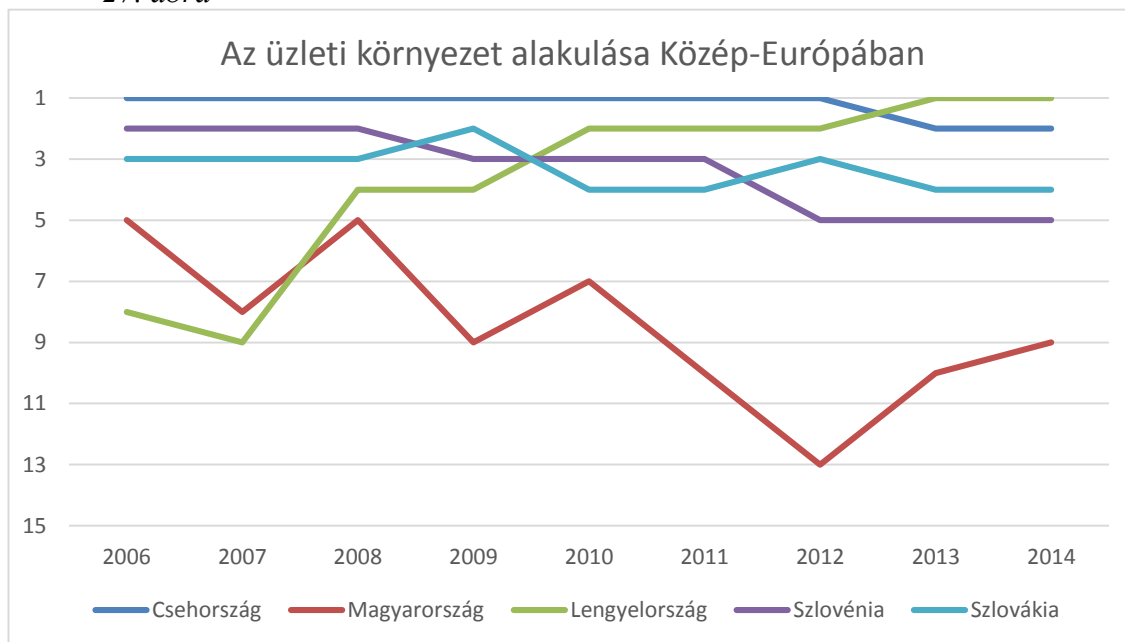
Magyarországon erős pozitív kapcsolat ($r=0,72$) tételezhető a percipiált korrupció és az EU lakossági megítélése között. Mindkét változó csökkenő trendet mutatott az elmúlt évtizedben, vagyis egyre nőtt a puha euroszkepticizmus és a korrupció is. Lengyelországban viszont közepes erősségű volt a kapcsolat, de, miként a jogállamiság-mutató esetében is, negatív előjelű ($r=-0,49$). És szintén a 2007-es politikai fordulattól kezdve tartott szét a két változó: míg a percipiált korrupciós helyzet javult, addig az EU megítélése enyhén negatívabb lett.

Mint arra már rámutattunk, a korrupció közvetve hat a gazdasági teljesítményre, a magánberuházások, a verseny és a vállalkozói hajlandóság, továbbá a kormányzás csatornáján keresztül (OECD, 2012). A kormányzás minőségének alakulását, amelyhez a Világbank WGI-indikátorait használjuk proxiként, már feljebb elemeztük. Most az üzleti környezet és a beruházások alakulását vizsgáljuk, azt tesztelve, hogy érvényesül-e ez az összefüggés Magyarországon és Lengyelországban¹⁹³.

A magyarországi üzleti környezet romlását jelezte a Német-Magyar Kereskedelmi és Iparkamara felmérése. A 2006-tól 2014-ig tartó időszakban végzett, üzletemberek megkérdezésén alapuló felmérés szerint Magyarország 20 ország közül nyolc év alatt az ötödik helyről a 9. helyre esett vissza, de közben (2012-ben) állt a 13. helyen is (lásd a 27. ábrát).

¹⁹³ A verseny és a vállalkozói hajlandóság elemzésétől ezúttal eltekintünk.

27. ábra

Megjegyzés: A függőleges tengely az üzletemberek véleményén alapuló felmérésben elért helyezést jelenti, 20 ország között.

Forrás: DUIHK

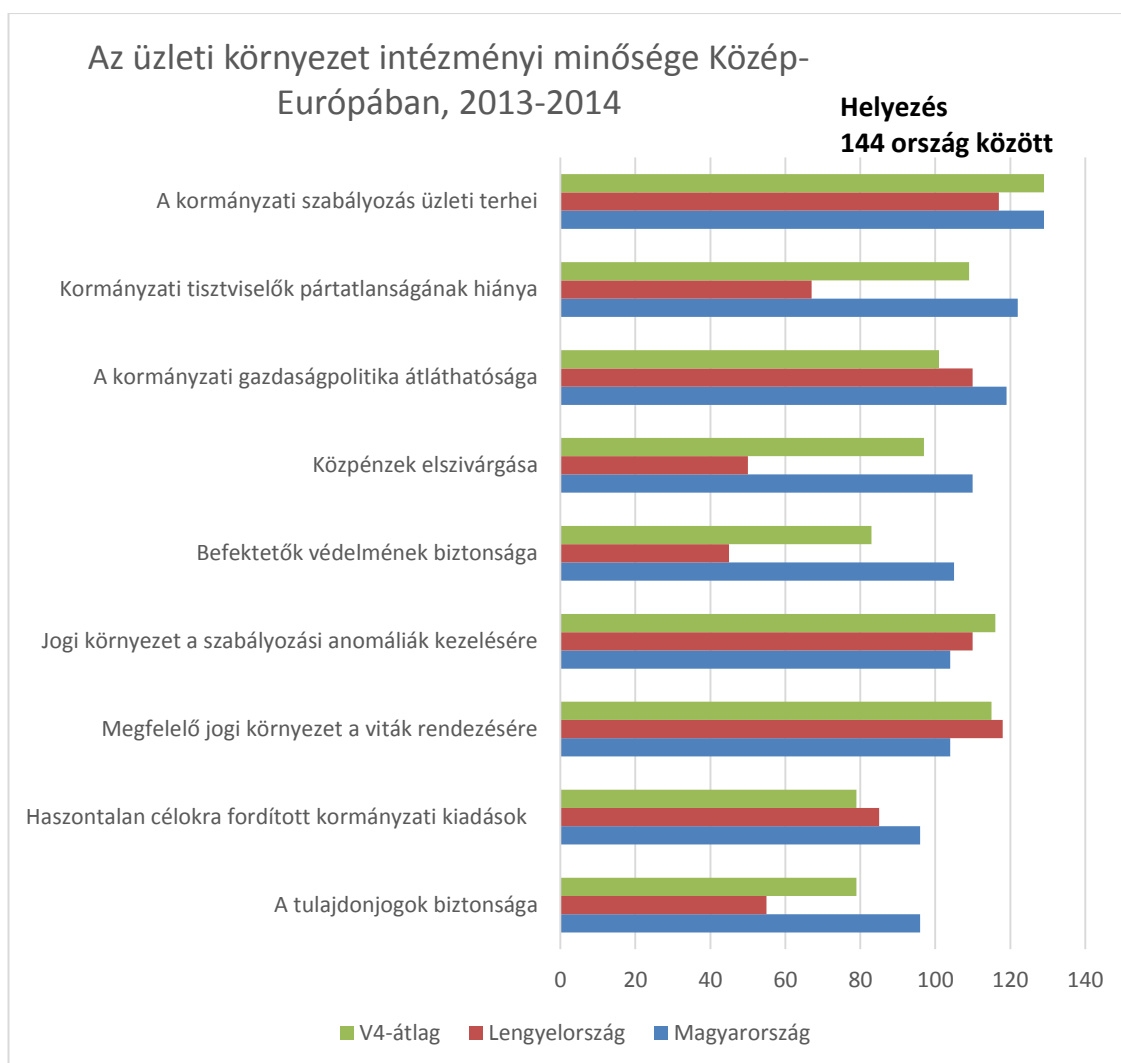
(Német-Magyar Ipari és Kereskedelmi Kamara): AHK-Konjunktúrumfrage Mitteleuropa, 2014, 29. o.
http://serbien.ahk.de/uploads/media/AHK-Konjunktúrumfrage_MOE_2014_01.pdf

A Világgazdasági Fórum Versenyképességi Jelentése szerint 2014-ben szintén több tekintetben elmarad a régiós átlagtól a magyarországi üzleti környezet (lásd a 28. ábrát). A kilenc indikátor közül csupán kettőben rosszabb a lengyel mutató, mint a magyar. Az állami-kormányzati tisztviselők pártatlanságát jelző proxiban igen nagy az eltérés: 144 ország közül Lengyelország a 67. helyen áll, míg Magyarország a 122. a listán (miközben a visegrádi négyek átlagosan a 109. helyet foglalták el)¹⁹⁴. Öt közép-európai és három balti ország adatai azt mutatják, hogy szinte mindegyik intézményi tényezőben Magyarország rosszabb helyen szerepel, mint az elemzésbe vont országok átlaga, kivéve a bírói függetlenséget¹⁹⁵.

¹⁹⁴ A tág értelemben vett közép- és kelet-európai régió egyik legjobban teljesítő, az üzleti környezet intézményi mutatóit tekintve élenjáró országával, Észtországgal összevetve a különbség még szembeötlőbb: Észtország az összes felsorolt indikátor esetében az 50. hely alatt szerepelt. (TI, 2014: 16)

¹⁹⁵ Lásd a Transparency International e linken elérhető prezentációjának 15. és 16. diáját.
http://transparency.hu/A_korrupcio_2014-es_vilagterkepe?bind_info=page&bind_id=77

28. ábra

Megjegyzés: Minél hátrébb áll egy ország a listán, annál kedvezőtlenebb az üzleti környezet.

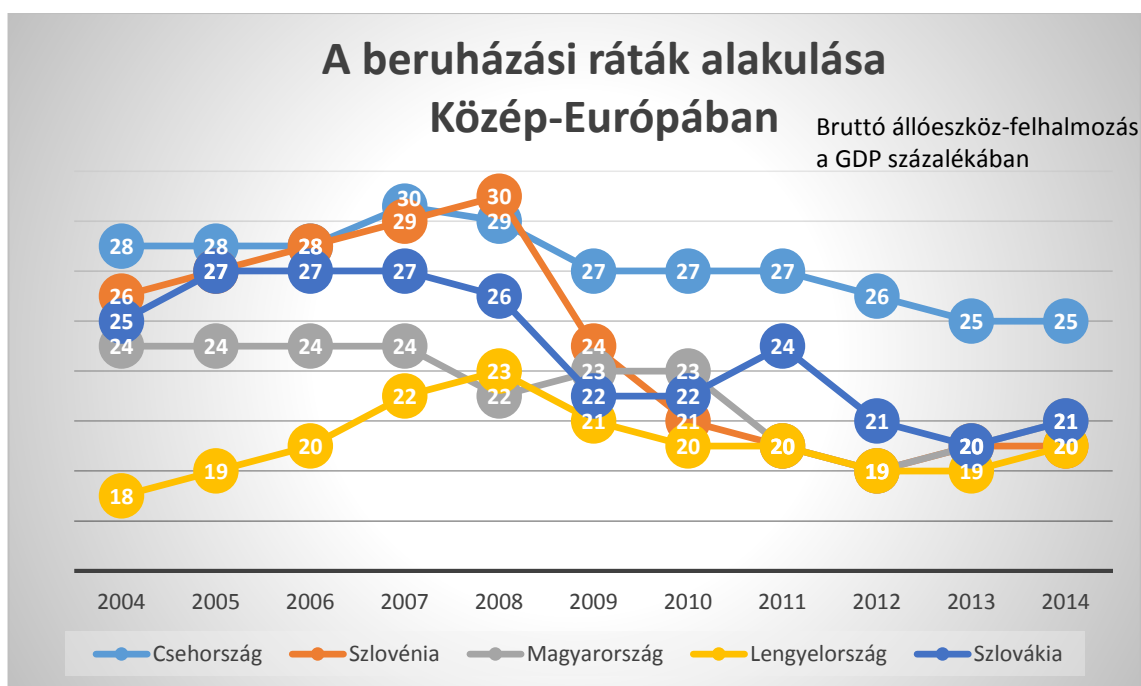
Forrás: World Economic Forum, Global Competitiveness Report

<http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2014-2015/economies/#economy=HUN>

Az üzleti környezet alakulásáról egy kemény mutató, a beruházások szintje is ad visszajelzést. A beruházási ráta¹⁹⁶ Magyarországon 2004 és 2010 között lényegében stagnált, 2010 után viszont viszonylag számottevően csökkent, és a 2010-es 23 százalékról 2012-ben 19 százalékos mélypontra süllyedt (lásd a 29. ábrát). A fenti adatok arra utalnak, hogy a magyarországi üzleti környezet főbb gyengeségei a döntően percepciókkal közelíthető intézményi tényezőkben mutatkozhatnak meg (TI, 2014: 15).

¹⁹⁶ Bruttó állóeszköz-felhalmozás/GDP

29. ábra

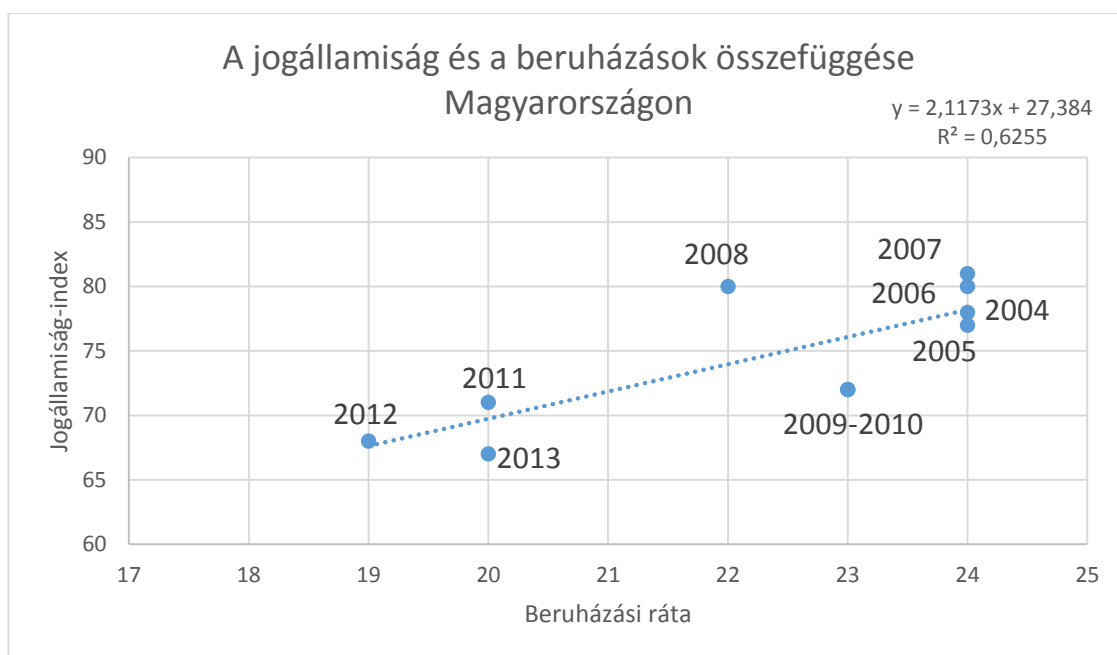

Forrás: Eurostat

<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tec00011&language=en>

A beruházási ráta és a jogállamiság-index alakulása az elmúlt tíz évben Magyarországon erős pozitív kapcsolatot jelez ($r=0,79$). A korrelációt mutató 30. ábrán a trendvonal felső pontja 2004, az uniós csatlakozás éve, az elemzésbe vont időszak kezdő pontja, amikor a jogállamiság-index és a beruházások szintje is viszonylag magas volt. A „mélypont” 2012-ben következett be; a beruházási ráta e szélső értéke azzal magyarázható, hogy a vállalatok jelentős része 2012-ben szembesült a legerősebb makro- és mikroszintű kockázatokkal (TI, 2014: 21). A magyar GDP – szemben a régió más országaival – 2012-re ismét visszaesést mutatott. A kormány ráadásul 2010-től átszabta a jogi-intézményi kereteket és különadókat vezetett be, amelyek a kiskereskedelmi, távközlési és energiaszektorban működő nagyvállalatokat érintették.

30. ábra

Forrás: Világbank (WGI), Eurostat

<http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#reports>

<http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tec00011&language=en>

A végrehajtó hatalom 2010 után – és 2012-ig különösen – a termelő vállalatokat részesítette előnyben a szolgáltatói szektorral szemben¹⁹⁷. Egy, a nagyvállalati lobbizás mechanizmusait feltáró kutatás (TI, 2014) azt jelezte, hogy 2012-ben lényegében megszűnt a párbeszéd a kormány és az üzleti szféra között. Erre volt válasz és az úgynevezett stratégiai együttműködési megállapodások rendszere, amely egyfelől – jogi érvényességgel nem bíró egyedi alkuk alapján – kommunikációs és politikai eszközként arra szolgált a kormány számára, hogy maradásra bírja a Magyarországon működő nagyvállalatokat. Másfelől a cégek számára a párbeszéd és a lobbizás lehetőségét teremtette meg. A válság legnehezebb évei elmúlóban voltak, a 2012-es államcsőd-közelit követően a magyar üzleti környezet konszolidálódni látszott. Az üzleti környezet percepciója és a gazdasági teljesítmény is javult 2012 után Magyarországon.

Lengyelországban az üzleti környezet és a beruházási ráta is más dinamikát mutatott a csatlakozás után eltelt évtizedben. A Német–Magyar Kereskedelmi Kamara felmérése alapján 2007-től kezdve – valószínűleg összefüggésben az európai normák elfogadásának irányába tett politikai fordulattal – az üzleti környezet fokozatosan javult

¹⁹⁷ Lásd például Matolcsy György, akkori gazdasági miniszter programját (2010: 27).

Lengyelországban. Ezen, percepción alapuló vizsgálat szerint 2013-ban húsz ország közül ott volt a legkedvezőbb a beruházási klíma.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Lengyelországban az üzleti környezet percepciójának kedvező irányú változását nem követte a beruházási ráta folyamatos emelkedése. Ellenkezőleg, a beruházási ráta 2008 és 2011 csökkent, és a 2008-as évet leszámítva mindvégig a legalacsonyabb volt az öt közép-európai ország között. Ebből az következik, hogy az elmúlt évtized lengyelországi gazdasági teljesítményének alakulásában a nagy belső piac által táplált hazai fogyasztás fontosabb szerepet játszott, mint a beruházások.

A beruházási ráta és a jogállamiság-index között – szemben Magyarországgal – Lengyelországban nem látszik összefüggés: a két változó közötti kapcsolat enyhén negatív, vagyis a jogállamiságban és a korrupciós kitettség alakulásában mutatott fejlődést annak ellenére nem kísérte a beruházások növekedése, hogy az üzleti környezet javulhatott. Lengyelországban a – proxikon keresztül mért – intézményi változások kisebb szerepet játszhattak a gazdasági teljesítmény alakulásában, mint Magyarországon.

3. A bizalom, az unió megítélése és a gazdasági teljesítmény

a. Az általánosított bizalom

A bizalom a sebezhetőség tudatában való cselekvés, nem tudás, de nem is vakhit, vannak racionális, a múltbeli tapasztalatokból eredeztetett elemei, és vannak érzelmi-szubjektív motivációi (Györffy, 2012b: 57-58). A bizalomból eredeztethető a társadalmi tőke, amelynek révén kisebb ráfordítással válnak megoldhatóvá a kollektív cselekvési helyzetek (Putnam, 2000). Egy piaci alapon működő gazdaság akkor lesz sikeres, vagyis akkor képes jó teljesítményre, ha bőséges társadalmi tőke áll rendelkezésre, vagyis bizalom cementezi a társadalmi és a gazdasági interakciókat (Fukuyama, 2007: 495).

A bizalom egy általános attitűdváltozó, amely a már létező North-i értelemben vett formális és informális intézmények minőségéhez köthető (Putnam, 2000; Rothstein, 2011). A bizalomnak két szociológiai kategóriája ismert: az emberek közötti (interperszonális) bizalom és az intézmények iránti bizalom. A bizalom, mint általános attitűdváltozó például olyan változókkal közelíthető és operacionalizálható, mint az előző alfejezetekben tárgyalt jogállamiság-index, illetve a korrupció és az átláthatóság

indikátorai. A közintézményekbe vetett bizalom táplálja a társadalmi tőkét, ami kulturális jelenség és akár egész társadalmak jellemzője is lehet (Putnam, 2000). Egy, a gazdasági versenyképesség intézményi tényezőit vizsgáló empirikus kutatás arra világít rá, hogy a közbizalom felfogható úgy, mint az intézményi működés magja (Vakhal, 2012: 128). A közbizalom nem közvetlenül gyakorol hatást a gazdasági helyzetre; ennek csatornája az üzleti környezet lehet (Oblath, 2014: 6).

A bizalom hiánya súlyos tranzakciós költségeket okoz a gazdaságban (North, 1990; Kornai, 2003; Williamson, 2009; Györffy, 2012/b). A bizalomnak (illetve hiányának) a költségvetési hatásokhoz hasonló multiplikátor hatása jelentkezhethet (Akerlof-Shiller, 2011), a bizalmi szint emelkedése (csökkenése) a GDP változásához vezethet¹⁹⁸. Györffy Dóra empirikus vizsgálata megerősíti, hogy a bizalomnak lehet szerepe a gazdaságok eltérő teljesítményének a magyarázatában (Györffy, 2012b, 2013b). Az euróövezeti országok 1998 és 2005 közötti teljesítményével kapcsolatos statisztikai elemzés alapján pozitív kapcsolat tételezhető az intézményi bizalom – mint a demokráciával való elégedettséggel operacionalizált társadalmi attitűd – és az államháztartási egyenlegek alakulása között (Györffy, 2012b: 61-63), vagyis az alacsony deficit összefüggésben állhat a társadalom magas bizalmi szintjével. Ha alacsony a bizalmi szint egy adott társadalomban, akkor a gazdaságpolitikát alakító elit a rövid távú megoldásokban (például a túlköltekezésben) érdekelt, a hosszú táv (például az egyensúlyörző, fenntartható fejlődés) háttérbe szorul.

A magyar társadalomra és a gazdaság működésére az elmúlt évtizedben a tartós bizalmatlanság volt a jellemző (Tóth, I. Gy., 2009; Muraközy, 2012, Keller, 2014), aminek mély történelmi hagyományai vannak¹⁹⁹. Magyarországon a kétezres években felbomlott az elitkonszenzus, a politikai elit ellenérdekelt aktorai nem tekintették legitim partnernek egymást (Ilonszki-Lengyel, 2014), a köztük lévő bizalom a minimálisra

¹⁹⁸ Akerlof és Shiller egyfelől megjegyzik, hogy empirikusan igazolhatóak a fogyasztói bizalmi indexek és a GDP közötti pozitív kapcsolat, másfelől viszont – némi malíciával – rámutatnak arra is, hogy nehéz a bizalmat számszerűsíteni, jó és átfogó eszközökkel mérni. (Akerlof-Shiller, 2011: 223-224)

¹⁹⁹ Az egyik a közelmúltra visszatekintő magyarázat szerint az emberek a puha diktatúráként emlegetett államszocialista évtizedek után – amikor a szabálykerülés vált szabállyá (Antal, 1980, idézi Muraközy, 2012:33) – nem érezték magukénak a rendszerváltást, a „langymeleg paternalizmust” nem váltotta fel az „állam mi vagyunk” demokratikus érzése, így az államra a magyarok továbbra is ellenséggé tekintettek (Tóth I. Gy., 2009: 20). A Kádár-rendszert megelőzően a félperifériás létből adódóan a felülről vezérelt modernizáció részben, a külső elnyomó hatalmak által megszállt állam pedig feltétlenül okot adhatott arra, hogy a magyarok az állam iránt bizalmatlanok legyenek.

csökkent. Mint feljebb bemutattuk, a politikai kiszorítósi „szavazatvásárláshoz”, túlköltekezéshez, végső soron az állam eladósodásához vezetett.

A World Value Survey-n²⁰⁰ alapuló Tárki-vizsgálat szerint mind az interperszonális, mind pedig az intézményi bizalom az uniós csatlakozás utáni évben, 2005-ben Magyarországon alacsonyabb volt, mint Nyugat-Európában (Tóth I. Gy., 2009). A két bizalmi kategória közül Magyarország az előbbiben állt jobban: jóllehet a nyugat-európai országok többségéhez képest bizalmatlanabbak voltak a magyarok egymás iránt, ám az ezredforduló után csatlakozott közép- és kelet-európai uniós tagállamokhoz viszonyítva Magyarországon mindegyik másik országnál nagyobb bizalmi szintet regisztráltak. A megkérdezettek 26 százaléka mondta azt 2005-ben, hogy „a legtöbb emberben meg lehet bízni”; ez a mutató Lengyelországban 19 százalék volt (Tóth I. Gy., 2009: 18-19.).

Az intézmények²⁰¹ iránti bizalom tekintetében 2005-ben Magyarország az európai államok sorában lényegesen rosszabb helyen állt. 38 európai ország – köztük a mai 28 európai uniós tagállam – közül csak Csehországban és Szerbiában regisztráltak a magyarországinál alacsonyabb közbizalmi szintet. Lengyelország ebben a rangsorban sokkal kedvezőbb pozíciót foglalt el, a 18. pozíciót foglalta el (Tóth I. Gy., 2009: 19). Figyelemre méltó, hogy e vizsgálat szerint a közép- és kelet-európai térségből Lengyelország és Szlovákia (11. a listán) állt a legkedvezőbb pozícióban, vagyis azok az országok, ahol az ezredforduló után létezett egyfajta implicit elitkonszenzus a pragmatikus gazdaságpolitikával kapcsolatban (Györffy, 2012b; Fric et al., 2014).

A Tárki 2009-es adatokon alapuló bizalomvizsgálata arra mutatott rá, hogy a bizalmatlanság a politika (kormány, politikusok, ellenzék, parlament) iránt volt a legnagyobb: tízfokú skálán mindössze 2-3 pontot kaptak ezek az intézmények. A vizsgált tíz intézmény közül 2009-ben a kormányban bíztak a legkevesebben, ami valószínűleg nem volt független attól, hogy a GDP akkor jelentős visszaesést mutatott, és a gazdaságról alkotott percepció is akkor süllyedt a mélypontra.

Egy újabb, szintén a magyarországi bizalom szintjét vizsgáló 2013-as empirikus vizsgálat is megerősítette, hogy az utóbbi években a magyar társadalomban a bizalom alacsony

²⁰⁰ Maga a vizsgálat 2005-ben készült, amelyeket aztán a Tárki kutatói kiegészítő elemzésekkel láttak el, és így publikálták a jelentést 2009-ben.

²⁰¹ Tíz intézmény iránti lakossági bizalmat vizsgáltak: hadsereg, sajtó, televízió, szakszervezetek, rendőrség, kormány, politikai pártok, országgyűlés, köztisztviselők, bíróság.

szinten állt (Keller, 2014). Magyarországra vonatkozóan sem az interperszonális, sem az intézményi bizalom tekintetében – az összesített adatokat tekintve – nem regisztráltak érdemi elmozdulást 2009-hez képest, jóllehet a polarizáltság nőtt: nagyobb mértékben voltak bizalommal 2013-ban a jobboldaliak az akkori állami-politikai intézmények iránt, mint a baloldaliak 2009-ben (Keller, 2014: 384).

A következőkben két intézmény, a jogrendszer és a rendőrség iránti bizalom mutatójával a bizalmat, mint általános attitűdváltozót operacionalizáljuk²⁰², kiegészítendő a jogállamiság-indexnek, valamint a korrupciónak és az átláthatóság mutatóinak a vizsgálatát.

A 31. ábra annyiban megerősíti korábbi következtetéseinket az intézményi minőség érzékelésének alakulásáról, hogy Magyarországon – a lakossági percepciókat tekintve – valamelyest erodálódott a bizalom a jogrendszerben és a rendőrségben is, miközben Lengyelországban, igaz, a magyarnál sokkal alacsonyabb szintről, de egy évtized alatt nőtt a bizalom e két intézményben. A jogrendszerbe vetett bizalom a két országban 2014-ben nagyjából ugyanolyan szintű volt, de míg a magyarok esetében ez úgy alakult ki, hogy egyre kevésbé bíztak a jogrendszerben 2004 után, addig a lengyeleknél éppen az ellenkező tendencia ment végbe.

31. ábra

²⁰² Megjegyzendő, hogy e két intézmény iránti bizalom indikátora a jogállamiság-indexnek is része.

*Azok aránya a lakosságban, akik bíznak a jogrendszerben és a rendőrségben

Forrás: Eurobarometer

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2196&nationID=22,24,&startdate=2004.10&enddate=2014.11

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2197&nationID=22,24,&startdate=2004.10&enddate=2014.11

Ez az adatsor sem mutatja, hogy Magyarországon 2010 után törés történt volna a jogállamiságban, inkább a bizalomnak szinte folyamatos erodálását lehet tetten érni. Figyelemre méltó továbbá Lengyelországban az európai normákat tagadó keményen euroszeptikus Kaczynski-kormány alatt, 2004 és 2007 között javult az igazságszolgáltatásba és a rendőrségbe vetett bizalom, ami talán az „erőskezü” kormányzás percepciójával hozható összefüggésbe²⁰³.

b. A kormány és az EU iránti bizalom alakulása

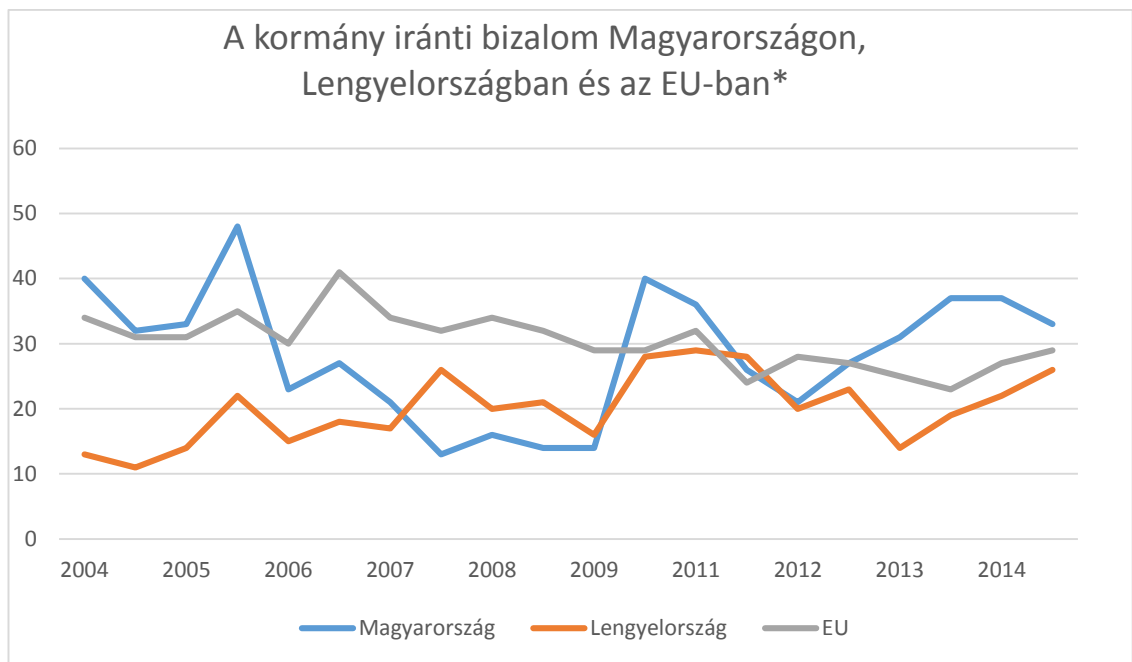
A kormány iránti bizalom indikátorát nem az általános bizalmi szint mérésére használjuk, hiszen bizonyos mértékig evidens, hogy a kormányba vetett bizalom a megkérdezett politikai-ideológiai preferenciájától függ, hanem inkább a gazdaság és az EU-megítélés átpolitizáltságának tesztelésére. Megvizsgáljuk továbbá az Európai Unióba vetett közbizalmat is, és összevetjük az EU-ról alkotott kép már elemzett adataival.

A kormány iránti bizalom az elmúlt évtizedben – az Eurobarometer adatai szerint – erősen ingadozott Magyarországon (lásd az 32. ábrát), de nem tért el jelentősen sem a lengyel értéktől, sem az EU átlagos mutatójától. Az évtized egészét tekintve a magyar lakosság kormány iránti bizalmának viszonylag magas szintje utalhat a magyar társadalom átpolitizáltságára.

A 32. ábrán az is látszik, hogy csupán 2007 ősztől 2008 tavaszáig, illetve 2011 őszén bíztak kevesebben a kormányban Magyarországon, mint Lengyelországban (az ottani végrehajtó hatalomban). Magyarázatra szorul, hogy – dacára annak, hogy a gazdasági helyzet és az azzal kapcsolatos lengyel percepciók jelentősen kedvezőbbek voltak, mint a magyar mutatók – miért volt viszonylag magas a kormányba vetett bizalom Magyarországon, és relatíve alacsony Lengyelországban.

²⁰³ További statisztikai elemzést ezzel a két adatsorral nem végzünk, mert ahhoz túl kevés adat áll rendelkezésre, amelyek más adatsorokkal nehezen összevethetőek.

32. ábra

*Azok aránya, akik bíznak a kormányban, a lakosság százalékában

Megjegyzés: A pontos kérdés így hangzott: „Mennyire bízok a /tagállam neve/ kormányában?” A lehetséges válaszok: inkább bízom, inkább nem bízom, nem tudom. Az „inkább bízom” válaszokat vettük figyelembe. 2004-ben és 2010-ben csak egy adatfelvétel volt.

Forrás: Eurobarometer

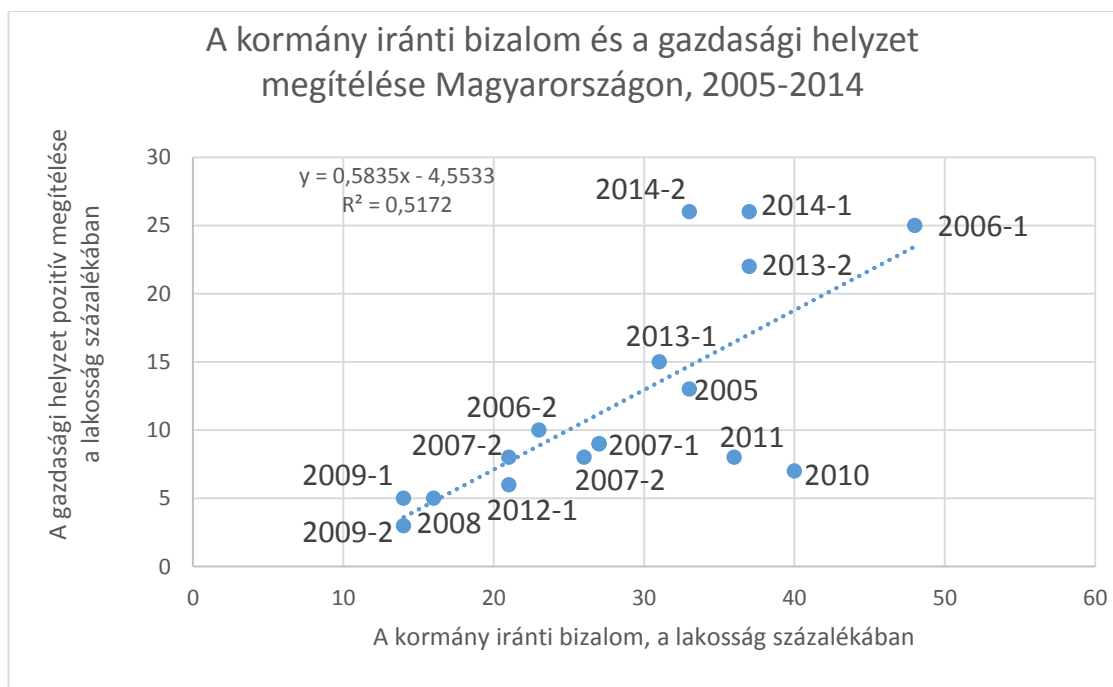
http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2193&nationID=16,22,24,&startdate=2004.10&enddate=2014.11

Magyarországon három periódusban volt viszonylag magas a kormányba vetett lakossági bizalom (az uniós átlaghoz képest): 2004 és 2006 között, amikor a laza fiskális politika táplálta növekedést, egészen a 2006-os választások után kényszerűen bekövetkezett deficitmérséklő csomagig. Továbbá 2010-11-ben, amikor azért bízhattak viszonylag sokan a kormányban, mert a 2010-es választáson kormányváltás történt, a hatalomra jutott párt elsőprő többséggel nyerte a választást. A gazdaság akkor volt kilábalóban a 2009-es mély recesszióból. És 2012 második felétől ismét viszonylag sokan bíztak a kormányban, ami kapcsolatban állhatott a válság kitörése utáni 2012-es második recesszió utáni kilábalással.

Azt, hogy a gazdasági helyzet megítélése és a kormányba vetett bizalom összefügg-e, korrelációs számítással teszteltük. Azt találtuk, hogy Magyarországon az elmúlt évtizedben erős pozitív kapcsolat ($r=0,72$) mutatkozott a gazdasági helyzet megítélése és a kormány

íránti bizalom között (lásd a 33. ábrát). Ez erősíti azt a feltételezést, hogy az utilitarista szempontoknak kulcsszerepük lehetett Magyarországon: a kormány akkor érdemelhette ki az emberek bizalmát, ha ők a gazdasági helyzet javulását érzékelték. A két attitűdváltozó közötti erős pozitív kapcsolat arra utalhat, hogy Magyarországon politikafüggő a gazdaság megítélése.

33. ábra

Megjegyzés:

A két kérdés pontosan így hangzott: „Milyennek látja az országa gazdasági helyzetét?” Válaszok: nagyon jó, inkább jó, inkább rossz, nagyon rossz. A nagyon jó és az inkább jó válaszokat összegeztük. „Mennyire bízik a magyar/lengyel kormányban?” A lehetséges válaszok: inkább bízom, inkább nem bízom, nem tudom. Az évi két – tavaszi és őszi – adatfelvétel közül csak azokat vettük figyelembe, amikor rendelkezésre állt mindkét adat, ez 16 időpontban volt így. Az adatfeliratok az évszámot, illetve a tavaszi (1) és őszi (2) időpontot jelölik.

Forrás: Eurobarometer adatokból saját számítások

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2191&nationID=22,24,&startdate=2004.10&enddate=2014.11

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2563&nationID=22,&startdate=2005.06&enddate=2014.11

A 33. ábrán figyelemre méltó, hogy a gazdasági helyzet megítélése 2013-2014-ben „túl jó”, 2010-2011-ben pedig „túl rossz” volt a mindkét időszakban viszonylag magas kormány iránti bizalomhoz képest. Az előbbi a növekedés viszonylag magas ütemével, a 2013 óta megfigyelhető gazdasági konjunktúrával, míg az utóbbi a 2009-es recesszió elhúzódó hatásaival hozható összefüggésbe. A 2010 utáni tartósan magas kormány iránti bizalom ugyanakkor összefügghet a kormányzó elit központosító, a közmédia

kormányzati fennhatóság alá vonásának tekintetében, propagandisztikus politikájával. A médiának a közvéleményre gyakorolt hatása – a „puha cenzúra” (WAN-IFR, 2013) terjedése révén – a kognitív mobilizációs elméletek (Inglehart, 1970) érvényességére utalhat²⁰⁴.

Az, hogy a közvéleményben összekapcsolódhatott kormányról és a gazdaságról alkotott kép nem meglepő, hiszen a gazdasági teljesítmény Magyarországon az elmúlt évtizedben erősen politikafüggővé vált (Bod, 2014; Oblath, 2014). Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó a 2006-os választási év alakulása: a választás előtti adatfelvételkor mind a kormány iránti bizalom, mind pedig a gazdaság megítélése igen pozitív volt, míg a választás után, 2006 őszén mindkét percepció alaposan visszaesett. A két időpont között, miután a szocialista párt megnyerte a választást és megalakult a második Gyurcsány-kormány, a fenntarthatatlan költségvetési politika okán kiigazítást kellett végrehajtani, aminek során kilátásba helyezték az adóemelést és az életkörülmények romlását. Ez szinte azonnal érzékeltette a hatását mind a kormány iránti bizalmat, mind pedig a gazdaság megítélését illetően.

Más tendenciákat látunk Lengyelországban. A növekedésben mért elmúlt tízévi gazdasági teljesítményjavulás dacára – 2011 őszét leszámítva – a kormány iránti bizalom mindvégig az uniós átlag alatt maradt, a magyar kormánybizalmi indexet is sokszor alulmúlta. Lengyelországban a kormány iránti bizalom alig mutatott összefüggést a gazdasági helyzet percepciójával, gyenge pozitív kapcsolatot találtunk ($r=0,29$).

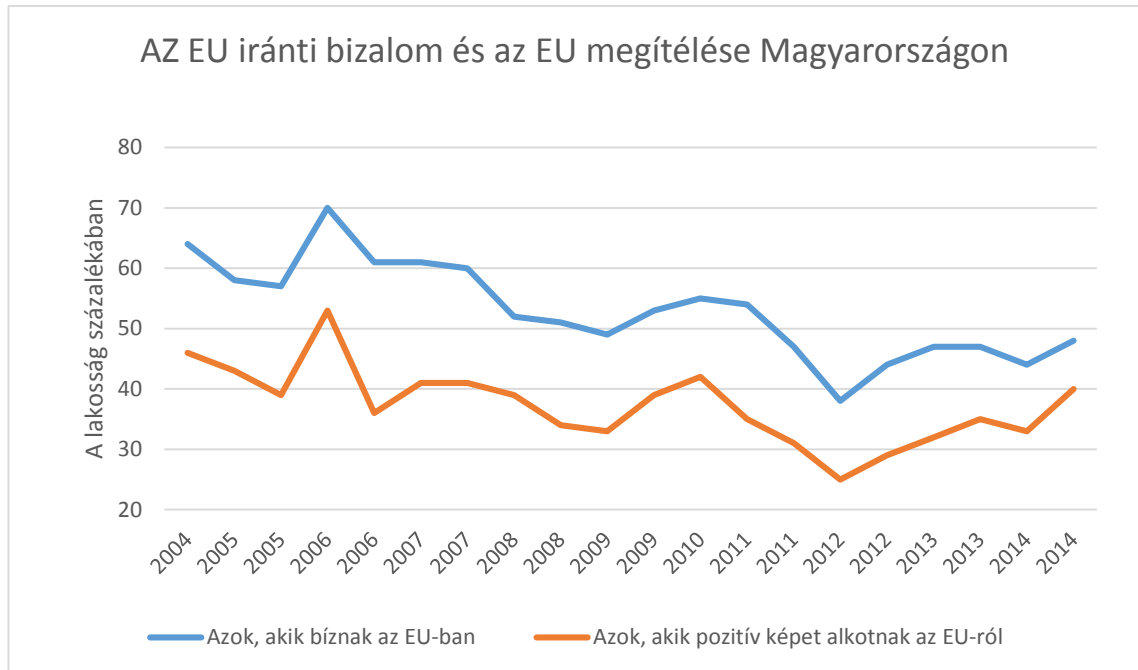
Az elemzésbe bekapcsoljuk az EU iránti bizalmat is, mint a közbizalomnak egy másik – „külső”, távoli és nehezen megszemélyesíthető aktor iránt mutatott, témánk szempontjából releváns – indikátorát. A bizalom itt a távoli „pénzosztó” iránti szimpátia kifejezésének indikátora lehet, szemben azzal a változóval („pozitív képet alkot-e az EU-ról”), amely az integrációval kapcsolatos utilitarista viszonyulásra utalhat.

Az EU iránti bizalom Magyarországon a csatlakozás óta eltelt évtized egészében végig jóval nagyobb volt, mint amennyire az állampolgárok „pozitív képet alkottak az EU-ról” (lásd a 34. ábrát). Egyfelől a lakosság jelentős része – 2004 és 2011 között legalább a fele, utána valamivel kevesebben – bízott az EU-ban. Másfelől, sokkal kevesebben alakítottak

²⁰⁴ Magyarországon a rendszerváltás után a mindenkor kormány torzította a médiaviszonyokat (Martin, 2009), igaz, nem egyforma mértékben (WAN-IFR, 2013), hiszen 2010 óta a kormányzat befolyása a médiára a korábbiakhoz képest számottevően erősödött.

ki pozitív képet az integrációról. A percepcióknak e kombinációja a már korábban elemzett magyarországi puha euroszkepticizmus jelenségét támasztja alá.

34. ábra

Megjegyzés:

A pontos kérdések így hangzottak: „Mennyire bízik az EU-ban?” A lehetséges válaszok: inkább bízom, inkább nem bízom, nem tudom. „Milyen képe van Önnek az Európai Unióról? Válaszok: nagyon pozitív, inkább pozitív, semleges, inkább negatív, nagyon negatív. Az ábra a „pozitív” és az „inkább pozitív” válaszok összesített arányát mutatja. Az évi két – tavaszi és őszi – adatfelvétel közül csak azokat vettük figyelembe, amikor rendelkezésre állt mindkét adat.

Forrás: Eurobarometer,

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2191&nationID=22,&startdate=2004.10&enddate=2014.11

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2202&nationID=22,&startdate=2004.10&enddate=2014.11

A két változó (EU iránti bizalom és az EU megítélése) szinte együtt mozgott, miként a 34. ábrán látható; a köztük lévő pozitív kapcsolat az elmúlt évtizedben nagyon erős volt ($r=0,88$). Mindkét változó 2006-ban érte el a csúcspontját és 2012-ben a mélypontját. A 2006-os tavaszi csúcspont a gazdaság akkori, látszólagosan jó teljesítményével magyarázható. Őszre, amikor a kormány bejelentette a megszorító csomagot, és beköszöntött a „húzd-meg-ereszd-meg” korszak, az EU-hoz való viszonyulást mérő mindkét változó értéke – csakúgy, mint a gazdasági helyzet megítélése és a kormány iránti bizalom – visszaesett.

Figyelemre méltó, hogy az EU iránti bizalom tekintetében (akárcsak az integrációs kép alakulása szempontjából) az évtizedes mélypont 2012-ben volt – és nem a „nagy

recesszió” évében, 2009-ben. A szimbolikus viszonyulás proxijaként értelmezhető „EU-bizalmi index” 2012-es évtizedes mélypontja a 2010-es politika fordulattal, a kormányzó elitnek egyre erőteljesebb és nemegyszer ideologikus Európa-ellenes hozzáállásával hozható összefüggésbe. Másfelől a 2012-es „mélypontban” szerepet játszhatott a gazdasági helyzet 2011-2012-es romlása is. 2012-ben ismét recesszióba került az ország, immár másodszor a globális válság kitörése óta. Mindez az EU megítélésének a szociotróp gazdasági és utilitarista érvelésre alapozott (Serrichio et al, 2013) és a kormányzati értékeléssel összefüggő (Gabel, 1998: 351) motívumait erősítheti.

Lengyelországban az EU-val kapcsolatos attitűdváltozók másképp alakultak. Szemben a magyar trendekkel, ahol igen erős pozitív kapcsolatot találtunk, Lengyelországban csupán közepes mértékű volt az összefüggés az EU iránti bizalom és az EU megítélése között ($r=0,52$). Ez arra utalhat, hogy Lengyelországban nem vált annyira szét az integráció szimbolikus (a bizalomban is jelentkező) és utilitarista (az EU megítélésében megnyilvánuló) dimenziója. Feltűnő az is, hogy az évtized alatt többször is volt arra példa, hogy többen percipiálták pozitívan az EU-t, mint ahányan bíztak benne, miközben Magyarországon végig az utóbbiak voltak többségben.

Az EU iránti bizalom (mint a szimbolikus kötődés indikátora) és a gazdasági helyzet megítélése (az „EU-ról kialakított kép”) között Lengyelországban egészen gyenge, Magyarországon pedig jelentéktelen kapcsolatot találtunk. A szimbolikus viszonyulás érzékeltetésére alkalmas EU-bizalmi index mindkét országban szinte függetlenül mozgott a gazdasági helyzet percepciójától. Utóbbi mindkét országban, miként azt korábban részletesen kifejtettük, az EU-ról alkotott képpel függött össze: a jó gazdasági helyzet percepciója az integráció kedvezőbb megítélését eredményezhette.

A két bizalmi index, a kormányba vetett bizalom és az EU iránti bizalom között mindkét országban nagyjából hasonlóan gyenge-közepes kapcsolatot találunk, de miközben Magyarországon pozitív az összefüggés ($r=0,33$), Lengyelországban negatív ($r=-0,31$).

Az előbbieket összefoglalásaként négy attitűd – a gazdasági helyzet megítélése, az EU-ról alkotott pozitív kép, a kormány iránti bizalom és az EU iránti bizalom – egymás közti korrelációit mutatja a 3. táblázat.

3. táblázat

A vizsgált attitűdök közötti kapcsolat Magyarországon és Lengyelországban

Attitűdök közötti kapcsolat	Magyarország	Lengyelország
A gazdasági helyzet pozitív megítélése és a kormány iránti bizalom közötti összefüggés (2005-2014)	0,72	0,29
A kormány iránti bizalom és az EU pozitív megítélése közötti összefüggés (2004-2014)	0,47	-0,04
A gazdasági helyzet pozitív megítélése és az EU pozitív megítélése közötti összefüggés (2005-2014)	0,29	0,67
A kormány iránti bizalom és az EU iránti bizalom közötti összefüggés (2004-2014)	0,33	-0,31
A gazdasági helyzet pozitív megítélése és az EU iránti bizalom közötti összefüggés (2005-2014)	0,05	0,13
Az EU iránti bizalom és az EU pozitív megítélése közötti összefüggés (2004-2014)	0,88	0,52

Megjegyzés:

A kérdések pontosan így hangoztak: „Milyennek látja az országa gazdasági helyzetét?” Válaszok: nagyon jó, inkább jó, inkább rossz, nagyon rossz. A nagyon jó és az inkább jó válaszokat összegeztük. „Milyen képe van Önnek az Európai Unióról? Válaszok: nagyon pozitív, inkább pozitív, semleges, inkább negatív, nagyon negatív. A „pozitív” és az „inkább pozitív” válaszokat összesítettük. „Mennyire bízunk az EU-ban?” A lehetséges válaszok: inkább bízom, inkább nem bízom, nem tudom. Az „inkább bízom” válaszokat vettük figyelembe. „Mennyire bízunk a magyar/lengyel kormányban?” A lehetséges válaszok: inkább bízom, inkább nem bízom, nem tudom. Az „inkább bízom” válaszokat vettük figyelembe.

Forrás: Eurobarometer adatokból saját számítások

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2563&nationID=22,24,&startdate=2005.06&enddate=2014.11

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2202&nationID=22,24,&startdate=2004.10&enddate=2014.11

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2193&nationID=22,24,&startdate=2004.10&enddate=2014.11

http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=2191&nationID=22,24,&startdate=2004.10&enddate=2014.11

Összegzésként azt mondhatjuk, hogy a kormány iránti bizalom Magyarországon sokkal erősebben kapcsolódik mind a gazdasági helyzet percepciójához, mind pedig az EU-val kapcsolatos attitűdök alakulásához, mint Lengyelországban. Ez Magyarország esetében a gazdaságnak és az EU megítélésének az átpolitizáltságára utalhat. A kormányról alkotott véleménynek lehet szerepe abban, hogy egy ország közvéleménye mit gondol az EU-ról (Gabel, 1998). Lengyelországot vizsgálva gyenge összefüggést mértünk a kormány bizalmi indexe, illetve egyfelől a gazdasági helyzet percepciója, másfelől az EU-ba vetett bizalom között.

Lengyelországban a gazdasági helyzet kedvező megítélése a kormány iránti relatíve alacsony bizalmi index-szel járt együtt. Magyarországon viszont a kormány viszonylag magas bizalmi indexe az évtized egészében a gazdasági helyzet percipiálásánál jóval pozitívabb volt, és a két változó között viszonylag erős pozitív kapcsolat mutatható ki.

Mindez utalhat arra, hogy Magyarországon a gazdaság és az EU megítélése az elitkonszenzus felbomlása miatt átpolitizáltabb, és sokkal inkább a kormány népszerűségéhez, végső soron a politikai ciklusokhoz igazodik, mint Lengyelországban. Az implicit elitkonszenzussal működött lengyelországi pragmatikus gazdaságpolitika esetében a gazdaság a politikától (kormánytól) valamelyest függetlenebbül, autonóm módon működhetett, mint Magyarországon. A kormány és az EU megítélése közötti kapcsolat pozitív irányú volt Magyarországon, és a két változó között mindenképpen erősebb összefüggés látszott, mint Lengyelországban. Ez arra utal, hogy az unió megítélése is átpolitizáltabbá vált Magyarországon, mint Lengyelországban.

VIII. Következtetések

Az értekezés célja az volt, hogy komparatív perspektívában megvizsgáljuk az *EU magyarországi megítélését* és a *magyar gazdaság teljesítményét*, és feltárjunk néhány összefüggést e két változó között az uniós csatlakozást követő évtizedre vonatkozóan. Az EU lakossági megítélését, s ebből következően az euroszkepticizmust az Eurobarometer megfelelő kutatási kérdéseivel közelítettük és operacionalizáltuk, az elit attitűdjeire vonatkozóan az INTUNE-felmérés eredményeiből és saját médiaelemzésünkéből következtettünk. A gazdasági teljesítményt az országok által megtermelt nemzeti jövedelemmel – vagyis a bruttó hazai termékkel (GDP) – operacionalizáltuk.

A bevezető és a kutatási kérdések megfogalmazása után az institucionalizmus és az euroszkepticizmus irodalmát tekintettük át, megalkottuk a tanulmány fogalmi kereteit és megadtuk a vonatkozó munkák kritikai értelmezését. Az irodalom nyomán kiemeltük, hogy az intézmények „számítanak” (például North, 1990), nemegyszer döntő szerepet játszanak (például Acemoglu-Robinson, 2013) egy ország gazdasági teljesítményének alakulásában. A posztfunkcionalista felfogás szerint ugyanakkor nemcsak az intézmények számítanak, hanem az elit- és a közvélekedés is: az elit- és a közvélemény az integrációs folyamat önálló befolyásoló tényezői (például Hooghe-Marks, 2005; Fligstein, 2008). Ezt követően megfogalmaztunk három hipotézist az euroszkepticizmus és a gazdasági teljesítmény összefüggéseit illetően. Az empirikus elemzés előtt röviden áttekintettük a magyarországi integrációs folyamatnak – amelyet leginkább egy „politikai vágy” (Balázs, 2014) beteljesülésének foghatunk fel – és a gazdasági teljesítmény alakulásának a csatlakozásig tartó időszakát. Megvizsgáltuk azt is, hogy a 2007-2008-ban kezdődött globális válság miként gyűrűzött át az EU-ra, és rámutattunk a gazdasági és társadalmi hatásokra.

Empirikus elemzésünkben a lakossági és elit-euroskepticizmus alakváltozásait, a gazdaságpolitika és az intézményi tényezők által befolyásolt gazdasági teljesítményt, valamint az elitkonfigurációk alakváltozásait igyekeztünk feltárni, illetve rámutattunk a köztük lévő néhány statisztikai kapcsolatra. A változókat előbb az elvont fogalmak különféle közelítő értékeiként szolgáló *proxik* révén operacionalizáltuk, majd a köztük lévő kapcsolatokat korreláció- és regresszióanalízissel teszteltük. Emellett igénybe vettük a médiaelemzés és a komparatív idősoros adatelemzés eszközét is. Az operacionalizált

attitűdváltozók értékeit és idősorait a nemzetközi szervezetek felmérései, elsősorban az Eurobarometer – valamint néhány ponton a Világbank és más szervezetek indexei – alapján állítottuk össze. A gazdaság kemény mutatóinak komparatív elemzéséhez az Eurostat és az Európai Bizottság adatait használtuk. Az elit attitűdjeire médiaelemzésünkéből, továbbá az INTUNE-kutatásból következtettünk.

A dolgozatnak a meglévő szakirodalomhoz képest új vagy újszerű eredményeit elsősorban az euroszkepticizmus és a gazdasági teljesítmény között feltárt *összefüggésektől* vártuk. Ez a kapcsolat hipotéziseink szerint kétirányú lehet. Azt feltételeztük, hogy a gazdasági teljesítmény, illetve annak percepciója Magyarországon az uniós csatlakozás óta eltelt egy évtized folyamán kapcsolatban állhatott az EU lakossági megítélésével. Azt is megfogalmaztuk feltételeesen, hogy az elit percepciója az Európai Unióról (illetve euroszkepticizmusa) különféle csatornákon – vagyis a gazdaságpolitikán és az intézményi tényezőkön – keresztül hatást gyakorolhatott a gazdasági teljesítményre.

Elemzésünkben a magyar adatokat többször összevetettük a közép-európai országokéval, elsősorban a lengyel mutatókkal. Magyarországot és Lengyelországot így több változó alapján hasonlítottuk össze, aminek strukturált formáját a 4. táblázat tartalmazza.

4. táblázat

Intézményi és attitűdváltozók Magyarországon és Lengyelországban az EU-csatlakozást követő évtizedben

Intézményi és attitűdváltozók	Magyarország	Lengyelország
Az EU lakossági megítélése utilitarista szempontból (a puha euroszkepticizmus indikátora)	A csatlakozás után romló és az uniós átlagnál lényegesen rosszabb megítélés	A csatlakozás után javuló, a magyarnál és az uniós átlagnál lényegesen jobb megítélés
Európához való szimbolikus kötődés (a kemény euroszkepticizmus indikátora)	Az uniós tagság mindvégig magas támogatottsága; bizalom az EU-ban; nem jellemző a kemény euroszkepticizmus	Az uniós tagság mindvégig magas támogatottsága, nem jellemző a kemény euroszkepticizmus
A kormányzó elit EU-politikája	2010-ig: retorikai eurofilia, de közben esetenként normaszegés. 2010 után: a kormányzó elit ideologikusabb euroszkepsze, sokszor a Manners-i normák tagadása	2007-ig: kemény euroszkepticizmus 2007 után: pragmatikus viszonyulás, józan érdekérvényesítés, a Manners-i normák tiszteletben tartása

Elitkonfigurációk	Az elitkonszenzus felbomlása; mély megosztottság, bizalmatlanság	Pragmatikus elitkonszenzus
Gazdaságpolitika	Átpolitizált; 2010-ig: fiskális alkoholizmus; 2010 után: az államháztartási hiánycél betartása	Pragmatikus; a pártpolitikától függetlenebb; az államháztartás kapcsán implicit gazdaságpolitikai konszenzus
Gazdasági teljesítmény	Elvesztegetett évtized; lényegében stagnáló GDP	Az EU sikerállama; 40 %-kal megnőtt GDP; recesszió nélkül a válságban
Intézményi változók (jogállamiság, korrupció, átláthatóság)	Folyamatosan romló trend, nem látszik törés 2010 után	Alacsony szintről folyamatos és jelentős mértékű javulás
Üzleti környezet	2010-ben fordulat: 2012-ig jelentősen visszaeső beruházási ráta, utána javulás	Kedvező percepciók, de mindvégig alacsony beruházási ráta
Euroszkepticizmus (és az uniós normák) hatása a gazdasági teljesítményre	Van; Csatornája: 2010-ig a 3 %-os hiánycél, mint formális intézmény és Manners-i norma megszegése; 2010 után: Manners-i normák tagadása; üzleti környezet, beruházások alakulása	Nincs

Elemzésünkéből az a kép rajzolódott ki, hogy Magyarországon a csatlakozást követően – miként az előtt is – a lakossági *euroszkepticizmus puha formája* (Taggart, 1998; Szczerbiak–Taggart, 2008; Lengyel–Göncz, 2010) terjedt el. Vizsgálatunkból kiderült, hogy a magyarországi lakossági euroszkepticizmus *komplex jelenség*. A közvélemény döntő többsége Európához kíván tartozni és az uniós tagságot nem kérdőjelezi meg. Az EU iránti bizalom mindvégig viszonylag magas volt. Ráadásul nőtt azoknak az aránya, akik a magyar mellett európai identitással is rendelkeznek. Így az euroszkepticizmusnak az identitás alapú magyarázatait elvethetjük. A magyar eset tehát ellentmond a válság időszakában, 2007 és 2010 között az EU egészére végzett vizsgálat tapasztalatának, amely az euroszkepticizmus változását részben az identitás alakulásával hozta összefüggésbe (Serrichio et al., 2013).

Mindemellett a csatlakozás után 2004-től 2012-ig a magyarok közül egyre kevesebben voltak elégedettek az integrációval, legalábbis erre következtethetünk abból, hogy csökkent azoknak az aránya, akik szerint az EU „jó dolog”, illetve akik „pozitív képet alkottak” az integrációról. Terjedőben volt a puha euroszkepticizmus.

Lengyelországban a lakossági euroszkepticizmus a magyarnál jóval kevésbé volt jellemző, az unió megítélése a vizsgált időszak legvégét leszámítva lényegesen pozitívabb volt, mint Magyarországon. A keményebb, szimbolikus viszonyulásnak nagyobb jelentőséget tulajdonító, hajthatatlan (Wessels, 2007) és az EU-val, mint „rendszerrel” (Serrichio et al., 2013) ellenséges euroszkepticizmus sem Magyarországon, sem Lengyelországban nem volt jellemző a lakosság körében.

A *kormányzó elit* azonban a vizsgált időszak egy-egy periódusa alatt mindkét országban rendelkezett ilyen attitűdökkel. Lengyelországban 2005 és 2007 között, a Kaczynski-vezetés időszakában volt jellemző az ideologikus Európa-ellenesség. Magyarországon pedig 2010-et, a rendszerváltás utáni második Fidesz-kormány hivatalba lépését követően ütötte fel a fejét az európai értékek – vagyis a Manners-i (1986) értelemben vett normák – tagadásáig menő EU-ellenesség.

Médiaelemzésünk arra mutatott rá, hogy Orbán Viktor kormányfő viszonyulása az EU-hoz a kilencvenes évek végétől 2014-ig – miközben voltak pragmatikusabb, az EU iránt pozitív viszonyulást mutató, valamint belső ellentmondásokkal terhelt időszakai is – tendenciaszerűen egyre harciasabb és ideologikusabb formát öltött, a „mi” (magyarok) és az „ők” (EU) szembenállását mutatva. A korábbi „puhán” euroszkeptikus és „keményen” érdekvényesítő, aki betartotta a normákat, a 2014-ig tartott kormányzati ciklus végére az európai integráció kereteit tartotta szükségesnek megváltoztatni – „nemzeti” és „keresztény” irányba. A retorikának ezek az elemei már a keményebb, bezárkózó, hajthatatlan, ideologikus és érzelmi euroszkepticizmus irányába mutattak, és átmenetileg akár orientációs pontként is szolgálhattak (volna) az integrációval kapcsolatos negatív lakossági percepciók erősödéséhez.

A magyar és a lengyel kormányzó eliteknek ez a keményebben euroszkeptikus attitűdje azonban egyik országban sem tört át számottevően a lakosság irányába. Vagyis a lakossági euroszkepticizmus – még annak puha formája sem – nőtt a Kaczynski-vezetés és az Orbán-kormány időszakában. Igaz ugyan, hogy a magyar lakosság 2010 és 2012 között kritikusabb lett az EU-val kapcsolatban, ám 2012 után – ugyanazon Orbán-kormány alatt – az EU megítélése látványosan javult. Mindeközben polarizálódtak is a vélekedések, többen voltak azok is, akik az EU-t ellenségnek tekintették és azok is, akik a politikailag minél egységesebb, „föderális” Európát pártolták.

A Magyarországra vonatkozó médiaanalízisünk azt is kimutatta, hogy a hazai baloldal viszonyulása az EU-hoz inkább a szupranacionális intézményeknek nagyobb szerepet szánó institucionalista-neofunkcionalista (Haas, 1958; Schmitter, 2002), illetve az alkalmazkodásnak döntő szerepet tulajdonító szociológiai institucionalizmus (Börzel-Risse, 2009) narratíváihoz állt közelebb. A jobboldalon régóta a nemzeti érdekképviselőt tartják fontosnak, ami – elvileg – egyfelől a bezárkózó, nacionalista, kemény euroszepticismushoz, másfelől a kormányköziséget (Moravčík, 1991) erősítő józan érdekérvényesítéshez is vezethet. Magyarország és Lengyelország esetében mindkettőre volt példa: Lengyelországban a Kaczynski-kormány, míg Magyarországon a 2010 utáni Orbán-kormány időszakára a keményedő euroszepticismus volt jellemző. A lengyelországi Tusk-kormány 2007 és 2014 között ugyanakkor tiszteletben tartotta az európai kereteket és a józan érdekérvényesítés politikáját folytatta, így politikája rokonítható a liberális kormányköziség elméletével.

Elemzésünk alapján az szűrhető le, hogy a politikai elitnek az EU-val kapcsolatos retorikája, mint orientációs pont a vizsgált két országban az elmúlt évtizedben legfeljebb csak részlegesen játszhatott szerepet, mint a lakossági euroszepticismus *közvetlen* oka. Ez viszonylagossá teszi az euroszepticismus terjedésével kapcsolatos „politikai közelítés” (*political cueing*) típusú magyarázatokat. A kormányzó elit euroszepticismusa nem tört át a lakosság irányába, ennek hatása – mint arra hamarosan visszatérünk – közvetett és kondicionált lehetett. *Így a 2. hipotézisünk – amennyiben a kormányzó elit attitűdjeinek a lakossági viszonyulásokra vonatkozó közvetlen hatását tekintjük – nem igazolódott.*

Magyarországra és Lengyelországra vonatkozóan feltártunk egy paradoxont: az EU megítélése a lakosság körében akkor is pozitív lehet, amikor a politikai (kormányzó) elit retorikája kifejezetten EU-ellenes. És fordítva, az unióval kapcsolatos percepciók akkor is lehetnek negatívak, ha az elitre a (retorikai) eurofília jellemző. Ezt a jelenséget *EU-politikai paradoxonnak* neveztük.

E tanulmány empirikus vizsgálata alapján *a magyarországi és a lengyelországi euroszepticismusban jelentős szerepet játszott a „hazai” gazdasági helyzet érzékelése.* Az integrációval kapcsolatban a magyar és a lengyel közvélekedésben meglévő számottevő különbség azzal állhatott összefüggésben, hogy a „hazai” gazdaság megítélése Lengyelországban lényegesen jobb volt, mint Magyarországon. Mint

rámutatunk, egész Közép-Európában az elmúlt évtized egészében szignifikáns pozitív kapcsolat volt megfigyelhető a gazdasági helyzet percipiálása és az EU megítélése között. Az évtized egészét figyelembe véve vizsgálatunk alapján az *euroszkepticizmus utilitarista magyarázatai* erősödtek, szociotróp, vagyis a makrohelyzet kivetítésére alkalmas (Serrichio et al., 2013) és egocentrikus, azaz költség-haszon mérlegelést feltételező (Anderson, 1998; Gabel, 1998) formái egyaránt (illetve a kettő feltételezhető kombinációja).

Az 1. hipotézisünk, amely az euroszkepticizmust a magyar esetben utilitarista, pragmatikus okokkal – a gazdaság megítélésével – hozta összefüggésbe, igazolódott. E kapcsolat azzal a megszorítással érvényes, hogy a 2010 utáni politikai fordulatot követően Magyarországon jelentősen gyengült ez az interakció. Az utilitarista magyarázatot az is gyengítheti, hogy Magyarország az EU-nak az egyik legnagyobb haszonélvezője, pénzügyi értelemben.

Elemzésünk szerint a magyar és a lengyel gazdasági helyzet lakossági percepciói közötti jelentős különbséget *visszaigazolták a két gazdaság kemény mutatói*. A gazdaságpolitikák összehasonlítására alapozott részletekbe menő elemzésünk megerősítette azokat az értékeléseket, amelyek szerint az elmúlt évtized Lengyelország számára – a GDP-vel operacionalizált gazdasági teljesítmény alakulása szempontjából – „sikertörténet” volt, míg Magyarországon a gazdasági teljesítmény stagnálásáról, elvesztegetett évtizedről lehet beszélni. Ebből a szempontból a magyar gazdasági teljesítmény hosszabb távú alakulásának fordulópontja 2001-2002-ben volt, ekkor kezdődött és 2006-ig – hatásaiban pedig jóval tovább – tartott a „fiskális alkoholizmus” (Kopits, 2006), ellentmondva mind a gazdaságpolitika tankönyvi szabályainak, mind pedig kivétel nélkül minden közép-európai ország gyakorlatának (Oblath, 2014).

A magyarországi lakossági euroszkepticizmus alakulására a csatlakozás óta a *folyamatosság* volt a jellemző. A 2008-ban kirobbant válság nem járult hozzá az unióról alkotott kép romlásához, sőt 2008 és 2010 között még javult is a lakosságban az EU-ról alkotott imázs. Magyarországon az EU-s percepciók már jóval a globális krízis kirobbanása előtt tartósan, az uniós átlagot meghaladóan negatívak voltak, néhány évben a legnegatívabbak a térségben. Lengyelországban szintén nem játszott különösebb szerepet a válság az unióról alkotott kép alakulásában. A lengyelek EU-képe a csatlakozás után folyamatosan javult, a globális krízis ebben semmilyen törést nem okozott. Ez

Lengyelország esetében – részben – magyarázható azzal, hogy a legnagyobb „keleti” tagállam volt az egyedüli ország az EU-ban, ahol nem volt recesszió 2009-ben.

A magyarországi euroszkepticizmus alakváltozásainak elemzése után tehát cáfolhatók azok a vélekedések, hogy a belépés utáni kiábrándultság és/vagy a globális válság hatása és/vagy a 2010-es fordulat a kormányzat EU-val kapcsolatos retorikájában (és részben politikájában) külön-külön vagy együttesen elegendő lett volna az EU-val kapcsolatos negatív percekciók 2004 és 2012 közötti erősödéséhez. Mint láttuk, ebben a gazdasági teljesítménynek is jelentős szerepe lehetett.

*

A gazdasági teljesítményre a *gazdaságpolitika* és az intézményi tényezők jelentős hatást gyakorolnak. A gazdaságpolitika összehasonlító elemzése nyomán kimutattuk, hogy a magyar és a lengyel konvergencia-teljesítmény között az elmúlt évtizedben nagy különbség mutatkozott. Nem mellékes, hogy a vizsgált időszak elején, 2004-ben Lengyelország lényegesen alacsonyabb szintről indult. Lengyelország volt ugyanakkor az egyetlen uniós tagállam, ahol a válság mélypontján, 2009-ben is pozitív volt a növekedési ráta. A magyar és a lengyel GDP-bővülés között 2004 után kinyílt olló oda vezetett, hogy 2013-ra Lengyelország – miként egyébként Romániát, Bulgáriát és Lettországot kivéve az összes régióbeli uniós tagállam – megelőzte Magyarországot a vásárlóerő paritáson mért egy főre jutó GDP-t tekintve.

A magyar konvergencia elakadása és a lengyel teljesítmény jelentős javulása, illetve az ezt előidéző gazdaságpolitika összefüggésbe hozható a politikai elit és a gazdaságpolitikai aktorok teljesítményével és attitűdjeivel. Lengyelország politikai elitje feszes költségvetési politikát, pragmatikus gazdaságpolitikát folytatott, ami nem elválasztható a lengyel politikában és elitben tartósan meglévő – az állami kiadásokat korlátok között tartó – pragmatikus, „implicit” konszenzustól (Györffy, 2012b; Fric et al., 2014). Eközben Magyarországon a gazdaságpolitika a „húzd-meg-ereszd-meg” gyakorlatot követte, és a politikai ciklusok szerint a kiadásnövelő, illetve az azokat visszafogó intézkedéseket váltogatta. Magyarországnak éppen akkor, 2009-ben kellett kényszerűségből váltania a költekezésről a megszorításra, megőrizve a fiskális politika prociklikus jellegét, amikor a válság a legmélyebb volt (Oblath, 2014).

Az elitek oldaláról a magyarországi költségvetési költségeknek 2001-2002 és 2006 között nem látszott akadálya, ellenkezőleg, ezt a politikai ellenfelek egymás iránti mély bizalmatlansága, az elitszakadás (Lengyel-Ilonszki, 2010, 2014) csak táplálta. A formális intézményeket illetően a kilencvenes években még működött elitkonszenzus felbomlott, a politikai ellenfelek igyekeztek diszkreditálni, kiszorítani egymást. Mivel az elitnek nagy szerepe van a gazdaságpolitika és – részben – az intézményi feltételek alakításában, ez alapozhatta meg azt, hogy Magyarország gazdasági teljesítménye az elmúlt évtizedben stagnált. Eközben az ezredforduló után csatlakozott összes térségbeli uniós tagállam teljesítménye Magyarországnál nagyobb ütemben közeledett az uniós átlaghoz.

*

Empirikus vizsgálatunk befejező részében azokat a csatornákat és módozatokat kívántuk feltárni, amelyek kapcsolatot mutathatnak az euroszepticismus és a gazdasági teljesítmény között (az előbbtől az utóbbi irányába). Ennek érdekében Magyarországra és Lengyelországra, továbbá esetenként a többi közép-európai országra végeztünk elemzéseket. A North-i értelemben vett *formális és informális intézményeket* a nemzetközi szervezetek indexeivel operacionalizáltuk: előbbieket a Világbank jogállamiság-indexével, az utóbbiakat pedig a Világbank, a World Economic Forum és a Transparency International korrupciós, átláthatósági és elszámoltathatósági mutatóival, mint az üzletemberi és szakértői vélekedésen alapuló proxikkal közelítettük. A 3. hipotézisünk szerint azt feltételeztük, hogy – a gazdaságpolitika mellett – az intézményi tényezők közvetíthetnek az elit euroszepticismusa és a gazdasági teljesítmény között. Továbbá a Manners-i értelemben vett, sokszor absztrakt és nehezen operacionalizálható uniós normák magyarországi érvényesülését szintén megvizsgáltuk.

Valamelyest árnyalva a 2010 utáni magyarországi berendezkedés demokratikus és jogállami erodálásával kapcsolatos eszmefuttatásokat (például Kornai, 2015), az uniós kötelezettségszegési eljárások és az európai bírósági jogesetek száma és jellege azt mutatja, hogy *Magyarország – pusztán formális értelemben – az EU jogtisztelő tagállamának bizonyult a csatlakozás utáni évtized egészében*, tehát a 2010-es fordulat után is (Juhász, 2014). Ez a kormányzó elit 2010 utáni, változó intenzitású, de mindenképpen ideológiai és keményedő euroszepticismusát is más megvilágításba helyezheti; a „szabadságharcos” retorika és az annál pragmatikusabb valóság ellentétben állt egymással. A bezárkózás és az EU elleni harc szóvirágai mögött a jogszabályokhoz

való alkalmazkodás is megfigyelhető volt, ami aligha választható el attól, hogy Magyarország az uniós költségvetés egyik legnagyobb haszonélvezője.

Az uniós csatlakozás utáni évtized egészére végzett empirikus elemzésünkben azt találtuk, hogy Magyarországon a *lakossági euroszkepticizmus szignifikáns pozitív korrelációt mutatott a vizsgált formális és informális intézmények alakulásával*. A növekvő euroszkepticizmus Magyarországon a vizsgált intézményi tényezők – például a jogállamiság, a korrupció és az elszámoltathatóság – romlásával járt együtt. A jogállamiság értelmezésünkben nemcsak North-i értelemben vett formális intézménynek, de Manners-i értelemben vett európai normának, értéknek is tekinthető.

Vizsgálatunk arra is rámutatott, hogy *az intézményi tényezők az üzleti környezet és a beruházások csatornáján keresztül hatottak a gazdasági teljesítményre*. A beruházási ráta szignifikáns pozitív kapcsolatot mutatott a jogállamiság alakulásával: amikor a jogállamiságról alkotott percepció romlott, a beruházások visszaestek.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a 2010-es fordulat, amely után alapvetően alakult át a magyarországi jogrend és megváltozott a kormányzó elit Európa-politikája, nem tükröződött az intézményi minőséget mérő proxikban. A percepciókban nem látszik szakadás 2010 után, aminek egyik oka az lehet, hogy az intézményi változások percepciós hatása hosszabb távon mutatkozik meg. Itt is – miként az euroszkepticizmus alakulásának esetében – az *évtizedes folyamatosság* érvényesült: a trendek az európai uniós csatlakozás óta romlottak. Az évtized végére szinte mindegyik, a magyarországi intézményi környezetet mérő index rosszabb teljesítményt jelzett, mint a lengyel. Az utóbbiak a magyarhoz képest alacsonyabb szintről indultak, de folyamatosan javultak.

A magyar eset a vizsgált periódusban megerősíti, hogy a jogállamiság és a gazdasági teljesítmény közötti összefüggés kauzális iránya nem egyértelmű (Rothstein, 2011), az utóbbi változó is befolyásolhatja az előbbi. A magyar gazdaságnak a globális válság előtt kezdődött krízise – és, miként azt korábban kimutattuk, a gazdasággal kapcsolatos különösen negatív percepciók – negatívan befolyásolhatták a jogállamiságról alkotott vélekedéseket.

Az üzleti környezet és a beruházások alakulásában viszont látszik a 2010-es fordulat; ezek a változók 2010 és 2012 között süllyedtek a mélypontra. Ez aligha történhetett függetlenül a jogrend alapvető átalakításától, a kormányhatalom „fékeinek és

ellensúlyainak” kiiktatásától, a jogállamiság meggyengülésétől (még ha ez a fordulat a vizsgált, percepciókon alapuló proxikban nem is tükröződött). Vagyis a 2010 utáni intézményi átalakulásnak a gazdasági teljesítményre ható csatornájává az üzleti környezet és a beruházások válhattak.

*

A magyarországi euroszkepticizmus és a gazdasági teljesítmény közötti összefüggésekre vonatkozóan végső soron az alábbiak állapíthatók meg.

Egyrészt kimutattuk, hogy az utilitarista magyarázatoknak megfelelően *a lakossági euroszkepticizmus alakulása az elmúlt tíz évben összefüggésben állt a gazdaságról alkotott percepciókkal, és ez utóbbiakat visszaigazolták a gazdasági teljesítménymutatók.* A 2001-2002 után tévútra tért magyar gazdaságpolitika tartós teljesítményromláshoz vezetett, ami indokolhatta a gazdaságról alkotott szociotróp percepciók romlását, és magyarázhatta a tartós euroszkepticizmust.

Másrészt feltártuk azt is, hogy *az euroszkepticizmus a formális (jogállamiság) és informális (korrupció, átláthatóság) intézmények csatornáján keresztül befolyásolhatta a gazdasági teljesítmény alakulását. Ezzel igazoltuk a 3. hipotézisünket.* Fontos ugyanakkor, hogy a 3. hipotézis esetében az *elit* euroszkepticizmusát, és nem a *lakosságét* tekintettük kiindulópontnak. A kormányzó elit eseti normaszegései 2010 előtt, majd a 2010 utáni fordulat a keményebb euroszkepticizmus és normatagadás irányába az üzleti környezet erodálásához és a beruházások visszaeséséhez vezetett, ami – 2012-ig legalábbis – a gazdasági teljesítményt visszavetette. Vagyis a politikai elit euroszkepticizmusa és a gazdasági teljesítmény között látszik az összefüggés és annak csatornája is.

Mindemellett, *az évtized egészében érvényesülő kapcsolatot fedeztünk fel a lakossági euroszkepticizmus, valamint a percepciókon alapuló, intézményi minőséget mérő proxik között:* minél negatívabb volt az EU-hoz való viszonyulás, annál inkább romlottak az intézményi indexek. Ebben az összefüggésben a 2008-ban kezdődött válságnak és a 2010-es politikai fordulatnak a hatása nem kimutatható. *Feltártuk ugyanakkor az intézményi változók és a gazdasági teljesítmény közötti kapcsolatot.* Az viszont nem egyértelmű, hogy a formális és informális intézmények – mindenekelőtt a jogállamiság – minőségének romlása okozhatta a gazdasági teljesítmény visszaesését, vagy fordítva, a

gyenge gazdasági teljesítmény vezetett a percepciókon alapuló intézményi indexek rosszabbodásához. *Az évtized egészét tekintve látszik az összefüggés a lakossági euroszkepticizmus és a gazdaság megítélése közötti – és ennek csatornájaként az intézményi minőségről alkotott percepciókat tártuk fel.*

Tanulmányunk következtetése szerint tehát *az elit euroszkepticizmusa az intézményi tényezők csatornáján keresztül gyakorolható hatást a gazdasági teljesítményre, amelynek romlása a lakossági euroszkepticizmus növekedéséhez vezethetett.*

*

Lengyelországban egyáltalán nem találtunk hasonló – az euroszkepticizmust az intézményi tényezőkön keresztül a gazdasági teljesítménnyel és annak megítélésével egybekapcsoló – összefüggést. Ott a magyartól különböző dinamika ment végbe: a jogállamiság-index 2006 és 2013 között jelentősen nőtt. Az uniós csatlakozás óta eltelt egy évtizedben a lengyelországi aktorokban egyre erősödhetett a bizalom a jogszabályok (különös tekintettel a szerződések kikényszerítésére és a tulajdonjogok rendszerére), valamint az igazságszolgáltatás egyes intézményei (rendőrség és a bíróság) iránt. Lengyelországban az EU megítélése és a formális és informális intézmények minőségének alakulása a 2007-es Európa-barát politikai fordulat után külön utakon jártak. Míg valamelyest nőtt az euroszeptikusok aránya, a percepción alapuló változók az intézmények minőségének jobbra fordulását jelezték.

Az intézményi változók és a gazdasági teljesítmény között sem látszik az összefüggés a lengyel esetben: a percepciókat összegző felmérések szerint az üzleti klíma, nyilvánvaló összefüggésben az intézményi tényezők javulásával, a térségben kiemelkedő szintre javult, ám a beruházási ráta mindvégig alacsony szinten volt. A gazdasági teljesítmény alakulásában így – nem az intézményi tényezők, hanem – a belső fogyasztás játszott szerepet. Lengyelországban – szemben Magyarországgal – az euroszepticismus és a gazdasági teljesítmény közötti csatornákat nem sikerült feltárnunk.

A közintézmények iránti *bizalommal*, mint az intézmények által „előállított” általános attitűdváltozóval (Rothstein, 2011) végzett empirikus vizsgálataink eredményei arra utalnak, hogy Magyarországon a gazdaságpolitika alakítása és az EU megítélése – részben az elitkonszenzus felbomlása miatt – átpolitizáltabbá vált, és sokkal inkább a politikai ciklusokhoz igazodott, mint Lengyelországban. Magyarországon a kormány

iránti bizalom fontosabb szerepet játszott az unióval és a gazdasággal kapcsolatos attitűdök alakulásában, mint Lengyelországban. Ez azt jelzi, hogy *Lengyelországban a gazdaság a politikától (kormánytól) valamelyest függetlenebbül, autonómabb módon működhetett, és az unióhoz való viszonyulás is a pártpolitikától függetlenebb, pragmatikusabb lehetett, mint Magyarországon.*

*

A tanulmány az euroszkepticizmus és a gazdasági teljesítmény alakulását illetően *új összefüggéseket vizsgált, és munícióul szolgál a további kutatásokhoz.* Jelen tanulmányban végzett empirikus elemzésünket a jövőben tovább részletezhetjük. Az egyes változók még pontosabb empirikus mérése új feladatokat kínálhat. Változóinkat (lakossági és elitpercepciók, gazdasági teljesítménymutatók, intézményi faktorok) megkísérelhetjük *egységes modellbe* illeszteni, így juthatunk még közelebb az euroszkepticizmus és a gazdasági teljesítmény közötti, a jelenleg feltárt összefüggéseknél is egyértelműbb, többretegű ok-okozati kapcsolatok feltárásához.

Jelenlegi és jövőbeli empirikus következtetéseinknek *elméleti implikációi* is lehetnek: *az institucionalizmus fogalmi keretébe megkísérelhetjük integrálni az aktorok és a közvélemény szerepét, illetve az elitmozgásokat,* mert ezek a tényezők eddig nem vagy ellentmondásosan szerepeltek az intézményi teóriákban.

Irodalomjegyzék és hivatkozások

- Acemoglu, Daron – Simon, Johnson – Robinson, James A. (2001): The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation. *The American Economic Review*. Vol. 91, No. 5, 1369-1401. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.3386/w7771>
- Acemoglu, Daron – Johnson, Simon – Robinson, James A. (2004): Institutions as the Fundamental Cause of Long-Run Growth. National Bureau of Economic Research. Working paper series. 1-111 o. DOI: <http://dx.doi.org/10.3386/w10481>
- Acemoglu, Daron – Robinson, James, A. (2013): Miért buknak el a nemzetek? HVG Kiadó. Budapest. 502 o.
- Acemoglu, Daron – Naidu, Suresh – Restrepo, Pascual – Robinson, James A. (2014): Democracy Does Cause Growth. National Bureau of Economic Research. Working paper series. 1-64. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.3386/w20004>
- Akerlof, George A. – Shiller, Robert J. (2011). Animal Spirits. Avagy a lelki tényező szerepe a gazdaságban és a globális kapitalizmusban. Corvina. Budapest. 266 o.
- Anderson, Christopher J. (1998): When in Doubt, Use Proxies. *Comparative Political Studies*. Vol. 31., No. 5. 569–601. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1177/0010414098031005002>
- Antal, László (1980): Fejlődés – kitérővel. A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években. *Gazdaság*. 2. szám. 28-56. o.
- Aron, Raymond (1950). Social Structure and Ruling Class. *British Journal of Sociology*. DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/587304>
- Árva, László (1995): Külföldi beruházások, fizetési mérlegegyensúly, adósságtörlesztés. A magyar gazdaság dilemmái a kilencvenes években. *Közgazdasági Szemle*, 12. szám. 1147-1156. o. Letöltés: <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00011/1204.html>
- Balázs, Péter (2014): Közeledés vagy távolodás? *Közgazdasági Szemle*. LXI. Évf. Április. 350-362. o.
- Bandasz, Krysztóf (2013): Poland and Slovakia During the Economic Crisis 2008-2010. The Influence of Diverse Exchange Rate Regimes. *Society and Economy*. Volume 35. Number 2. 141-167. o.
- Bartha, Attila (2006): Megint a purgatóriumban. *Beszélő*. 7. szám. Letöltés: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/megint-a-purgatoriumban>
- Bartha, Attila (2012): Kormányzás, kultúra vagy a demokrácia minősége? Az intézmények szerepe az Európai Unió gazdasági fejlődésében. *Politikatudományi Szemle*. XXI/2. 101-122. o.
- Barry, Frank (2002): EU Accession and Prospective FDI Flows to CEE Countries. A View from Ireland. University College. Dublin. Letöltés: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.493.6390&rep=rep1&type=pdf>
- Baumol, William J. (1986): Productivity Growth Convergence, and Welfare. What the Long Run Data Show. *American Economic Review*. 76. 1072-1085. o.

Benczes, István – Váradi, Szilvia (2011): Arany szabály helyett adóssághű: a német példa. *Közgazdaság*. 6. (2.) 91-103. o.

Benczes, István (2012): Kihívások és dilemmák az Európai Unióban. In: *Földobott kő? Tények és tendenciák a 21. században*. (Szerk. Muraközy László). Akadémiai Kiadó. Budapest. 199-239. o.

Benczes, István – Rezessy, Gergely (2013): Felzárkózás és leszakadás Európában. In: *Minden Egész eltörtött. Útteremtés és útfüggőség válságos környezetben*. (Szerk. Muraközy László). Akadémiai Kiadó. Budapest. 152-198. o.

Bicchieri, Cristina (2006): *The Grammar of Society. the Nature and Dynamics of Social Norms*. Cambridge University Press. New York.

Bod, Péter Ákos (2011): Elpolitizált gazdaság. Magyarország 2002 és 2010 között. Magyar Szemle Alapítvány. Budapest. 336 o.

Bod, Péter Ákos (2014): Nem szokványos gazdaságpolitikák. Akadémiai. Budapest. 223 o.

Boomgarden, H. G. – Schuck, A. R. T. – Elenbaas, M. – a De Vreese, C. H. (2010): Mapping EU Attitudes: Conceptual and Empirical Dimensions of Euroscepticism and EU Support. *European Union Politics*. Vol. 12, No. 2, 241-266. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1177/1465116510395411>

Bozóki, András – Karácsony, Gergely (2003): Membership without belonging? *Central European Political Science Review*. 13. 21-41. o.

Böröcz, József (2001): Empire's New Clotes: Unveiling EU-Enlargement. *Central Europe Review*. Letöltés: <http://aei.pitt.edu/144/1/Empire.pdf>

Böröcz József (2010): *The European Union and Global Social Change*. Routledge, London–New York. 239 o. DOI: <http://dx.doi.org/10.4324/9780203873557>

Böröcz, József (2012a): European Politics: Imperial geopolitics and enforcement chains. In: *Revisiting European Union as an Emire* (eds.: Behr, H., Stivachtis, Y.). Chapter 4. Routledge. New York.

Böröcz, József (2012b): Hungary in the European Union. 'Catching Up', Forever. In: *Economic & Political Weekly*. Vol. 47., No. 23. 22–25. o.

Börzel, Tanja A. – Risse, Thomas (2009): *Conceptualizing the Domestic Impact of Europe*. Prepared for *The Politics of Europeanisation* (Featherstone, Keith – Radaelli, Claudio, eds., Oxford University Press). E-book. 1-24. o.

Brezis, Elise S. – Temin, Peter (2008): Elites and Economic Outcomes In: *The New Palgrave Dictionary of Economics* (Steven N. Durlauf and Lawrence E. Blume, eds.) New York. Palgrave Macmillan. DOI: <http://dx.doi.org/10.1057/9781137336583.0493>

Bruter, Michael (2005): *Citizens of Europe? The Emergence of a Mass European Identity*. Basingstoke. Palgrave Macmillan. 240 o.

Burns, James M. (1978): *Leadership*. Harper and Row. New York.

Carrubba, Clifford J. (2001): The Electoral Connection in European Union Politics. *The Journal of Politics*. Vol. 63., No. 1., 141–158. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/0022-3816.00062>

Churchill, Winston (1946): Let Europe arise! Támadjon fel Európa. Churchill jövőbetekintő zürichi beszéde Európáról. Zürich-Budapest. 2000. 1-26. o.

Coen, David (1998): The European Business Interest and the Nation State. *Journal of European Public Policy*. 10.

Coleman, James (1987): Norms as Social Capital. In: *Economic Imperialism* (Eds.: G. Radnitzky and P. Bernholz). Paragon. New York

Coleman, James (1990): Social Capital. In: *Foundations of Social Theory*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. 300-321. o.

Coleman, James (1991): Constructed Social Organization. In: *Social Theory for a Changing Society*. (Eds.: Bourdieu, Pierre, Coleman, James) Westview-Russel. Boulder-San Francisco-Oxford-New York. 1-14. o.

Csaba, László (2012): Haladás vagy hanyatlás? Avagy miért marad le Magyarország? In: *Földobott kő. Tények és tendenciák a 21. században* (szerk. Muraközy László). Akadémiai Kiadó. Budapest. 282-313. o.

Csaba, László (2013): Az euróövezet válságának néhány elméleti tanulsága. In: *Minden Egész eltörött. Ütteremtés és útfüggőség válságos környezetben*. (Szerk. Muraközy László). Akadémiai Kiadó. Budapest. 260-285. o.

Csaba, László (2014): A félig tele pohár. *Közgazdasági Szemle*. Április. 1-13. o. Letöltés: http://www.csabal.com/downloads/a_felig_tele_pohar.pdf

DiMaggio, Paul (1988): Interest and Agency in Institutional Theory. In: *Institutional Patterns and Organizations. Culture and Environment*. (ed.: Zucker, L.) Ballinger Press. Cambridge.

Eatwell, John – Ellman M. – Karlsson, M – Nuti D.M., Shapiro, J. (1997): Not „Just Another Accession”. *The Political Economy of EU Enlargement to the East*. London Institute of Public Policy Research. London.

Eichenberg, Richard C. – Dalton, Russell J. (2007): Post-Maastricht Blues. The Transformation of Citizen Support for European Integration, 1973-2004. *Acta Politica*. Vol. 42. 128-152. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.ap.5500182>

Elster, Jon (1995): A társadalom fogaskerekei. Osiris-Századvég. Budapest. 182 o.

Erdős, Tibor (2003): Fenntartható gazdasági növekedés. Akadémiai Kiadó. Budapest. 518 o.

European Commission (2004): European Economy. Economic Forecasts. Spring. Brussels. Letöltés: http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication7758_en.pdf

European Commission (2009): Economic Crisis in Europe: Causes, Consequences and Responses. Letöltés: http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication15887_en.pdf

Feldstein, Martin (2010): The Euro's Fundamental Flaws. The Single Currency was Bound to Fail. Letöltés: http://www.international-economy.com/TIE_Sp10_Feldstein.pdf

Fligstein, Neil – Mara-Drita (1996): How to Make a Market? Reflections on the Attempt to Create a Single Market in the European Union. *American Journal of Sociology*. Vol. 102, No. 1. 1-33. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1086/230907>

Fligstein, Neil (2001): *The Architecture of Markets. An Economic Sociology of Twenty-First-Century Capitalist Societies*. Princeton University Press. Princeton.

Fligstein, Neil (2008): *Euroclash*. Oxford University Press, Oxford–New York. Kindle kiadás. 279 o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199580859.001.0001>

Follesdal, Andreas – Hix, Simon (2006): Why There is a Democratic Deficit in the EU: Response to Majone and Moravcik. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 44., No. 3., 533–562. o.

Fransen, Frederic J. (2001): *The Supranational Politics of Jean Monnet. Ideas and Origins of the European Community*. Greenwood Press. Westport, Connecticut, London. Kindle Edition.

Freedom House (2014): *Nations in Transit: Eurasia's Rupture with Democracy*. By Sylvana Habdank-Kolaczowska. Working paper. 25. o.

Fric, Pavol – Lengyel, György – Pakulski, Jan – Szomolany, Sonja (2014): Visegrad Political Elites in the European Crisis. In: *Political Elites in the Transatlantic Crisis*. Houndmills, Palgrave Macmillan. 81-100. o.

Fukuyama, Francis (2007): *Bizalom. Európa*. Budapest. 616 o.

Fukuyama (2012): Acemoglu and Robinson on Why Nations Fail. Letöltés: <http://www.the-american-interest.com/2012/03/26/acemoglu-and-robinson-on-why-nations-fail/>

Gabel, Matthew (1998): Public Support for European Integration: An Empirical Test of Five Theories. *The Journal of Politics*. Vol. 60, No. 2. 333-354. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/2647912>

Geithner, Timothy F. (2014): *Stress Test. Reflections of Financial Crises*. Random House. London. 580 o.

Göncz, Borbála (2010): Perception of European Integration in Central and Eastern European Countries. In: *European Social Register* (Eds.: Füstös, L., Guga, L., Szalma I.). Hungarian Academy of Sciences. Budapest. 1-23. o. I-book letöltés.

Granovetter, Mark (1990): The Old and the New Economic Sociology: A History and an Agenda. In: *Beyond the Marketplace: Rethinking Economy and Society*. (Eds.: R. Friedland, A. F. Robertson) 95-112. o.

Györffy, Dóra (2010): Válság, euró, és utána? A költségvetési politika szerepe a felzárkózásban. In: *Válságban és válság nélkül. A gazdaságpolitika rétegei*. (Szerk.: Muraközy László) 41-85. o.

Györffy, Dóra (2012a): A rövid táv uralma. In: *Földobott kő? Tények és tendenciák a 21. században* (Szerk.: Muraközy László) Akadémiai Kiadó. Budapest. 97-124. o.

Györffy, Dóra (2012b): Bizalmatlanság és gazdaságpolitika. Hajlamok és ellenszerek. In: *A bizalmatlanság hálójában. A magyar beteg*. (Szerk.: Muraközy László) Corvina Kiadó. Budapest. 56-82. o.

Györfy, Dóra (2013a): A válságkezelés dilemmái Európában: a gazdaságpolitika depolitizációjának esélyei. In: Minden Egész eltörött. Útteremtés és útfüggőség válságos környezetben. (Szerk.: Muraközy László). Akadémiai Kiadó. Budapest. 226-260. o.

Györfy, Dóra (2013b): Institutional Trust and Economic Policy. CEU Press. Budapest. 240 o.

Haas, Ernst. (1958): The Uniting of Europe. Political, Social and Economic Factors. Stevens. London.

Habermas, Jürgen (2014): Why the Development of the European Union into a Transnational Democracy is Necessary and How it is Possible. ARENA Working Paper 13. 1-14. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/eulj.12128>

Hall, Peter A., Soskice, David (2001): An Introduction to Varieties of Capitalism. In: Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage. Oxford. University Press. Kindle letöltés.

Hall, Peter A. (2003): Aligning Ontology and Metodology in Comparative Politics. In: Comparative Historical Analysis in the Social Sciences. Edited by J. Mahoney and D. Rueschemeyer. Cambridge University Press. New York.

Hayek, Friedrich A. (1944): The Road to Serfdom. Routledge. London. 2001. DOI: <http://dx.doi.org/10.4324/9781315728124>

Higley, John – Pakulski, Jan (2000): Elite Theory versus Marxism: The Twentieth Century Verdict. In: Elites after State Socialism, edited by John Higley, György Lengyel. Rowman & Littlefield Publishers, 2000. 229-243. o.

Hobsbawn, Eric (1994): The Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991.

Hodgson, Geoffrey M. (2006): What are the institutions? *Journal of Economic Issues*. Vol. 0..., No. 1., 1-25. o.

Hooghe, Liesbet – Marks, Gary (2001): Multi-Level Governance and European Integration. Rowman & Littlefield Publishers, Inc. Lanham, Boulder, New York, Oxford.

Hooghe, Liesbet – Marks, Gary (2005): Calculation, Community and Cues. Public Opinion on European Integration. *European Union Politics*. Vol. 6. No. 2. 333-358. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1177/1465116505057816>

Hooghe, Liesbet – Marks, Gary (2008): Postfunctionalist Theory of European Integration. *British Journal of Political Science*. Vol. 39. No. 1. 1-23. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/s0007123408000409>

Horváth Zoltán (2002): Kézikönyv az Európai Unióról. Magyar Országgyűlés. Budapest. 508 o.

Ilonszki Gabriella – Lengyel György (2008): A magyar elit véleménye az európai integrációról és az érdekvérvényesítésről – összehasonlító keretben. In: A magyar politikai és gazdasági elit EU-képe (szerk. Lengyel György). Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest. 13-55. o.

Ilonszki, Gabriella – Lengyel, György (2010): Hungary: Between Consolidated and Simulated Democracy. In: Democratic Elitism. New Theoretical and Comparative Perspectives. (Eds.: Heinrich Best, John Higley) Brill, Leiden. 153-171. o.

Ilonszki, Gabriella – Lengyel, György (2014): An Elite Divide: Irresponsible Elites in Opposition and in Government. Conference paper. „Farewell to the Elites?”. September 25-26. Jena. Germany.

Inglehart, Ronald (1970): Cognitive Mobilization and European Identity. *Comparative Politics*. 3. 45-70. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/421501>

Inglehart, Ronald – Rabier, Jacques-Rene – Reif, Karlheinz (1991): The Evolution of Public Attitudes toward European Integration: 1970-86. In: Eurobarometer. The Dynamics of European Public Opinion (eds.: K. Reif, R. Inglehart). Macmillan. London.

Inotai, András (1997): Közép- és Kelet-Európa útja az európai uniós tagság felé. Menetrend, kritikus kérdések és kilátások. In: Útközben. Magyarország és az Európai Unió. Budapest. Belvárosi Könyvkiadó.

Joseph, Metthew (é.n.): Theories of Economic Growth: A Review. 1-10. o. Letöltés: https://www.academia.edu/10171256/Theories_of_Economic_Growth_A_Review

Juhász, Endre (2014): Magyarország és az Európai Unió Bírósága. *Közgazdasági Szemle*. LXI. évf. Április. 373-390. o.

Kahneman, Daniel (2011): Thinking Fast and Slow. Farra Straus & Giroux. New York. Kindle Edition.

Kármán, András (2011): „E javaslatok a nemzeti szuverenitás olyan szférájába hatolnak, amelyet az EU eddig nem érintett”. Martin József Péter interjúja. *Európai Tükör*. 2011/2. 5-12. o.

Kaufmann, Daniel - Kraay, Aart (2002): Growth without Governance. *Economia*. 3 (1). 169-229. o.

Kaufmann, Daniel - Kraay, Aart - Mastruzzi, Massimo (2010): The Worldwide Governance Indicators: Methodology and Analytical Issues. Worldbank. Draft Policy Research Paper. 1-28. o. <http://info.worldbank.org/governance/wgi/pdf/WGI.pdf> DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/s1876404511200046>

Keller, Tamás (2014): Megfogyva bár, de törve... Mérsékelt javuló mutatók, súlyosan növekvő politikai polarizáltság a magyar értékrendszerben, változások 2009 és 2013 között In: Társadalmi riport. 375-403. o. Letöltés: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b338.pdf>

Keynes, John M. (1936): The General Theory of Employment. Interest and Money. Harcourt, Brace. New York.

Khan, Shamus (2012): The Sociology of Elites. *Annual Review of Sociology*. 38. 361-377. o.

Király, Júlia (2008): A mohóság úrrá lesz a józan észen. Bogár Zsolt interjúja. *Magyar Narancs*. Január 31. Letöltés: http://magyarnarancs.hu/gazdasag/a_mohosag_urra_lesz_a_jozan_eszen_-_kiraly_julia_a_magyar_nemzeti_bank_alelnoke_a_hitelvalsagrol-68217

Király, Júlia (2011): 20 év múlva. Képzeltbeli előadás 2030 áprilisából. In: 20 év múlva. Vissza a jövőbe. (Szerk.: Muraközy László) Akadémiai Kiadó Budapest. 41-70. o.

Kopecky, Petr – Mudde, Cas (2002): The Two Sides of Euroscepticism. Party Positions on European Intergration in East Central Europe. *European Union Politics*. September, 3., 297–326. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1177/1465116502003003002>

Kopits, György (2006): The Sickest Men of Europe. *The Wall Street Journal Europe*, szeptember 21. 13. o. Letöltés: <http://www.wsj.com/articles/SB115878824617669283>

Kornai, János (2003): Honesty and Trust in the Light of the Post-Socialist Transition. Some Ideas Arising from the „Honesty and Trust” Research at Collegium Budapest. 1-13. o. Letöltés: <http://down.cenet.org.cn/upfile/45/2005827164933144.pdf>

Kornai, János (2015): U-kanyar Magyarországon. *Élet és Irodalom*. 8-10. o. A tanulmány bővített és angol nyelvű változata a *Capitalism and Society* folyóiratban jelent meg. (Vol 10. Issue 2. Article 1., 2015.).

Kosztópulosz, Andreász (2012): A pénzügyi válság és következményei: monetáris politikai és szabályozási kihívások. In: Válság: mérföldkő az európai integrációban? (Szerk.: Farkas Beáta). Szegedi Tudományegyetem. Műhelytanulmányok. <http://eco.oldportal.u-szeged.hu/download.php?docID=13978> . 14-47. o.

Laidi, Zaki (2005): La norme sans la force. l’énigme de la puissance européenne. Sciences Po. Paris. 156 o.

Lambsdorff, Johann Graaf – Taube, Markus – Schramm, Matthias (2005): The New Institutional Economics of Corruption. Routledge. New York. 258 o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/cbo9780511492617>

Láncos, Petra Lea (2013): Az Európai Unió értékeinek kikényszerítése és az értékek meghatározhatóságának problémája. In *Medias Res*. 1. 1-15. o. Letöltés: <http://media-tudomany.hu/laparchivum.php?ref=39>

Lengyel, György – Blaskó, Zsuzsa – Martin, József Péter (2002): Kik félnek az európai integrációtól? In: Társadalmi riport (Szerk.: Kolosi Tamás, Tóth István György, Vukovich György). TÁRKI, Budapest. 404-420. o.

Lengyel, György – Göncz, Borbála (2006a): Integráció és identitás: hogyan ítélik meg a magyar társadalmi csoportok az európai integrációt és a szupranacionális identitást? In: A magyarok bemenetele. Tagállamként a bővülő Európai Unióban (Szerk.: Hegedűs István). Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Budapest. 71-113. o.

Lengyel, György – Göncz, Borbála (2006b): Symbolic and Pragmatic Aspects of European Identity. *Sociologija*. Vol. 48. No 1., 1-17. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.2298/soc06010011>

Lengyel, György – Göncz, Borbála (2008): Identitás, preferenciák és az európai integráció megítélése. In: A magyar politikai és gazdasági elit EU-képe. (Szerk.: Lengyel György) 108-128. o.

Lengyel, György – Göncz, Borbála (2009): Elites’ Pragmatic and Symbolic Views about European Integration. *Europe-Asia Studies*. Vol. 61. No. 6. 1059-1077. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/09668130903063674>

Lengyel, György – Göncz, Borbála (2010): A magyar EU-tagság a közvéleményben. In: Társadalmi R riport (Szerk.: Kolosi Tamás, Tóth István György). TÁRKI, Budapest. 527-547. o.

Lengyel, György (2012): European Elites' Threat Perception and Preferences Concerning Crisis Management. In: *Global Trends and Regional Development* (Ed.: Nikolai Genov). Routledge. New York. 118-136. o.

Lengyel, György (2012b): Elit, apátia, színlelt demokrácia. In: Iskola, társadalom, politika (Szerk.: Bihari M. – Laki L. – Stumpf I. – Szabó A.). Gázsó Ferenc tiszteletére, nyolcvanadik születésnapjára. Budapest. 115-130. o.

Lengyel, György (2014): Elites in Hard Times: The Hungarian Case in Comparative Conceptual Framework. *Comparative Sociology*. 78-93. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1163/15691330-12341292>

Lengyel, László – Surányi, György (2013): Határátkelés. Beszélgetőkönyv. Kalligram. Budapest. 460 o.

Liebowitz, Stan – Margolis, Stephen (2000): Path Dependence. In: *Encyclopedia of Law and Economics*. (Eds.: Bouckaert, Boudewijn, De Geest, Gerrit). Volume 1. 980-998. o. Letöltés: <http://encyclo.findlaw.com/0770book.pdf>

Lucas, Robert E. (1988): On the Mechanics of Economic Development. *Journal of Monetary Economics*. 22. 3-42. o.

Manners, Ian (2002): Normative Power Europe: A Contradiction in Terms? *Journal of Common Market Studies*. Vol. 40. No. 2. 235-258 o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/1468-5965.00353>

Martin, József Péter (2006): Ördögi körök. A Gyurcsány-csomag és a reformok fogadtatása. *Beszélő*. 9. szám. Letöltés: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/ordogi-korok>

Martin, József Péter (2009): Footprint of Financial Crisis in the Media. Hungary Country Report. Open Society Foundation. 1-8. o. Letöltés: http://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/hungary-20091201_0.pdf

Martin, József Péter – Várkonyi, Iván (2010): Álomcsőd. Interjúk a válságról. Alinea Kiadó. Budapest. 177 o.

Martin, József Péter (2011): La désillusion des pays d'Europe centrale et orientale à l'égard de l'Union Européenne. In: *Nouveaux acteurs, nouvelle donne. L'État du monde 2012*. (ed.: Badie, Bertrand, Vidal, Dominique). La Découverte. Paris. 228-235. o.

Martin, József Péter (2013): Az euroszkepticizmus útjai Magyarországon. Gazdaságpolitika és európai uniós percepciók válságkörülmények között. *Competitio*. XII/1. 5-23. o.

Martin, József Péter (2014a): Pragmatizmus, ideológia, szkepszis. A magyar politikai elit és a közvélemény viszonyulása az Európai Unióhoz. In: (Magyar) Nemzet és Európa. Tanulmányok a 70 éves Martin József tiszteletére. (Szerk.: Széchenyi Ágnes, Buzinkay Géza) Líceum Kiadó. Eger. 161-179. o.

Martin, József Péter (2014b): Válságkezelés és az euroszkepticizmus erősödése Magyarországon és az EU-ban. Okok, minták, következmények. *Külgazdaság*. 2014/5-6. 67-100. o.

Matolcsy, György (2010): A Nemzeti ügyek programja. Letöltés: http://www.langszolt.hu/upl/files/nemzeti_ugyek_politikaja_8481.pdf

McGovern, George – Wallace, George (1996): Towards a European Regulatory State.

Journal of European Public Policy. Vol. 3., No. 4., 560–576. o. DOI:
<http://dx.doi.org/10.1080/13501769608407053>

Mellár, Tamás (2014): Makroegyensúlyi dilemmák. (Ugyanaz a régi történet, vagy valami más?). *Köz-gazdaság*. IX. (3). 17-35. o.

Mellár, Tamás (2015): Szemben az árral. Rendhagyó közgazdasági előadások. Akadémiai Kiadó. Budapest. 331 o.

MET, Magyarországi Európa Társaság (2012): Hol áll a PERC-mutató? 1-165. o. Letöltés:
<http://hu.scribd.com/doc/214172536/HOL-ALL-A-PERC-MUTATO-2012#scribd>

Mihályi, Péter (2013): A magyar gazdaság útja az adósságválságba. Corvina. Budapest.

Mills, C. Wright (1972): Az uralkodó elit. Budapest. Gondolat. 419 o.

Mong, Attila (2012): Kádár hitele. Libri. Budapest. 339 o.

Montanari, Marco (2007): National Economic Performance and Public Support for the EU. *Rivista Internazionale di Scienze Sociali*. Vol. 115. Issue 4. 503-524. o.

Moravcik, Andrew (1991): Negotiating the Single Market Act: National Interests and Conventional Statecraft in the European Community. *International Organization*. 45. 19-56. o. DOI: http://dx.doi.org/10.1007/978-1-349-14817-2_21

Mosca, Gaetano (1939): The Ruling Class. New York. McGraw-Hill.

Mundell, Robert A. (1961): A Theory of Optimum Currency Areas. *The American Economic Review*, Vol. 51., No. 4., 657–665. o.

Muraközy, László (Szerk.) (2012): A bizalmatlanság hálójában. A magyar beteg. Corvina. Budapest. 252 o.

Muraközy, László (2013): A „magyar út”. Intézmények és gazdasági növekedés. In: Minden Egész eltörött. Szerk.: Muraközy László. Akadémiai Kiadó. Budapest. 80-117.o.

Münc, Richard (2000): Nemzetállam, regionalizmus és világtársadalom: az európai integrációs folyamat. In: Az európai integráció társadalmi feltételei és hatásai (Szerk.: Lengyel György és Nagy Beáta). Aula Kiadó. Budapest. 71-99. o.

Nee, Victor és Mary C. Brinton (eds.) (1998): The New Institutionalism in Sociology. Russel S. Foundation. New York.

Nelson, Richard – Winter, Sidney (1982): An Evolutionary Theory of Economic Change. Harvard University Press. Cambridge.

Neményi, Judit – Oblath, Gábor (2012): Az euró bevezetésének újragondolása. *Közgazdasági Szemle*. Június. 569-684. o.

Németh, Anita – Tóth, Szabolcs (2012): Pillanatfelvétel az európai gazdasági kormányzás reformjáról. *Európai Tükör*. Vol. 17. No. 2. 24-38. o.

North, Douglass – Thomas, Robert (1973): The Rise of the Western World: A New Economic History. Cambridge University Press. Cambridge.

North, Douglass (1990): *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press. Cambridge. Kindle kiadás. 152 o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/cbo9780511808678>

North, Douglass (1991): Institutions. *Journal of Economic Perspectives*. Vol. 5/1. 97-112. o.

North, Douglass (1992): The New Institutional Economics and Development. Letöltés: <http://www2.econ.iastate.edu/tesfatsi/NewInstE.North.pdf>

North, Douglass (2005): *Understanding the Process of Economic Change*. Princeton University Press. Princeton and Oxford. Kindle kiadás. DOI: <http://dx.doi.org/10.1515/9781400829484>

North, Douglass (2008): Institutions and the Performance of Economies Over Time. In: *Handbook of New Institutional Economics*. (Claude Ménard, Mary M. Shirley, eds.) 21-30. o. (I-book-letöltés: 1-7. o.) DOI: http://dx.doi.org/10.1007/0-387-25092-1_2

Oblath, Gábor – Pula, Gábor (2000): Makrogazdasági folyamatok és szerkezeti átalakulás a kilencvenes években Magyarországon. In: *Társadalmi riport* (Szerk.: Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György). 46-79. o.

Oblath, Gábor – Palócz, Éva (2012): Sérülékeny gazdaság: sérülékeny állam, sérülékeny háztartások. In: *Társadalmi Riport*. (Szerk.: Kolosi, Tamás, Tóth István György.) Társ. Budapest. 93-114. o.

Oblath, Gábor (2014): Gazdasági instabilitás és regionális lemaradás – Magyarország esete. *Külgazdaság*. 2014/5-6. szám. 5-42. o.

OECD, Organization for Economic Cooperation and Development (2012): *Issues Paper on Corruption and Economic Growth*. Working Paper. 1-43. o. Letöltés: <http://www.oecd.org/g20/topics/anti-corruption/Issue-Paper-Corruption-and-Economic-Growth.pdf>

Palánkai, Tibor (2001): Economic Policy Conditions of Hungary's EU Joining. In: *The Small Transformation Society, Economy and Politics in Hungary and the New European Architecture* (Eds.: György Lengyel, Zsolt Rostoványi). Budapest. Akadémiai Kiadó.

Palócz, Éva (2013): A magyar gazdaság lemaradásának néhány reálgazdasági összetevője. In: *Minden Egész eltörött*. (Szerk.: Muraközy László). Akadémiai Kiadó. Budapest. 37-80. o.

Pareto, Vilfredo (1935): *The Mind and Society*. London. Jonathan Cape.

Persson, Anna – Rothstein, Bo – Jan Teorell (2013): Why Anticorruption Reforms Fail. Systemic Corruption as a Collective Action Problem. *Governance*. Volume 28. Issue 3. July. 449-471. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-0491.2012.01604.x>

Pierson, Paul (2004): *Politics in Time. History, Institutions and Social Analysis*. Princeton University Press. Princeton.

Pogátsa, Zoltán (2007): *Éltanuló válságban. Állam és piac a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Sanoma Budapest. Budapest. 216 o.

Pogátsa, Zoltán (2009): *Álomunió. Európai piac állam nélkül*. Nyitott könyvműhely. Budapest. 214 o.

- Pogátsa, Zoltán (2011): Optimális felzárkózási környezet-e az eurózóna? *Európai Tükör*. 2011. február. 78-88. o.
- Polányi, Károly (1976): A gazdaság, mint intézményesített folyamat. In: Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet. Gondolat Könyvkiadó. Budapest.
- Political Capital (2013): Nemzeti és/vagy politikai identitás? Tanulmány. 1–31. o.
- Pollack, Mark A. (2008): The New Institutionalism and European Integration. *Webpapers on Constitutionalism & Governance beyond the State*. ConWEB. No. 1. 1-26. o.
- Pörzse, Katalin (2004): A közvélemény az EU-tagságról a csatlakozást megelőző években. *JEL-KÉP*. 4. szám. 3-12. o.
- Prodi, Romano (1999): Speech on Enlargement. European Parliament. 13 October. Letöltés: http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-99-30_en.htm
- Puetter, Uwe (2012): Europe's deliberative intergovernmentalism. The role of the Council and European Council in EU economic governance. *Journal of European Public Policy*. Vol. 19. Issue 2. 161-178. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/13501763.2011.609743>
- Putnam, Robert (with Leonardi, Robert, Nanetti, Raffaella) (1993): *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press. Princeton.
- Putnam, Robert (2000): *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. Simon and Schuster New York. 384 o.
- Rodrik, Dani – Subramanian, Arvind – Trebbi, Francesco (2002): Institutions Rule: The Primacy of Institutions Over Geography and Integration in Economic Development. Working Paper. National Bureau of Economic Research. 1-46. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.3386/w9305>
- Rodrik, Dani (2011): *The Globalization Paradox: Democracy and the Future of World Economy*. W. W. Norton & Company. Letöltés: <https://www.sss.ias.edu/files/pdfs/Rodrik/Research/institutions-rule.pdf>. 1-45. o.
- Rodrik, Dani (2013): The Past, Present, and Future of Economic Growth. Global Citizen Foundation. Working paper 1. 1-63. o.
- Romer, Paul M. (1986): Increasing Returns and Long-Run Growth. *Journal of Political Economy*. Vol. 94. No. 5. 1002-1037. DOI: <http://dx.doi.org/10.1086/261420>
- Rosecrance, Richard (1998): The European Union. A New Type of International Actor. In: *Paradoxes of European Foreign Policy* (Ed.: Zielonka, J.) Kluwer Law International. The Hague. 15–23. o.
- Rosta, Miklós (2012): Innováció, adaptáció és imitáció. Az új közszolgálati menedzsment. Aula Kiadó Kft. Budapest. 350 o.
- Rothstein, Bo (2011): *The Quality of Government. Corruption, Social Trust and Inequality in International Perspective*. The University of Chicago Press. Chicago and London. 301 o. DOI: <http://dx.doi.org/10.7208/chicago/9780226729589.001.0001>
- Sartori, Giovanni (1987): *The Theory of Democracy Revisited*. 2 vols. Chatham, N.J., Chatham.

Scharpf, Fritz W. (1988): The Joint Decision Trap: Lessons from German Federalism and European Integration. *Public Administration*. 66. 239-278. o.
DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9299.1988.tb00694.x>

Schmitter, Phillippe C. (1996): Examining the Present Euro-Polity with the Help of Past Theories. In: Governance in the European Union (Eds.: Marks, Gary; Scharpf, Fritz; C. Schmitter, Philippe C. and Streeck, Wolfgang). Sage Publications. London. 1-14. o.

Schmitter, Philippe C. (2002): Neo-neo-functionalism. European University Institute. 1-43. o.
Letöltés:
<http://www.eui.eu/Documents/DepartmentsCentres/SPS/Profiles/Schmitter/NeoNeoFunctionalismRev.pdf>

Schuman, Robert (1991): Európáért. Politikai esszégyűjtemény. Pannónia. Pécs. 180 o.

Serricchio, Fabio – Tsakatika, Myrto – Quaglia, Lucia (2013): Euroscepticism and the Global Financial Crisis. *Journal of Common Market Studies*. Volume 51. No. 1. 51-64. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-5965.2012.02299.x>

Smelser, Neil (1976): On the Relevance of Economic Sociology for Economics. In: Economics and Sociology: Towards an Integration. (Ed.: Huppes, T.). Martinus Neihoff. Leiden.

Solow, Robert (1956): A Contribution to the Theory of Economic Growth. *Quarterly Journal of Economics*. Vol. 70. February 1956. 65-94. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/1884513>

Sólyom, László (2013): A hatalommegosztás vége. *Népszabadság*. Március 11. Letöltés: http://nol.hu/velemeney/20130311-a_hatalommegosztas_vege-1372429

Steenbergen, Marco R. – Edwards, Erica E. – De Vries, Catherine E. (2007): Who's Cueing Whom? Mass-Elite Linkages and the Future of European Integration. *European Union Politics*. Vol. 8. No. 1. 13-35. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1177/1465116507073284>

Stiglitz, Joseph – Sen, Amartya – Fitoussi, Jean-Paul (2009): Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress. Letöltés: http://www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/rapport_anglais.pdf

Stiglitz, Joseph (2014): The Price of Inequality. W. W. Norton & Company. New York, London. Kindle kiadás.

Surányi, György (2010): A monetáris politika művészete (Interjú). Az interjút készítette: Tardos Károly. In: Felzárkózás vagy lemaradás? Beszélgetések a magyar gazdaságpolitika elmúlt húsz évéről (Szerk.: Tardos Károly). Gondolat Kiadó. Budapest. 257-289. o.

Szántó, Zoltán (1994): A gazdaság társadalmi beágyazottsága. Megjegyzések a gazdaságszociológia és a szocioökonómia újabb irodalmáról. *Szociológiai Szemle* 1994/3. 141-145. o.

Szántó, Zoltán – Tóth, István János – Varga, Szabolcs – Cserpes, Tünde (2012): Gazdasági érdekcsoportok, szabályozási kudarcok, járadékvadászat és korrupció. In: A (kenő)pénz nem boldogít? Gazdaságszociológiai és politikai gazdaságtani elemzések a magyarországi korrupcióról. Budapesti Corvinus Egyetem. 73-98. o.

Szczerbiak, Aleks – Taggart, Paul (eds.) (2008): Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism. Vol. 2. Oxford University Press. Oxford.

Taggart, Paul (1998): A Touchstone of Dissent. Euroscepticism In Contemporary Western European Party Systems. *European Journal of Political Research*. Vol. 33. No. 3. 363-388. o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/1475-6765.00387>

Terestyéni, Tamás (2011): Magyarország és az Európai Unió a sajtó tükrében. *Szociológiai Szemle*. 2. szám. 16-34. o.

TI, Transparency International (2008): Korrupciós kockázatok az üzleti szektorban. A Transparency International Nemzeti Integritás Tanulmánya. (Szerzők: Alexa, Noémi; Bárdos, Rita; Szántó, Zoltán; Tóth István János). 39 o. Letöltés: http://transparency.hu/uploads/docs/NIS_uzleti_elet.pdf

TI, Transparency International (2011): Korrupciós kockázatok Magyarországon. Nemzeti Integritás Tanulmány. (Szerk.: Burai Petra, Hack Péter) Budapest. Letöltés: http://transparency.hu/uploads/docs/Korrupcios_kockazatok_final.pdf

TI, Transparency International (2014): A vállalatok és a kormány közötti stratégiai megállapodások Magyarországon. Lobbizás bizonytalan üzleti és szabályozói környezetben. A Transparency International Magyarország kiadványa. (Szerző: Bartha, Attila; szerkesztők: Martin József Péter, Ligeti Miklós, Rechnitzer Dóra). 29 o. Letöltés: http://transparency.hu/uploads/docs/lobbi2014_hu_web.pdf

Tóth, István György (2009): Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében. A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése. Társ. Budapest. Letöltés: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_elemzeszaro_toth.pdf

Tóth, István János – Fazekas, Mihály (2014): From corruption to state capture. A new analytical framework with empirical applications from Hungary. Corruption Research Center Budapest. Working Paper Series. November. Letöltés: http://www.crcb.eu/wp-content/uploads/2014/11/Fazekas-Toth_State_capture_PP_2014Nov.pdf

Vácz, István (2015): Boldog idők. *Figyelő*. 23. szám 53-56. o.

Vakhal, Péter (2012): Magyarország versenyképességének alakulása a Világgaazdasági Fórum Versenyképességi Indexe alapján. Okok és okozatok. In: Társadalmi Riport 2012. (Szerk.: Kolosi Tamás, Tóth István György). Társ. Budapest. 115-133. o.

Vidra, Zsuzsanna (2006): Az EU reprezentációja a magyar médiában a csatlakozási folyamat alatt. In: A magyarok bemenetele. Tagállamként a bővülő Európai Unióban. (Szerk.: Hegedűs István). Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány. Budapest. 115-154. o.

Weber, Max (1987): Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Weber, Max (1995): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Cserépfalvi. Budapest. 271 o.

Wessels, Bernard (2007): Discontent and European Identity. Three Types of Euroscepticism. *Acta Politica*. Vol. 42. 287-306. o.

Williamson, Oliver (1979): A tranzakciós költségek gazdaságtana: a szerződéses kapcsolatok irányítása. In: Kormányzás, Közpénzügyek, Szabályozás II. évf. 2. szám 235-255. o. Letöltés: http://www.kormanyzas.hu/072/05_Williamson.pdf

Williamson, Oliver (2009): Informal Institutions Rule: Institutional Arrangements and Economic Performance. *Public Choice*. Vol. 139, No. 3-4. 371-387 o. DOI: <http://dx.doi.org/10.1007/s11127-009-9399-x>

Wisniewski, Anna (2014): A lengyel válság és válságkezelés tapasztalatai. A régió sikertörténete? *Európai Tükör*. 3. szám. 58-69. o.

WAN-IFR, World Association of Newspapers (2013): Capturing Them Softly. Soft Censorship and State capture in Hungarian Media. World Association of Newspapers and News Publishers. Research Report (ed.: Thomas R. Lansner). 1-52. o. Letöltés: [file:///C:/Users/Martin%20J%C3%B3zsef/Downloads/WAN-IFRA%20Soft%20Censorship%20Hungary%20Report%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Martin%20J%C3%B3zsef/Downloads/WAN-IFRA%20Soft%20Censorship%20Hungary%20Report%20(1).pdf)

World Bank (Világbank) (2000). Anticorruption in Transition: Contribution to the Policy Debate. World Bank Publications. 133 o. Letöltés: <http://siteresources.worldbank.org/INTWBIGOVANTCOR/Resources/contribution.pdf>

World Bank (Világbank) (2002): Building Institutions for Markets. World Development Reports. Overview. 1-12 o.

WEF, World Economic Forum (Világgazdasági Fórum) (2001-2014): The Global Competitiveness Report. Letöltés: <http://www.weforum.org/reports/global-competitiveness-report-2014-2015>